ОСВІТА
видавничий дім

Олена Пометун, Ольга Дудар

Всесвітня історія

8 клас

ОЗНАЙОМСЯ З ПЕРЕЛІКО
НАЗВИ ВИРІШАЛЬНІ ПО
ЯКІ ВІДБУВАЛИСЯ
ЯКІ ДАТИ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТ

Імперія Великих Моголів
середина XVI – початок XVIII ст.

Люблінс
1569 р.

Популярність бароко
початок XVI – кінець XVII ст.

Початок Реформації
1517 р.

Утрехтська унія
1579 р.

Нантський едикт
1598 р.

Великі географічні відкриття
XV–XVII ст.

М НАЙВАЖЛИВІШИХ ДАТ.
ОДІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ,
В ТОЙ САМИЙ ЧАС.
ТОРІЇ ВАРТО СЮДИ ДОДАТИ?

ька унія

Релігійні війни у Франції
1562–1598 рр.

Конституція США
1787 р.

Облога Відня
1683 р.

Вестфальський мир
1648 р.

Сьогунат Токугави (Едо)
1603–1867 рр.

Олена Пометун, Ольга Дудар

«Всесвітня історія»

підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Видавничий дім «Освіта»
2025

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«Всесвітня історія. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.)

Е-додаток до підручника розташований за посиланням:
https://vse.ee/csdb

Також всі матеріали е-додатка продубльовано
на відкритому ресурсі
https://smarttextbook.com.ua/history

vse.ee/clph

ШАНОВНІ ВОСЬМИКЛАСНИКИ І ВОСЬМИКЛАСНИЦІ!

Триває ваша подорож минулим, і в цьому навчальному році ви ознайомитеся з найважливішими подіями, процесами та явищами ранньомодерної доби.

Цей період у світовій історії був часом бурхливих змін, наукових відкриттів та соціальних трансформацій. Великі географічні відкриття, Реформація, початок промислового перевороту заклали фундамент для розвитку сучасного світу. Наприклад, Реформація вплинула на розвиток християнства, зміни у світогляді людей, сприяла розвитку освіти та культури. Великі географічні відкриття розпочали процеси глобалізації, які тривають і дотепер. Водночас протистояння в церковній сфері призвело до релігійних воєн, а відкриття нових континентів — до експлуатації їхніх природних багатств та знищення частини місцевого населення. Тож важливо всебічно аналізувати матеріал і робити власні аргументовані висновки. Тому пропонуємо вам працювати з уривками з історичних джерел та досліджень, репродукціями творів мистецтва, картами, схемами та інфографіками, виконувати вправи та обговорювати свої міркування. У такий спосіб історія може стати дороговказом у майбутнє, допоможе розвинути власну думку про сучасний світ та місце України в ньому, краще зрозуміти себе. Тож вирушаймо!

Цікавої вам подорожі!

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

У підручнику ви побачите рубрики, знайомі вам з минулого року.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ запрошує вас до колективного обговорення.

ДОСЛІДІТЬ пропонує попрацювати самостійно, у парах чи групах та зробити власні висновки і відкриття.

ПОМІРКУЙТЕ містить запитання і завдання, які виконуються під час опрацювання тексту.

ПЕРЕВІР СЕБЕ покаже, як ви засвоїли новий матеріал. Запитання тут поділено на дві частини: спочатку подано простіші, а потім відокремлено складніші.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ містить завдання на вибір, які можна виконати вдома.

Узагальнюємо знання й уміння за розділом запрошує до участі в навчальному проєкті, що підсумовує розділ курсу.

Важливі дати й поняття в підручнику виділено **жирним шрифтом**. Географічні назви, імена та прізвища людей — ***жирним курсивом***. Нові терміни з визначення розміщено в рамках.

Наприкінці кожного параграфа ви знайдете нагадування попрацювати з матеріалами в інтерактивному цифровому додатку (далі — е-додаток), де містяться робочі аркуші, відео, інтерактивні вправи та багато іншого.

vse.ee/clph

Деякі завдання варто виконувати разом з однокласниками й однокласницями в парах і групах. Тож будьте активними, ставте запитання та шукайте відповіді, відрізняйте факти від думок і дізнайтеся більше про минуле людства!

Зичимо успіхів!

ВСТУП. РАННЬОМОДЕРНА ДОБА В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА Й УКРАЇНИ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чому характеристика того чи того історичного періоду часто викликає дискусії в науковій спільноті? Чому, на вашу думку, ставлення до певного історичного часу різниться залежно від країни?

1. ЯКЕ МІСЦЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА Й УКРАЇНИ

ДОСЛІДІТЬ

1. Накресліть у зошиті лінію часу та позначте на ній межі історії Стародавнього світу й середньовіччя. Порівняйте свої результати з результатами сусіда / сусідки по парті.

Лінія часу
(умовний напрямок руху часу, накреслений зліва направо)

2. Розгляньте інфографіку. Наведіть приклади конкретних подій середньовіччя, які ілюструватимуть означені процеси та явища. Які зображення з історії України ви до неї додали б? Що варто пам'ятати про середні віки? Які важливі зміни в розвитку середньовічного світу можна назвати за допомогою використаних в інфографіці ілюстрацій? Чи можна послуговуватися цими прикладами для пояснення неперервності в історії суспільства? Чому?

Міграції племен та народів

Виникнення ісламу

Виснажливі війни

Розвиток міст

Розвиток культури

Винайдення книгодрукування

Становлення християнських церков

3. Розгляньте схему. Які зображення могли б проілюструвати змінність історії? У парах доберіть по два-три приклади змінності історичного процесу. Обговоріть їх з однокласниками та однокласницями. Розгляньте також інфографіку, яку створив ваш однолiток, і запропонуйте свої ілюстрації-приклади до понять, позначених знаками питання. З яким варітаном викладу інформації вам було працювати легше? Чому?

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ НОВОГО ЧАСУ (МОДЕРНОЇ ДОБИ) ТА ОСОБЛИВОСТІ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ) В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА. УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ЕПОХИ

ПОМІРКУЙТЕ

На які особливості історичного періоду, на вашу думку, вказує назва історичного періоду «Ранній Новий час (ранньомодерна доба)»? Як ви розумієте значення слова «модерний»?

Дослідники й дослідниці по-різному характеризують **ранньомодерну добу.** Хтось акцентує увагу на важливих змінах у світовій економіці, хтось — на зростанні впливу європейської цивілізації на розвиток інших континентів, хтось уважає визначальними зміни в освіті й науці. Проте не варто забувати й про нові процеси в релігійній сфері. В історії України цей час ще називають **козацькою добою.** Тому немає єдиної думки, коли саме завершилося середньовіччя та розпочався Новий час (модерна доба). Навіть відправною точкою вчені вважають різні події: 1453 р. — падіння Константинополя, або 1492 р. — відкриття Америки Христофором Колумбом, або 1517 р. — оприлюднення тез Мартіна Лютера, що стали поштовхом до церковної **Реформації** (рух за зміни в Католицькій церкві). Однак науковці й науковиці одностайні в питанні, коли завершується Новий час, — у 1914 р., коли розпочинається Перша світова війна. Цей тривалий період умовно поділяють на дві частини: **Ранній Новий**

час, або **ранньомодерна доба** (кінець XV–XVIII ст.), та власне **Новий час**, або **модерна доба** (кінець XVIII – початок XX ст.). Матеріал Раннього Нового часу ми досліджуватимемо, вивчаючи історію у 8 класі.

Наприкінці XV – у XVIII ст. відбулися важливі події як в історії людства в цілому, так і в розвитку українських земель зокрема. Варто пам'ятати, що **глобальні зміни** (які стосуються всієї земної кулі, всього людства) впливали на ті процеси та явища, які визначали розвиток суспільства в межах сучасної України. Так, досліджуючи Великі географічні відкриття, ви дізнаєтеся про їх вплив на світову економіку загалом і на розвиток господарства на українських теренах осібно. А ще довідаєтеся, як формування **абсолютизму** (необмеженої влади монарха) призвело до конфліктів у країнах, які мали демократичні політичні традиції. До прикладу, саме так відбувалося і на українських землях, де Московія[1] поступово обмежувала, а в результаті остаточно ліквідувала козацьке самоврядування. Аналізуючи ідеї Реформації, ви міркуватимете про те, хто й чому їх підтримував в Україні. Також знатимете, як спроби Османської імперії розширити свої володіння в Європі зумовили залучення українського козацтва до протистояння між християнськими та ісламськими силами. Як бачите, усі найважливіші риси ранньомодерної доби характерні й для вітчизняної історії.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту, відому як планісфера Катіно, створену в XVI ст. Як за її допомогою можна схарактеризувати уявлення європейців про світ? Чим вона різниться від карт, якими ми користуємося нині? Чим зумовлена ця різниця? Що мало статися, аби люди ранньомодерної доби могли більше дізнатися про нашу планету?

Планісфера Кантіно, 1502 р., — карта світу періоду Великих географічних відкриттів, що відображає уявлення португальців про світ у XV–XVII ст.

[1] **Моско́вія** (Московська держава) — поширена назва російської держави часів Московського князівства (1263–1547) та Московського царства (1547–1721), що походить від назви столиці — міста Москва.

3. ЯКІ ДЖЕРЕЛА ДОПОМАГАЮТЬ ДОСЛІДЖУВАТИ ІСТОРІЮ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

ПОМІРКУЙТЕ

Які види історичних джерел вам відомі? Згрупуйте історичні джерела з поданого переліку та визначте їх об'єднувальну назву. Знайдіть у тексті опис таких джерел та їх особливості в ранньомодерну добу.

Одяг, книги, листи, перекази, картини, карти, офіційні документи, знаряддя праці, посуд, легенди, народні пісні, зброя, обладунки, мініатюри, рукописи, меблі, транспортні засоби, прилади, щоденникові записи, креслення винаходів, килими, ноти, театральні афіші, прикраси та монети.

Зростання кількості освічених людей та поширення книгодрукування привело до збільшення кількості писемних історичних джерел. Цьому також сприяли збільшення обсягів і напрямів торгівлі та зміцнення економіки, адже ведення бізнесу потребувало чіткого документування. А політичні зміни, які тривали протягом XVI–XVIII ст., привели до появи нових законодавчих актів. Окрім того, збільшилася й кількість літературних творів, які теж зберігали інформацію про минуле.

Оскільки люди в той період вже активно мандрували, вони фіксували в листах, щоденниках, звітах важливі подробиці, які хотіли закарбувати в пам'яті або про які потрібно було когось повідомити. Саме завдяки цим свідченням ми знаємо більше як про віддалені території, так і, власне, про Україну. Наприклад, «Опис України» французького військового інженера й відомого картографа ***Гійома Левассера де Боплана*** багато вчених вважає важливим історичним джерелом, що містить свідчення очевидця про розвиток українських земель у XVII ст. Так, Боплан описав природу України, становище й побут селян і козаків, морські походи запорожців та їхню боротьбу за розширення прав і вольностей. Протягом тривалого часу праця Боплана залишалася для західноєвропейських читачів цінним джерелом інформації про Україну та її народ.

У ранньомодерний час розвивається також музейна справа, адже чимало впливових людей збирало екзотичні речі, твори мистецтва чи зброю. Капітолійські музеї уважають найстарішими публічними музеями світу. Колекція почала формуватися в 1471 р., коли Папа Сікст IV передав у дар місту рідкісну колекцію бронзи античного періоду. Кількість таких збірок зростає, тож колекції Ватикану, галереї Уффіці, які нині представлені у відповідних музеях, дають науковцям і науковицям змогу досліджувати збережені ранньомодерні твори мистецтва та предмети побуту. У Великій Британії, наприклад, збереглася Королівська палата зброї — один із найстаріших музеїв світу.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину Пітера Брейгеля Старшого «Дитячі ігри». Що зобразив художник? Для кого, на вашу думку, створено цю картину? Чи можна вважати її історичним джерелом?

Пітер Брейгель Старший. Дитячі ігри. 1560 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви хронологічні межі та підперіоди Нового часу. Накресли в зошиті стрічку часу й познач їх на ній.
2. Які відомі тобі пам'ятки культури світу та України пов'язані із цією епохою?
3. Якими джерелами послуговуються історики та історикині, вивчаючи ранньомодерну епоху? До яких із них варто ставитися критично? Чому?

---

4. Яка різниця між основними рисами середньовіччя, які ти пам'ятаєш, та ранньомодерної доби?
5. Пригадай, які фільми, книги чи комп'ютерні ігри присвячені подіям або персоналіям Раннього Нового часу. Чи можна вважати такі історичні сюжети популярними? Чому?

Виконай завдання 1 до вступу в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Нині фахівці й фахівчині з різних галузей науки, освіти та бізнесу використовують штучний інтелект (ШІ). Якщо сформувати промт (запит) до відповідної мовної моделі (системи ШІ для генерування тексту), можна отримати цікаву відповідь. Прочитай відповіді мовної моделі ШІ «Gemini». Порівняй її з текстом підручника та тим, що ти пам'ятаєш із курсу всесвітньої історії 7 класу. Чим різниться ця інформація?
Підготуй промт про Ранній Новий час. Обговори свої результати в класі. Запропонуй дві-три поради, як перевіряти висновки ШІ на достовірність.

Відповідь чату Gemini

Визначити найважливіші риси середньовіччя — складне завдання, адже це був довгий і неоднозначний період з великими регіональними відмінностями. Проте можна виокремити декілька ключових характеристик, які описують цю епоху:

1. Домінування релігії.
2. Феодальна система.
3. Слабкий розвиток науки та техніки.
4. Розквіт мистецтва та культури.
5. Регіональні особливості.
6. Формування міської культури та самоврядування.
7. Популярність лицарської культурі з її кодексом честі, куртуазністю та турнірами. Романтизація війни й героїзму.

- **Важливо пам'ятати, що середньовіччя не було однорідним періодом. Різні регіони мали свої особливості політичного, економічного та культурного розвитку.**
- **Візантійська імперія на Сході зберігала багато традицій античності, а на Арабському Сході розквітла багата ісламська культура.**

Середньовіччя — це епоха контрастів, коли поряд із глибокою вірою та духовністю існували жорстокість і насильство. Це був час великих змін та потрясінь, але також час важливих звершень.

Виконай завдання 2 і 3 до вступу в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

1 ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ. ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§1. Цивілізації доколумбової Америки

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чи вивчали ви щось з історії Америки раніше? Як ви вважаєте чому? Чи трапля-лися вам згадки про майя, ацтеків, інків у популярних фільмах, мультфільмах, комп'ютерних іграх? Які саме? Поміркуйте, чому в популярній культурі цивілізації доколумбової Америки пов'язані з таємницями, скарбами та загадковими місцями.

1. ЯК РОЗВИВАЛИСЯ НАЙДАВНІШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОКОЛУМБОВОЇ АМЕРИКИ

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були досягнення перших цивілізацій на американському континенті?

На територіях Центральної та Південної Америки вчені знайшли свідчення розвитку багатьох культур. Одними з найдавніших — ровесницями Давнього Риму — вважають спільноти **ольмеків**. Ольмеки — один із давніх народів Центральної Америки, який мешкав на території сучасної

Мексики в доколумбову епоху. Пік їхнього розвитку припадає приблизно на XVI—V ст. до н. е. Імовірно, елементи культури ольмеків були запозичені майже всіма наступними цивілізаціями регіону.

Ольмеки населяли область Табаско. Уже в II тис. до н. е. вони мали достатньо розвинені землеробство та торгівлю. Ремісники того часу досягли високого рівня майстерності в обробленні каменю. Про це свідчать віднайдені ольмецькі вівтарі, висічені в скелях, та величезні кам'яні голови. Дійшов до наших днів також ольмецький фресковий живопис.

Ольмеки першими на американському континенті почали використовувати знаки для запису цифр, створили ідеографічне письмо (письмо у вигляді знаків, що позначають певні поняття), календар. Вони, імовірно, мали досить ґрунтовні знання з астрономії та медицини.

Науковці й науковиці не мають єдиної версії, чому ольмецька культура загинула. Уважають, що важливу роль відіграли «варварська навала» з півночі, повстання підлеглих ольмекам племен і внутрішня соціально-економічна криза. Ускладнювали ситуацію наслідки масового вирубування лісів.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте картосхеми. Які регіони Північної та Південної Америки заселяли представники й представниці розвинених цивілізацій? Які природні умови, на вашу думку, сприяли цьому розселенню? Поміркуйте, чому майя та ацтеки тільки вчилися виплавляти мідь і бронзу, а інки вже це вміли, до того ж успішно обробляли ще й свинець.

2. Розгляньте зображення ольмецьких пам'яток, які нині досліджують учені. Як ви вважаєте, чому досить важко вивчати давні культури та щось однозначно стверджувати про життя давніх народів? Про що, на вашу думку, може свідчити створення таких предметів?

Голова вояка із Сан-Лоренсо. Музей антропології міста Халапа (Веракрус, Мексика). Створено, імовірно, між 1200—900 рр. до н. е. Висота 2,9 м, ширина 2,1 м

Посудина у формі птаха. Кераміка з червоною охрою. Музей мистецтв Метрополітен (Нью-Йорк, США). Створено, імовірно, у XII—IX ст. до н. е.

Ліпні гліфи майя, представлені в музеї в Паленке, Мексика

Із часом на землях, де мешкали ольмеки, почала розвиватися цивілізація **майя**. Перші уривчасті свідчення про майя дійшли до нас від іспанських завойовників, але вони малоінформативні. До того ж європейці знищили більшість автентичних майяських текстів, що й досі засмучує вчених-майяологів.

Долучилася до знищення спадщини майя і Римсько-католицька церква. Відомо, що призначений єпископом у їхні землі в XVI ст. монах-францисканець Дієго де Ланда наказував спалювати безцінні майяські рукописи, «оскільки в них не було нічого, у чому не було б забобонів і неправди демона».

Починаючи з XIX ст. ця загадкова цивілізація приваблювала багатьох дослідників. Величезний внесок у дослідження майявістики належить Юрію Кнорозову, уродженцю Харківщини, лінгвісту, дешифрувальнику писемності майя. Долучився до вивчення спадщини майя й український історик Юрій Полюхович. Йому, наприклад, вдалося дешифрувати ієрограф майя (мова чолті) «алай», який не могли зрозуміти інші вчені. «Алай» означає «ось».

Нині в Україні є троє дослідників-маїстів. Але це можна вважати досягненням, адже таких фахівців у світі дуже мало. Маїсти стверджують, що письмо в державі майя було прирівняно до священнодійства, приступного невеликому колу втаємничених. Воно ніби додавло духовної сили речам.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте фото майяолога Юрія Полюховича. Поміркуйте, які знання потрібні дослідникам та дослідницям давніх цивілізацій для того, щоб вивчати писемність, пам'ятки мистецтва, залишки жител.

Учений Юрій Полюхович під час досліджень у Мексиці. 2019 р. Фото Isa Lpes

Завдяки праці вчених ми знаємо, що в майя було розвинене присадибне городництво: вони вирощували томати, перець, ванілін, коріандр, тютюн, бавовник і хенекен (трав'янисту рослину з роду агава). З листя хенекену робили грубе біле волокно для виготовлення паперу, мотузок і мішків. Усе це ставало в пригоді для ведення господарства. Також майя висаджували фруктові дерева, були вправними мисливцями, рибалили, займалися бджільництвом.

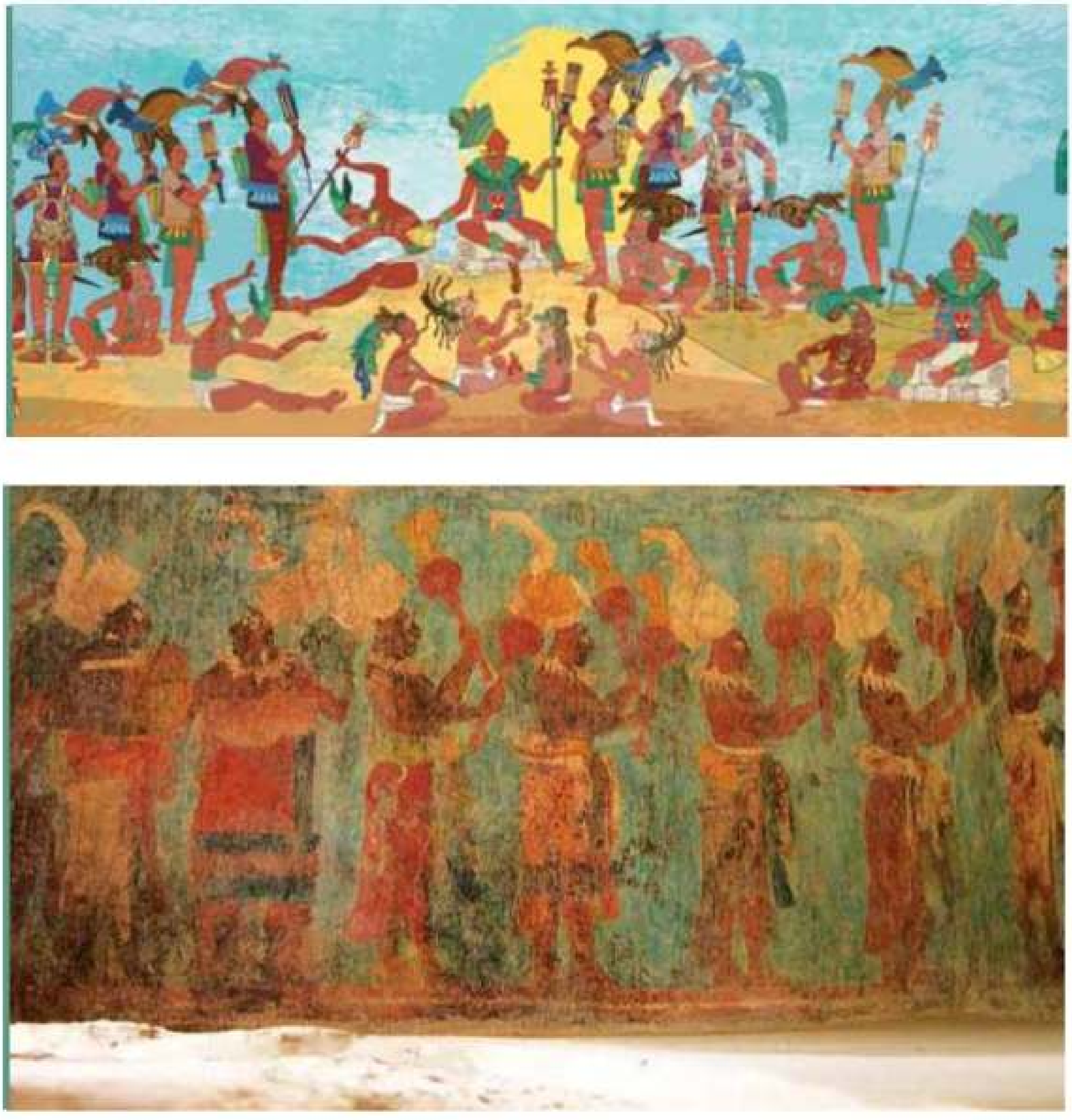
Найпростіші речі повсякденного вжитку землероби, імовірно, виготовляли самотужки. Однак кам'яні сокири й ножі, ювелірні вироби, різьблення по дереву, гірському кришталю, кварцу чи каменю, зокрема виготовлення скульптурних зображень та дзеркал зі слюди, — усе це було сферою занять виключно професійних ремісників. Ремісники, з огляду на тексти різних майяських пророцтв, були забезпечені краще, аніж землероби, а отже, займали проміжну ланку в соціальній ієрархії майяського суспільства між владною елітою й простолюдом. Оскільки «той, хто знає ремесла, — дуже багатий протягом усього свого життя».

На час появи в Америці європейців у XVI ст. майя переживали тривалий занепад. Але, попри завоювання і винищення, багато їхніх селищ

залишалося віддаленими від іспанської колоніальної влади. Місцевим общинам вдалося зберегти своє традиційне повсякденне життя. Віруання та мова майя виявилися стійкими до змін, незважаючи на зусилля католицьких місіонерів знищити їх. 260-денний ритуальний календар цолкін сучасні громади майя, які мешкають у гірських районах Гватемали та Чьяпаса, використовують і нині. Сотні тисяч носіїв мови майя населяють територію, на якій їхні предки розвивали свою цивілізацію.

ДОСЛІДІТЬ

Визначте, на якому зображенні представлено мистецтво майя, а на якому — сучасна реконструкція. Що зображено на цих ілюстраціях? Яку інформацію про життя майя можна отримати, проаналізувавши ці зображення?

2. ЯКОЮ БУЛА ІМПЕРІЯ АЦТЕКІВ

ПОМІРКУЙТЕ

Порівняйте розвиток майя та ацтеків: визначте спільні та відмінні риси їхнього розвитку. Обговоріть свої міркування із сусідом / сусідкою по парті.

У XII ст. ацтеки прийшли в Долину Мехіко, імовірно, з північного заходу сучасної Мексики. Спочатку прибульці зупинилися на пагорбі Чапультепек, що на західному березі озера Тескоко, але їх звідти витіснили місцеві жителі. Із часом вожді сусідніх племен дозволили ацтекам поселитися на острові посеред озера, де у 1325 р. було засновано місто Теночтитлан. Згідно з легендою на острові ацтеки побачили орла, який вполював змію. Жерці вважали, що це знамення, оскільки їхній верховний бог Віцилопочтлі пророкував: коли вони побачать саме це, то отримають власні землі.

Поступово ацтеки підкорили сусідні території й створили велику імперію. Їхнє панування, вірогідно, трималося не тільки на силі, а й завдяки хитрощам. Так, на завойованих територіях ацтеки призначали дружніх собі правителів, створювали шлюбні союзи між правлячими династіями різних міст-держав, контролювали торгівлю предметами розкоші.

Варто зауважити, що ацтеки дуже жорстоко ставилися до підкорених народів. Так було з тлашкаланцями, підданими міста-держави Тлашкала. Між ними та іншими незалежними містами точилися так звані *квіткові війни*. Їхня основна мета — захопити фізично сильних чоловіків для жертвоприношень. Також володарі Теночтитлана використовували ці сутички для того, щоб максимально послабити своїх ворогів у долині Пуебло. До того ж ацтецькі імператори під час квіткових війн зуміли суттєво розширити свої володіння. Побутує версія, що саме тому в XVI ст. тлашкаланці підтримали іспанців і допомогли підкорити ацтеків.

Для успішного господарювання ацтеки створили систему чинампів. Іноді їх називають плавучими садами, але це радше штучні острови. Ацтеки переплітали очерет із кілками під поверхнею озера, створюючи підводні паркани. Ґрунт та водні рослини збиралися в ятках цих парканів дотти, доки верхній шар ґрунту не буде видно на поверхні води. На припідняті ділянки постійно додавалися органічні рештки водяних рослин, що давало змогу підтримувати родючість ґрунту.

Ацтеки вирощували кукурудзу, амарант, квасолю, кабачки, перець чилі, червоні та зелені помідори, білу солодку картоплю, ріпу, їстівний кактус нопал та арахіс. Вони споживали багато фруктів, наприклад гуаву та папайю. А от тваринництво в них було на нижчому рівні розвитку (ацтеки утримували лише індиків та собак). Проте вони споживали багато риби, креветок, полювали на диких водоплавних птахів.

ПОМІРКУЙТЕ

Порівняйте пам'ятки ацтеків із зображеннями, які характеризують культуру ольмеків та майя. Чи є між ними спільні риси? Про що це, на вашу думку, може свідчити?

Сторінка з Кодексу Борджіа, що зображує бога Сонця Тонатіуха

«Календар ацтеків», віднайдений у XVIII ст.

3. ЯКОЮ БУЛА ІМПЕРІЯ ІНКІВ

ПОМІРКУЙТЕ

Як ви вважаєте, чим умови життя в Південній Америці відрізнялися від умов життя на теренах сучасної Мексики?

Імперія **інків** у Південній Америці утворилася там, де до неї розвивалися кілька ***андських цивілізацій***. Учені стверджують, що їй передували принаймні дві великі імперії в Андах. Отже, багато характеристик імперії інків сформувалося під впливом інших андських культур.

Підкоривши сусідні племена, інки, з одного боку, тримали їх у покорі завдяки численній армії, а з другого — схиляли на свій бік еліту контрольованих земель. Вони примушували підкорених вивчати мову кечуа, насаджували свої звичаї та запроваджували свої закони. На завойовані племена до того ж накладали податок — ***міта***.

Управляти значними територіями інкам допомагала вражаюче розвинена система доріг. Вони звели понад 20 тисяч кілометрів шляхів, які непогано збереглися до нашого часу. Високогірні ділянки дороги інки вимощували пласкими каменями, обабіч будували стіни, щоб запобігти падінню брил зі скель. Подекуди доводилося прорубувати скелі, створювати тунелі та круті сходи. Слід зауважити, що при цьому інки не приручили

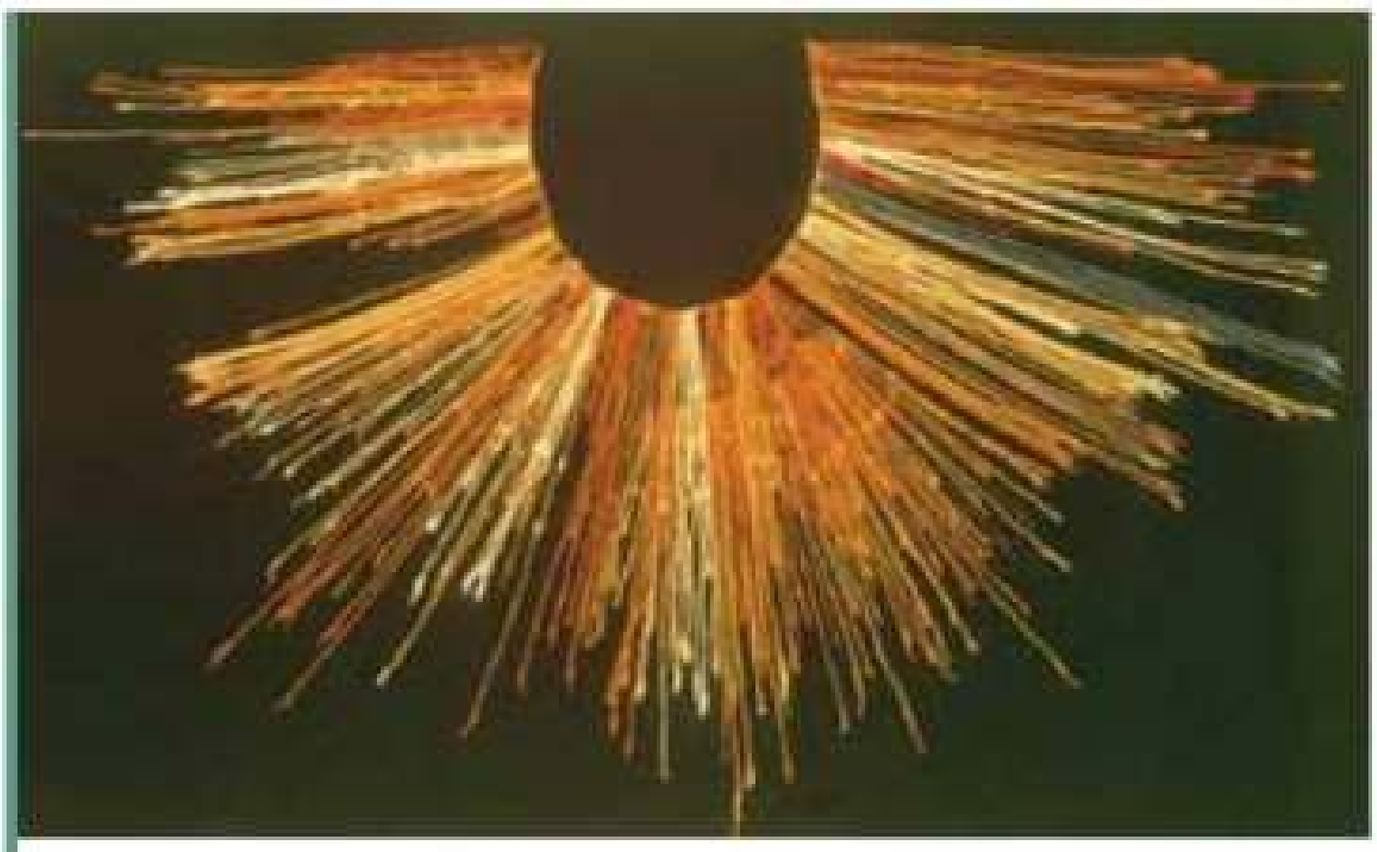
коней, не знали колеса та колісних транспортних засобів, тому всі подорожі здійснювали пішо.

І тут виникає ще одне цікаве запитання: як інкам вдавалося різати та обробляти кам'яні брили, не знаючи заліза? Адже під час зведення деяких об'єктів використано брили гігантських розмірів. Так, у стінах фортеці Саксайваман, неподалік від Куско, можна знайти камені, що важать понад 100 тонн. Найбільше кам'яних пам'яток інків існує в Куско, Мачу-Пікчу та Оллантайтамбо. Імовірно, досягнення інків базувалися не на якихось секретних технологіях, а на ефективному використанні великого обсягу ручної праці.

Відомо, що майя й ацтеки мали розвинену писемність. Натомість інки використовували ***вузликове письмо*** мовою кечуа. Мотузкові сплетення та вузлики називають ***кіпу***. Створений так текст був складним та громіздким. Але це не заважало інкам «записувати» й передавати від покоління до покоління найважливіші відомості про міфологію, історію та право. Кіпу використовували й чиновники для збереження важливих відомостей, і пересічні люди.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте зображення прикладів кіпу. Поміркуйте, яку інформацію передавали таким чином, якщо відомо, що кіпу розшифровували чиновники, яких називали кіпукамайоками.

Кіпу інків із музею Ларко в Лімі, Перу

Ілюстрація з хроніки Феліпе Гуаман Пома де Аяла. XVI ст.

2. Розгляньте на с. 20 зображення споруд, що звели інки. Запропонуйте версії, для чого їх використовували. Обговоріть свої міркування з однокласниками та однокласницями.

Руїни Ольянтайтамбо

Вид на Мачу-Пікчу — місто інків, яке не було завойоване іспанцями

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви культури та цивілізації, які розвивалися в Америці до появи там європейців.
2. Покажи на карті місця розселення представників і представниць культур та цивілізацій, які розвивалися в Америці до появи там європейців.

---

3. Схарактеризуй кількома реченнями рівень розвитку місцевого населення Америки.
4. Чи можна зберегти спадщину майя, ацтеків та інків у сучасному світі?
5. Визнач спільні та відмінні риси в розвитку майя, ацтеків та інків.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Знайди у відкритих джерелах опис і фото пам'яток майя, ацтеків та інків. Підготуй стислу віртуальну екскурсію про одну пам'ятку. Презентуй свою роботу в класі.

Виконай усі завдання до §1 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 2. Великі географічні відкриття. Виникнення колоніальних імперій

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чи знаєте ви, чим уславився Христофор Колумб? Які події називають Великими географічними відкриттями?

1. ЯКИМИ БУЛИ ПЕРЕДУМОВИ ТА ХІД ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте й тезово запишіть передумови Великих географічних відкриттів.

Європейців здавна приваблювали мандрівки, та їхні можливості були скромними через недостатній розвиток кораблебудування й картографії. Проте наприкінці XV ст. з'явилися необхідні технічні засоби, завдяки яким стали можливими дослідження й відкриття в астрономії та розвиток військової справи. До прикладу, європейці навчилися точно визначати географічні координати за Полярною зорею, а мандрівники почали активно використовувати компаси й ***астролябії*** — пристрої для визначення розташування небесних тіл. Це дало змогу впевненіше почуватися на морі, відпливати подалі від берега та вільно орієнтуватися у водному просторі. Завдяки побудові та вдосконаленню ***каравели*** — швидкого й маневреного вітрильника — моряки швидше долали чималі відстані, адже кораблі нового типу були оснащені прямими й косими вітрилами, тож могли йти морем за будь-якого типу вітру.

Щоб спорядити тривалі морські експедиції, потрібні були значні кошти. Охочі ризикнути знаходилися з кількох причин. Так, європейці прагнули відшукати новий торговельний шлях до Індії, адже Єгипет і Червоне море контролювали араби, які встановлювали високі ціни на східні товари. Особливо подорожчали прянощі, як-от чорний перець, кориця, мускатний горіх, які не лише додавали їжі смаку, а й допомагали довше зберігати харчі.

Прянощі збирали на далеких тихоокеанських островах, переправляли до Індії, а вже звідти арабські торговці везли їх до Єгипту. Там духмяний вантаж купували венеційські та генуезькі купці, які своєю чергою продавали спеції по всій Європі. Саме через велику кількість посередників ціна на прянощі була дуже високою.

Як не дивно, але розвиток торгівлі призвів до дефіциту золотих і срібних монет, адже місцеві поклади дорогоцінних металів вичерпувалися. Тому європейці, зачаровані розповідями про казково багаті країни Сходу, мріяли якнайшвидше туди потрапити. Для експедицій не бракувало охочих: завершилася **Реконкіста** (боротьба за звільнення Іспанії та Португалії від арабів-завойовників, що тривала протягом VIII–XV ст.), і досвідчене дворянство Іспанії та Португалії залишилося без військової здобичі. Тож чимало воїнів вирушало в ризиковані подорожі, сподіваючись розбагатіти та прославитися.

Римсько-католицька церква переслідувала власну мету: духовенство сподівалося на навернення язичницьких народів у християнство.

ДОСЛІДІТЬ

1. На картосхемі визначте основні напрямки подорожей, що спричинили Великі географічні відкриття.

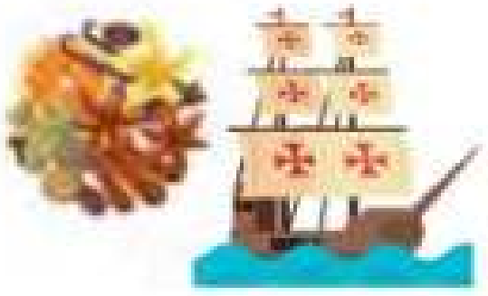

2. Поставте кілька запитань до інфографіки, що відображають інформацію, яку вона містить. Обміняйтеся ними з однокласниками й однокласницями. Дайте стислі відповіді на запитання інших. Знайдіть, як показано описані експедиції, на картосхемі в завданні 1.

У 1488 р. португальський мореплавець **Бартоломеу Діаш** із командою досягнув крайньої південної точки Африканського материка — **мису Доброї Надії**.

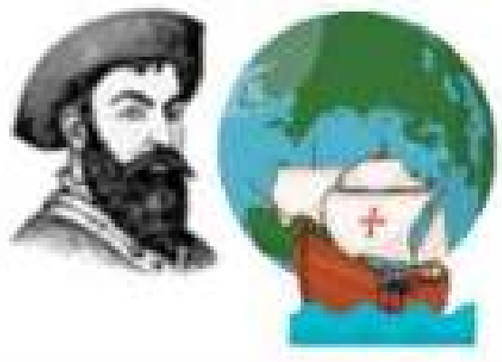
У 1497 р. розпочалася подорож **Васко да Гами**. Його кораблі оминули мис Доброї Надії і в травні 1498 р. дістались **Індії**. Уперше європейці встановили безпосередні контакти з віддаленою країною, про скарби якої складали фантастичні розповіді.

У 1492 р. португалець **Христофор Колумб** із командою на трьох кораблях вирушив з Іспанії на захід океаном. Через 33 дні виснажливого плавання моряки врешті побачили землю. Мандрівники дісталися Багамських островів, Куби, а згодом — Гаїті. Оскільки Колумб вірив, що прибув до Індії, то й місцеве населення він назвав **індіанцями**.

Протягом 1519–1522 рр. тривала **перша навколосвітня подорож**, яку очолював португалець **Фернан Магеллан.**

Проте наслідки відкриттів були непередбачуваними насамперед для самих видатних мореплавців. Наприклад, ***Христофор Колумб*** спочатку представив свої ідеї досягти Індії західним шляхом португальському королеві, але той не підтримав його, адже проєкт був занадто дороговартісним. Тож Колумб вирушив до Іспанії. Обіцянка забезпечити іспанській короні доступ до незліченних скарбів Індії та Китаю зацікавила короля Фернанда та королеву Ізабеллу, і монархи уклали з мореплавцем договір: Колумбу обіцяли титул віцекороля та великі прибутки з нововідкритих земель, які мали перейти під владу іспанської корони.

Після першої експедиції іспанці зустріли Колумба із захопленням. Він відзвітував про подорож королю й королеві. Згодом він ще тричі вирушав через Атлантику, але омріяних багатств так і не знайшов. Через те, що експедиції не стали, як очікувалося, прибутковими, іспанський уряд позбавив його звань, піддав гонінням, а з часом про Колумба взагалі забули. Дослідники вважають, що до кінця життя мореплавець вірив, що він досяг східного узбережжя Азії.

Іспанці ж уперто споряджали експедиції на захід. Учасник однієї з таких подорожей флорентієць ***Америго Веспуччі*** колоритно описав «Індію» Колумба. Він упевнено заявив, що нововідкриті землі — це ніяка не Азія. Його міркування переконали тогочасних інтелектуалів, і вони назвали заокеанські землі Америкою.

Важливою для європейців була експедиція ***Педру Алваріша Кабрала*** до Південної Америки. Його враження підвищили інтерес до цих земель і, на жаль, зумовили їх сплановану колонізацію Португалією. У 1577–1580 рр. англійський мореплавець ***Френсіс Дрейк*** удруге обійшов земну кулю на кораблях. Він детальніше дослідив західне узбережжя Північної й Південної Америки.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривки зі щоденника Христофора Колумба. Що, на вашу думку, найбільше хвилювало мореплавця? Визначте слова, які підтверджують вашу думку.

Зі щоденника Христофора Колумба

Субота, 13 жовтня

Коли розвиднілось, на берег прийшло багато чоловіків — усі, як я вже казав, високі на зріст і дуже гарні <...> Острів'яни привозили клубки бавовняної пряжі, списи та інші дрібні речі,

яких не варто описувати. Я був дуже уважний і намагався дізнатися, чи є в них золото, шматочки якого дехто носив у вухах. На мигах я запитав, звідки це у них. Мені пояснили: пливучи на південь або повертаючись звідти до острова, можна зустріти володіння царя, у якого повні бочки золота, і їх дуже багато <...>

Субота, 13 жовтня

<...> Адмірал пішов оглянути берег, але таких дерев не знайшов. Зустрівши аборигенів, показав їм зразки рослин, привезених із Кастилії, а також золото й перлини. Вони підтвердили, що кориця й перець ростуть неподалік, південно-східніше від цих місць, а золото, як пояснили старі індіанці, слід шукати в Бохіо. Ним прикрашають шию та вуха, руки й ноги. Там багато перлин. У Бохіо є великі кораблі і дорогі товари <...>

2. Розгляньте зображення. Опишіть, що ви на ньому бачите. Яким художник зобразив Христофора Колумба? Чим займаються інші моряки? Що дехто з них намагається знайти в прибережному піску? Які емоції у вас викликають зображення європейців та корінних мешканців острова? Чому? Які уявлення прагнув сформувати художник у глядачів і глядачок?

Джон Вандерлін. Висадка Колумба в Америці. 1847 р.

2. ЯК ЄВРОПЕЙЦІ ЗАВОЙОВУВАЛИ НОВИЙ СВІТ ТА ЗАСНОВУВАЛИ КОЛОНІАЛЬНІ ІМПЕРІЇ

Результати Великих географічних відкриттів змінили світ. Насамперед європейці зустрілися з незнайомими цивілізаціями Нового світу (так тоді назвали щойно відкриті землі) — Америки. Колонізація цих територій привела до зміни торговельних шляхів, а сама торгівля набула світового масштабу. До того ж під час експедицій було досліджено значну частину земної поверхні й остаточно доведено кулястість Землі.

ПОМІРКУЙТЕ

Чому європейці прагнули підкорити якомога більше територій?

Незабаром після відкриття Америки розпочалася Конкіста Нового світу.

Завойовники-конкістадори (воїни, монахи, збіднілі *гідальго* (представники шляхетних родин), навіть злочинці та жебраки) були засліплені жагою золота. Невеликі загони у 300–400 осіб вирушали в походи проти місцевих держав, про які йшлося в попередньому параграфі. Завойовники мали вогнепальну зброю та вміло використовували міжусобну боротьбу між панівними та підкореними народами. Це полегшило процес завоювання Америки, у результаті чого місцеві народи та їхня культура безжально винищували.

Конкіста (від ісп. — «завоювання») — загарбницькі походи іспанців на Новий світ наприкінці XV — у XVI ст.

Коли іспанці з'явилися на Юкатані, майя переживали період глибокої економічної та політичної кризи. Незважаючи на це, перша зустріч з ними була для європейців невдалою: їх схопили і майже всіх принесли в жертву богам, лише двом вдалося врятуватися. У відповідь на це ***Франсіско де Монтехо***, який очолив завойовників, наказав винищити цілі поселення майя. Та тільки у 1697 р., після виснажливої боротьби, останнє незалежне місто майя впало перед конкістадорами.

Досить поширеним є міф про повне знищення носіїв цивілізації майя, проте вчені стверджують, що сотні тисяч людей сьогодні зберігають мову своїх предків, певні традиції та мешкають там само, де жили їхні пращури.

Захоплення сучасної Мексики очолив ***Ернан Кортес***. Протягом 1519–1521 рр. йому вдалося повалити імперію **ацтеків** і знищити її столицю Теночтитлан. Так землі сучасної Мексики стали іспанськими колоніями. А коли тут виявили значні поклади золота й срібла, життя індіанців взагалі стало нестерпним, адже саме вони змушені були добувати дорогоцінні метали для поневолювачів. Важка праця, незадовіль-

ний побут та відсутність імунітету до епідемічних хвороб, які привезли із собою європейці, зумовили швидке вимирання корінного населення. І вже в середині XVII ст. в Мексиці жило менше третини від загальної кількості індіанців доколумбової ери. Відбулася справжня демографічна катастрофа.

У 1529 р. іспанець ***Франсіско Пісарро*** отримав дозвіл від іспанської корони очолити кампанію із завоювання Перу. Це була його третя спроба, яка й принесла конкістадорам успіх. Пісарро зумів хитрощами узяти в полон імператора інків Атауальпу в битві біля Кахамарки в листопаді 1532 р. Іспанці обіцяли звільнити правителя інків за величезний викуп золотом і сріблом, й Атауальпа виконав цю умову. Але Пісарро звинуватив його в різних злочинах і наказав стратити. Того ж року Пісарро увійшов до столиці інків Куско, чим завершив завоювання Перу. У січні 1535 р. він заснував місто Ліма. Проте доля помстилася жорстокому конкістадорові: Пісарро став жертвою політичної боротьби за владу й був убитий у 1541 р.

Як бачимо, іспанці та португальці боролися за те, щоб захопити якомога більше земель. Їхні правителі намагалися домовитися про розподіл сфер впливу. Так, у 1494 р. було укладено ***Тордесільяську угоду***, за якою лінією поділу вибрали меридіан, що пролягав Атлантикою на захід від островів Зеленого Мису. Простори на схід від цієї лінії належали португальцям, тоді як іспанцям — західні території. Згодом, у 1529 р., за ***Сарагоським договором*** нова лінія розмежування в західній півкулі проходила антимеридіаном Тордесільяської лінії. Так формувалися колоніальні імперії.

Колоніальна імперія — держава, яка складалася з метрополії (політичного центру) та територій, що перебували в колоніальній залежності від неї.

Іспанські королі проголосили всі завойовані території своєю власністю, а їх жителів — своїми підданими. З часом іспанська колоніальна імперія включала території площею в тисячі квадратних кілометрів. Вона була найбільшою в тогочасному світі й складалася з двох віцекоролівств, якими управляли призначені іспанським монархом правителі. Значні прибутки іспанській короні приносила **монополія** (виняткове право) на торгівлю з володіннями в Америці. Іноземці могли придбати колоніальні товари виключно в Севільї, сплативши значні митні збори.

Колоніальна політика португальців була іншою. У них не вистачало фізичної спроможності утримувати володіння в Азії та Африці. Тому вони захоплювали землі, де вирощували найкращі прянощі, та морські шляхи, що вели до них. Португальцям, до слова, вдалося витіснити арабських купців із торгівлі з Індією, тож саме вони отримали монополію на торгівлю прянощами. А ще португальці зводили уздовж узбережжя Африки та Південної Азії добре укріплені торговельні пункти — ***факторії***.

Так, монархи Португалії оволоділи величезними просторами сучасної Бразилії, однак там не було омріяного золота, зате місцеве населення вирощувало бавовну, каву та цукрову тростину, чим забезпечувало португальській короні величезні прибутки.

Завдяки колоніям могутність Іспанії зростала, тож інші держави теж прагнули захопити нові землі за океаном. Наприклад, у 1497 р. купці з міста Брістоль (Англія) організували власну експедицію через Атлантику, а генуезець ***Джованні Каботто*** зібрав команду, яка на єдиному кораблі досягла півострова Ньюфаундленд. Ці землі було оголошено власністю англійської корони. Ще один мандрівник-завойовник француз ***Жак Картьє*** доплив до північноамериканських берегів у 1534 р. Збереглася історія про те, як ці землі отримали сучасну назву. А розповідає вона ось що. Нібито європейці зустріли індіанців, які полювали на хутрових звірів, і запитали в них, як же зветься їхня земля. Один з індіанців відповів: «Канада!» (дослівно — «Поселення!»). З часом ця назва усталилася для великої країни, території якої на довгий період стали власністю Франції.

Колонізатори Північної Америки спочатку поводилися досить миролюбно. Тамтешні племена не мали таких скарбів, як ацтеки чи майя. Але землі індіанців були родючими, у лісах водилося багато звірини, тож усі могли здобувати засоби для існування. Та в XVII ст. вихідців із Європи різко побільшало, і їм потрібно було все більше й більше землі для господарювання — і проти аборигенів застосували зброю. До того ж почали обмежувати простір, на якому вони могли мешкати, ***резерваціями*** — особливими територіями, які було не довзволено покидати. Зменшення кількості робочих рук змусило колонізаторів вільної Південної та згодом Північної Америки шукати шляхи залучення робочої сили з інших джерел. Це зумовило новий етап розвитку работоргівлі, коли до Нового світу масово завозили темношкірих невільників та невільниць з Африки.

Вивіз рабів з Африки, їх продаж у Південній Америці, придбання на виручені гроші цукру та іншої сировини чи товарів з Північноамериканських колоній, а потім реалізація їх у Європі виявилися вельми прибутковою справою. Така схема отримала назву «Торгівля золотим трикутником». Ціна будь-якого товару (чи рабів, чи рому, чи цукру) на кожній ланці цієї схеми суттєво зростала і забезпечувала величезні прибутки.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок із праці священника-домініканця Бартоломе де Лас-Касаса «Історія Індій» (XVI ст.). Про які події йдеться в тексті джерела? Як автор ставиться до описаних подій? Чи можемо ми вважати свідчення автора достовірними? Як їх можна перевірити?

Бартоломе де Лас-Касаса
Історія Індій
(Уривок)

Християни... чинили серед індіанців надзвичайні жорстокості. Вступаючи в поселення, вони не залишали живими нікого — ні старих, ні немовлят... І оскільки всі, хто міг утекти, ховались у лісі чи в горах, рятуючись від людей таких нелюдяних і безжальних <...> то були навчені люті пси, які, побачивши індіанця, в одну мить роздирали його на шматки <...> А якщо інколи — зі справедливих причин — індіанці вбивали когось із християн, то ті умовлялися між собою, що за одного християнина... мають убивати сто індіанців.

Єдина й справжня причина того, чому християни розорили та знищили безліч ні в чому не винних людей, — це прагнення захопити їхнє золото. Християни хотіли за короткий час збагатитися їхніми скарбами <...> Вони йшли з хрестом у руці та з ненаситною жадобою золота в серці...

2. Розгляньте картосхему. Яке століття вона відображає? Володіння якої країни виділено жовтим кольором? Чиї колоніальні володіння були найбільшими? Спрогнозуйте, які колоніальні імперії розширюватимуть свої володіння в майбутньому.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви хронологічні межі та час найважливіших Великих географічних відкриттів.
2. Поясни значення понять «колоніальна імперія», «конкіста», «аборигени».
3. Схарактеризуй кількома реченнями досягнення видатних мореплавців XV — початку XVI ст.
4. Чому в XVI ст. значно активізувався розвиток торгівлі і як цей процес вплинув на економічний розвиток країн Європи?
5. Визнач спільні й відмінні риси в колоніальній політиці Іспанії та Португалії. Чому обидві країни масово завозили темношкірих невільників і невільниць з Африки?
6. Заповни хронологічну таблицю «Великі географічні відкриття». За потреби скористайся відкритими джерелами.

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ		
Рік відкриття	**Мореплавець, який очолив експедицію**	**Які відкриття було здійснено**
1492		
1498		
1500	Педру Алвіш Кабрал	
		Доведено, що Земля має форму кулі

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади історичний портрет на вибір: Христофор Колумб / Васко да Гама / Фернан Магеллан.

Виконай усі завдання до § 2 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 3–4. Наслідки Великих географічних відкриттів. Становлення капіталістичних відносин

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як розвивалася торгівля в середньовіччі? Що, на вашу думку, змінилося після Великих географічних відкриттів?

1. ЯК ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ВПЛИНУЛИ НА СВІТОБАЧЕННЯ, СУСПІЛЬНЕ Й ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ ТА НОВОГО СВІТУ

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом визначте, на які сфери суспільного життя вплинули Великі географічні відкриття.

Дехто з дослідників і дослідниць уважає, що наслідки Великих географічних відкриттів можна описали трьома словами: «Бог, золото і слава». Згадка про Бога стосується поширення християнства та місіонерської діяльності Римсько-католицької церкви в Новому світі. Слово «золото» пов'язано з отриманням матеріальної вигоди завдяки продажу азійських спецій, африканських рабів, американських дорогоцінних металів та інших ресурсів. А «слава» натякає на змагання між монархіями. Адже деякі королі намагалися захопити якнайбільше нових територій, щоб зміцнити свої позиції в європейській політиці та посилити свою владу. Такі правителі дотримувались ідеології ***меркантилізму***, яка стверджувала, що уряди та великі приватні компанії мають співпрацювати, щоб збільшити багатство держави, коли надходження золота й срібла до країни має перевищувати їх відтік. Керуючись саме цими трьома цілями, кілька західноєвропейських держав узяли під контроль величезні території.

Та все ж варто зважити на те, що велика кількість дорогоцінних металів, яку колонізатори вивезли з Нового світу, принесла економіці Європи не тільки користь. Так, хоча й пожвавлювалася торгівля, і зростали міста, однак надмірна кількість дорогоцінних металів призвела до стрімкого злету цін на речі першої потреби, продукти харчування й сировину. Процес знецінення грошей отримав назву **«революція цін»**. За таких умов відбувалося швидке розорення одних людей і не менш швидке збагачення інших.

Водночас зростав обсяг торгівлі та розширювався асортимент товарів за рахунок продукції з нововідкритих територій: тютюну, какао, кави, кукурудзи, томатів, а згодом і картоплі. Через зростання населення і зайнятість більшої кількості людей у виробництві промислових товарів різко збільшився обсяг продажів рису, цукру, прянощів, а також сировини, як-от бавовни.

Щоб контролювати найприбутковіші ринки, у низці країн було створено торговельні об'єднання, які мали виключні права на купівлю-продаж товарів у певному регіоні. Найпотужнішими з-поміж них стали голландська та англійська Ост-Індські компанії.

Центр торгівлі змінився із Середземноморського на Атлантичний, а головну роль у світовій торгівлі перебрали на себе купці Голландії, Англії та Франції. Почали розвиватися нові центри світової торгівлі: Лісабон, Антверпен, Амстердам, Лондон, порти Південної Франції. А от колишні потужні італійські міста та центри Ганзи стали, навпаки, занепадати. У результаті торгівля набула світового рівня і потребувала значних фінансів, тож почали швидко розвиватися нові інструменти грошового обігу, кредиту та міжнародних розрахунків.

Таку масштабну торгівлю треба було організовувати по-новому. Купці вже не возили всіх своїх товарів з одного місця на інше, а лише демонстрували їх зразки. Відповідно виникли спеціальні місця для огляду таких зразків і укладання угод — ***торговельні біржі***, першою з яких стає Антверпенська (XVI ст.). Це своєю чергою викликало потребу в кредитах для кредитування торгівлі й сприяло заснуванню великих банків. З часом роль центрів світової торгівлі й кредиту поступово отримали Амстердам та Лондон.

Варто зауважити, що притік дорогоцінних металів не гарантував країнам стрімкого економічного розвитку. Потік золота не збагатив Іспанії та Португалії, а завдав удару по їхньому господарству, оскільки в цих країнах ще панували феодальні відносини. Навпаки, «революція цін» посилила Англію й Нідерланди, країни з розвиненим товарним виробництвом, чиї товари йшли до Іспанії та Португалії.

Коли ж на європейських ринках стрімко зріс попит на хліб, відбувся так званий ***зерновий бум***. У результаті на українських землях стала швидко поширюватися ***фільварково*** система господарювання. Землевласники захоплювали общинні наділи й примушували селянство працювати власним реманентом, тобто впроваджували ***панщину*** й перетворювали селян на ***кріпаків***.

Окрім економіки, Великі географічні відкриття створили основу для політичних змін. Монархи Іспанії, Англії, Франції підтримували торгівлю, промисловість, судноплавство, розширення колоній, бо так посилювалася їхня влада й зростали можливості.

Змінилися уявлення європейців про навколишній світ: люди відчули, наскільки величезним і різноманітним він є. Відкриття активізува-

ли нові дослідження в різних сферах. Розпочалися пошуки легендарного Південного материка (Австралії), чутки про який ширилися з давнини. З'явився величезний матеріал для розвитку природничих наук — географії, біології, астрономії, фізики, хімії.

Посилилися відчуття єдності серед європейської спільноти. Незважаючи на всі протиріччя й відмінності, усі люди континенту мали щось спільне, схожі звичаї, а головне — єдину християнську віру. І незважаючи на те, що населення Європи в середині XVII ст. становило лише одну п'яту частину всього населення Землі, Європа виявилася ядром, навколо якого сформувалася світова економічна система.

ДОСЛІДІТЬ

1. Назвіть два-три наслідки Великих географічних відкриттів. Порівняйте свої висновки з результатами сусіда/сусідки по парті. Чим ваші міркування відрізняються від зазначених на схемі?

НАСЛІДКИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

Розширення знань про світ

Активізація торгівлі, поява глобальних торговельних мереж

Поява колоніальних імперій

Культурний обмін

Зростання впливу дипломатії, бо уряди мали домовлятися, наприклад, про взаємовигідні умови торгівлі

2. Заповніть таблицю — упишіть до відповідних комірок найважливіші зміни, які відбулися в житті населення Європи та Нового світу внаслідок Великих географічних відкриттів.

ЗМІНИ, ЯКІ ВІДБУЛИСЯ В ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ ТА НОВОГО СВІТУ ВНАСЛІДОК ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

У світобаченні людей	У суспільному житті	У повсякденні

3. Прочитайте уривок з історичного дослідження Ірини Вітер. Чи погоджуєтеся ви з думкою авторки? Доберіть кілька аргументів, які підтверджують чи спростовують її висновки. Обговоріть свої міркування з однокласниками й однокласницями.

Ірина Вітер
Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації
(Уривок)

Без сумніву, європейська матеріальна і духовна культура збагатилася досягненнями народів Азії. Схід для Європи став першим постачальником екзотики, а східні мислителі для освічених європейців — зразком мудрості й досконалості. Відкриття Америки привело до контакту європейців із зовсім іншою культурою та економікою, з Америки європейці взяли набагато більше, ніж від азійських цивілізацій. Всього за 30 років людство дізналося про Землю більше, ніж за попередні тисячоліття, і це знання змінило світ. Серед всіх змін — в економіці, політиці, культурі — основною була зміна світогляду людей...

В той же час Великі географічні відкриття були епохальними не тільки для європейців, але і для місцевого населення Америки, Чорної Африки, Азії та Океанії, тобто для неєвропейських цивілізацій. З цієї точки зору епоху Великих географічних відкриттів можна з повним правом назвати епохою великих пограбувань та геноциду підкорених народів; європейці, які ще кілька століть тому могли гнобити та винищувати одне одного, отримали дуже широке поле діяльності — весь світ.

2. ЯК ВІДБУВАЛОСЯ СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

ПОМІРКУЙТЕ

Що таке капіталістичні відносини? Чим вони відрізнялися від розвитку економіки в середньовіччі?

Завдяки активізації торгівлі купецтво отримувало величезні прибутки на різниці в цінах. Так, неймовірно вигідною була торгівля з колоніями. Купецтво накопичило значний капітал, проте не одразу почало

вкладати гроші у виробництво. Торговці інвестували в лихварські операції та довго віддавали перевагу перевіреним способам вкладання капіталу: купували землі, коштовності, розкішне житло та твори мистецтва.

Чому вони не засновували власного виробництва? Бо активність торговців у цій сфері стримували ***цехи***. Професійні об'єднання ремісників ревно охороняли свої права на виробництво певних товарів і чинили опір спробам чужинців заробляти на цьому.

Та вже в XV ст. в Англії з'явилися підприємства нового типу — ***мануфактури***.

Мануфактура — підприємство, що базується на поділі праці й ручній ремісничій техніці виробництва.

Першими організували новий спосіб виробництва товару виробники сукна. До слова: на мануфактурах використовували ручну працю, але весь виробничий процес поділявся на різні види робіт. Це пришвидшило виробництво тканини і за рахунок великого обсягу готової продукції знизило ціну на неї.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте схему. Які виклики й переваги, на вашу думку, мали передбачити засновники та засновниці різних видів мануфактур? Якими якостями мали бути наділені успішні підприємці та підприємиці тих часів?

ВИДИ МАНУФАКТУР

Розсіяна

Власники та власниці роздавали сировину (а іноді й знаряддя праці) робітникам і робітницям, які працювали вдома

Централізована

Власники та власниці забезпечували виконання усіх процесів у майстерні

Змішана

Частину роботи деякі працівники й працівниці виконували вдома, а решту інші виконували в майстерні

На мануфактурах працювали десятки, а то й сотні працівників, кожен з яких виконував або кілька, або лише одну трудову операцію. Такий розподіл праці сприяв удосконаленню майстерності та пришвидшенню виробництва продукції.

Змінювалося й суспільне життя. На початку XVI ст. більшість населення Європи займалася сільським господарством. Селяни й селян-

ки були особисто вільними, але найчастіше безземельними, оскільки тривалий час землею володіла переважно знать. Тож селянство орендувало ділянки за гроші. Щоб їх заробити, виробники везли на ринок для продажу свою продукцію — зерно, овочі, м'ясо, вовну. Такий спосіб господарювання став звичним для середнього прошарку сільського населення.

Найбідніші селяни змушені були йти в найми до заможних селян-фермерів, які володіли чи орендували великі ділянки землі. Фермерські господарства працювали на ринок, тому їх власники віддавали перевагу вирощуванню прибуткових культур або скотарству.

З часом купецтво усвідомило, що найбільші прибутки можна отримати тоді, коли є контроль над усім: від виробництва товару до його збуту. Тоді стрімко зростають інвестиції в прибуткове виробництво, наприклад у виробництво тканини. Однак вкладали гроші у виробництво також лихварі та частина цехових майстрів, хто зміг накопичити статки. Так само діяла частина дворян і фермерів. Разом вони створили нову велику соціальну групу — ***буржуазію***.

Буржуазія (від нім. «бург» — «місто» чи від фр. «буржуа» — «містянин») — суспільна верства, представники й представниці якої володіли капіталами та/або підприємствами, займалися комерційною діяльністю й використовували найману працю.

Працювали на буржуазію ті, хто втратив господарську самостійність і був змушений продавати свою робочу силу. Таких людей називали ***найманими працівниками***.

У результаті всіх цих процесів сформувався новий тип взаємодії — **капіталістичні відносини**, які були засновані на приватній власності на ресурси, засоби виробництва та використанні найманої праці.

Зростання цін і попиту на товари активізувало й ***технічний прогрес***. Так, у XVI ст. в Європі з'явилася велика кількість різноманітних винаходів і технічних удосконалень. Щоб забезпечити енергозатратні процеси, дослідники удосконалювали джерела енергії та двигуни. І хоча ще довго на виробництві переважно використовували м'язову силу людей, було створено нові механізми. Наприклад, удосконалено колесо, що надавало руху водяному млину. Уже в XVI ст. в Нідерландах навчилися застосовувати у виробництві вітряки. За їх допомогою ефективніше працювали шліфувальні пристрої, бури, пилки, помпи, преси.

Велике значення мало вдосконалення конструкції та техніки виготовлення гвинта — важливого елемента будь-якого приладу, що передає енергію. Тривалий час гвинти робили вручну, вирізаючи їх із дерева або металу. Згодом французький винахідник ***Жак Бессон*** сконструював токарний верстат для нарізання різних форм гвинтів.

Технічні вдосконалення найшвидше стали використовувати в нових прибуткових галузях виробництва, зокрема у виготовленні дзеркал, паперу, книгодрукуванні. Тут не існувало цехових традицій і суворих

обмежень. Або ж нововведення запроваджували там, де можна було швидко заробити значні кошти. Так, із XVI ст. увійшла в ужиток колісна прядка з підніжкою, яка полегшила й прискорила працю ткаль, а також верстат для виготовлення гобеленів. Ремісники часто опиралися новим винаходам, боячись, що конкуренція з боку більш ефективних виробництв може призвести до банкрутства.Цехи подекуди прямо забороняли майстрам використовувати нові верстати й застосовувати технічні винаходи.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте ілюстрації. Чим, на вашу думку, відрізняється спосіб виробництва, зображений на них? Який спосіб є ефективнішим? Чому?

Невідомий художник. Столяр. 1425 р.

Карел ван Маллері. Виробництво шовку. Гравюра. Бл. 1595 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви найважливіші наслідки Великих географічних відкриттів.
2. Поясни значення понять «буржуазія», «капіталізм», «мануфактура», «найманий працівник».
3. Що таке «революція цін»?
4. Схарактеризуй кількома реченнями зміни у світогляді та побутовому житті європейців та європейок, спричинені Великими географічними відкриттями.

---

5. Чому в XVI ст. значно активізувався розвиток торгівлі і як цей процес вплинув на економічний розвиток країн Європи?
6. Як Великі географічні відкриття вплинули на становище українських земель?

7. 12 жовтня, День Колумба, є національним святом у багатьох країнах Америки, а також федеральним святом у Сполучених Штатах, коли відзначають річницю прибуття сюди Христофора Колумба. Поміркуйте, чому частина суспільства вважає цей день важливим, а нащадки корінних народів характеризують наслідки зустрічі цивілізацій так: «Те, що уособлює новизну свободи, надію та можливість для одних, було ігом, деградацією та геноцидом для інших».

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

У парах підготуйте стисле повідомлення на одну із запропонованих тем. Доберіть ілюстрації до свого матеріалу.

1. Зміни в меню європейців унаслідок Великих географічних відкриттів.
2. Новації в європейській моді внаслідок Великих географічних відкриттів.
3. Зв'язок сучасних топонімів з епохою Великих географічних відкриттів.

Виконай усі завдання до § 3–4 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 1

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у групи. Кожна група має створити карту пам'яті, або ментальну карту, яка ілюструватиме одну із запропонованих тем до розділу 1 «Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій. Зародження капіталістичних відносин».

Скористайтеся наведеним далі прикладом як шаблоном або виробіть власний підхід. Пригадайте, як ви працювали з подібними завданнями раніше. У пригоді вам стануть підказки, які ви знайдете в QR-коді. Зауважте, що карта пам'яті — це схема, що відображає найважливіші результати вашого дослідження. Такий вид роботи передбачає оформлення результатів спільної діяльності за допомогою поєднання підписів, ілюстрацій та графіки. Тож обговоріть концепцію вашої карти пам'яті, основний зміст, який важливо продемонструвати

на ній, та розташування інформації. Розподіліть обов'язки між учасниками й учасницями вашої мінікоманди: хто і яку інформацію шукає, хто добирає ілюстрації та створює схему. Визначте терміни виконання завдань.

Візьміть до уваги, що карту пам'яті треба презентувати класу, що теж потребує підготовки.

Теми для створення карти пам'яті:

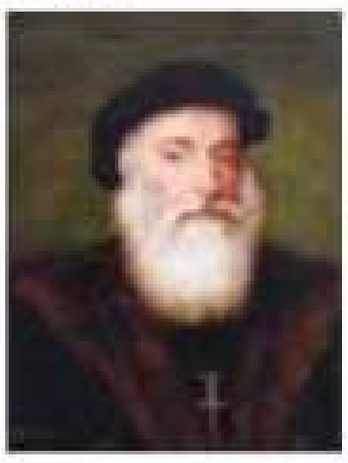
1. Простір впливу європейської цивілізації на світ у період Великих географічних відкриттів.
2. Зміни у світі внаслідок Великих географічних відкриттів.
3. Мандрівка цивілізаціями доколумбової Америки.
4. Сучасні країни на Американському континенті.
5. Роль міст у становленні капіталістичних відносин.

Приклад найпростішої карти пам'яті

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ

Шлях до Індії

У 1498 р. Васко да Гама відкрив морський шлях до Індії

1489 р. — експедиція Бартоломеу Діаша досягла мису Доброї Надії та вийшла у води Індійського океану

Новий континент

У 1492 р. кораблі експедиції Христофора Колумба відкрили Америку

Розвиток торгівлі

Становлення капіталістичних відносин

Конкіста

До Європи завозять багато золота і срібла

Дослідження морів та океанів

1519–1522 рр. — перша навколосвітня подорож на чолі з Фернаном Магелланом

§ 5. Гуманізм. Високе Відродження

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Розгляньте інфографіку. Пригадайте, де і за яких обставин почали розвиватися гуманістичні ідеї. Як гуманізм вплинув на мистецтво Відродження? Чи залишалися ідеї гуманізму та Ренесансу актуальними й надалі? Чому?

1. Людина — найголовніша цінність, головне творіння Бога
2. Кожна людина має право на свободу, гідність, самостійні рішення, щастя
3. Людина здатна вдосконалювати світ, у якому живе
4. Ідеї гуманістів дали поштовх розвитку Ренесансу
5. Інтерес до античної спадщини, її здобутків

1. ЯК РОЗВИВАЛИСЯ ІДЕЇ ГУМАНІЗМУ В XVI СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Чому центром формування гуманістичних ідей та розвитку Відродження стала саме Італія? Кого з діячів та діячок Ренесансу ви пам'ятаєте з уроків історії в 7 класі?

Гуманісти відстоювали необхідність важливих суспільних змін, насамперед реформування освіти так, щоб під час навчання формувалася всебічно розвинена особистість, яка згодом досягне досконалості в різних галузях науки, літературі, філософії, мистецтві. У XIV–XV ст. прогресивні діячі та діячки домоглися відкриття й опублікування втрачених творів античної доби. Результати їхніх зусиль із дослідження давніх творів стали доступними для широкої громадськості завдяки винаходу друкарства. Тому не дивно, що вплив культурної спадщини античності на життя освічених людей суттєво посилився. Крім того, гуманісти епохи Відродження формували передумови для подальшого розвитку науки та культури.

У XV ст. з міст-держав Італії гуманізм поширився всією Європою. Італійські науковці та митці подорожували на Північ і встановлювали контакти з елітою інших держав. Багато іноземних учених і студентів здобували освіту в Італії, а потім популяризували гуманістичні ідеї на батьківщині.

Сприйняття нових ідей в окремих країнах відчутно різнилося. Учені вважають, що на північ від Альп, як і поширення гуманізму, так і його занепад відбувалися з певним запізненням. До прикладу, у німецькомовному регіоні гуманістичні ідеї зберігали актуальність до початку XVII ст. Зауважмо, що спадщину місцевих мислителів вивчають і донині.

Наприклад, творчість *Еразма Роттердамського*, теолога, філософа, філолога, церковного діяча, письменника і редактора. Він є одним із найвідоміших представників європейського гуманізму та впливовим церковним реформатором. Як критичний мислитель свого часу Еразм, якого також називають «принцом гуманістів», став одним із піонерів європейського Просвітництва (культурної течії в історії Європи XVII–XVIII ст.).

А ще він переклав багато античних авторів і навіть розробив методику вивчення мов. Словесність і гуманність уважав ключем до знань, тому багато працював над очищенням латини від середньовічних варваризмів, популяризував вивчення грецької мови.

Твори Еразма Роттердамського були відомі й в Україні. Їх використовували викладачі в розробках курсів з моральної філософії. Так, київських учених приваблювало трактування поняття «свобода волі», що, на їхню думку, відкривало шляхи для вдосконалення людської особистості.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрет Еразма Роттердамського. Яким зобразив його художник? Яке враження мав справляти цей образ на глядачів та глядачок?

Ганс Гольбейн Молодший. Портрет Еразма Роттердамського. 1528 р.

ПОМІРКУЙТЕ

Прочитайте уривок із твору Еразма Роттердамського «Абат і вчена дама». Чому, на вашу думку, автор вибрав сюжет про суперечку між священнослужителем та освіченою жінкою? Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що Еразм обстоював права жіноцтва на освіту?

Еразм Роттердамський
Абат і вчена дама
(Уривок)

Антроній. Що за дивне обладнання бачу тут?
Магдалія. Хіба воно поганого смаку?
Антроній. Не знаю, доброго чи поганого смаку, в усякому разі не пристойне воно ні для дівиці, ні для заміжньої жінки.
Магдалія. А це ж чому, поясни!
Антроній. Тому що всюди повно книжок.
Магдалія. Невже ти, літня людина, абат, до того ж придворний, ніколи не бачив книжок у кімнатах знатних жінок?
Антроній. Бачив, але всі вони були написані французькою мовою, а тут я бачу грецькі й латинські книжки.
Магдалія. Хіба тільки книжки, написані французькою мовою, вчать мудрості?
Антроній. Знатним дамам вельми подобається тримати їх, щоб мати чим заповнити своє дозвілля.
Магдалія. Невже тільки знатним дамам випадає бути мудрими й жити приємно?
Антроній. Мудрість і приємне життя — несумісні поняття. Мудрість — справа ніяк не жіноча, а приємне життя личить знатним дамам.

2. ВИСОКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, який період називають Раннім Відродженням. Назвіть його найважливіші риси. Порівняйте їх із характерними ознаками Високого Відродження.

Високе Відродження — це період найвищого піднесення Ренесансу протягом кінця XV — першої чверті XVI ст.

«Золотий час» Відродження пов'язаний із пізньою творчістю ***Леонардо да Вінчі***, популярністю ***Мікеланджело Буонаротті*** та ***Рафаеля***, початком художньої активності ***Тіціана***. Його представники були надзвичайно обдарованими особистостями, сильними духом, працьовитими та допитливими. Недарма їх часто порівнювали з давньогрецькими титанами, бо вони не боялися новацій у творчості та для досягнення найвищої майстерності займалися науковими дослідженнями.

Сучасники відзначали техніку ***сфумато***, яку використовував Леонардо да Вінчі (пом'якшення контурів фігур і предметів, яке дає змогу зобразити повітря, що їх огортає). Рафаель неперевершено зображав текстуру та світлотіні. Робота з мармуром Мікеланджело стала взірцевою, як і його фрески в соборі Святого Петра в Римі. Загалом твори Високого Відродження демонструють стриману красу, де всі частини підпорядковані цілісній композиції.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте твори видатних митців Високого Відродження. Які ідеї гуманізму втілено в роботах геніальних художників та скульпторів? Чому ці шедеври залишаються надзвичайно популярними й нині?

Леонардо да Вінчі. Мона Ліза. 1503 р.

Мікеланджело Буонаротті. П'єта, або Оплакування Христа. 1498—1499 рр.

Рафаель. Сікстинська Мадонна. 1512 р.

Тіціан. Флора. 1515 р.

Під впливом італійських митців розвивається **Північне Відродження**. Його найяскравіші представники — художник, гравер, математик ***Альбрехт Дюрер***, ***Ієронім Босх***, родина ***Брейгелів*** та ***Ганс Гольбейн Молодший***.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину нідерландського художника Пітера Брейгеля Старшого «Нідерландські прислів'я». Які вади людської поведінки висміяв митець? Поміркуйте, які прислів'я відображено на полотні. Чи перегукується, на вашу думку, цей сюжет з ідеями гуманізму та Ренесансу? Аргументуйте свої висновки.

Пітер Брейгель Старший. Нідерландські прислів'я. 1559 р.

За часів Відродження найсміливіші жінки намагалися досягти визнання як мисткині. До нашого часу збереглися скульптури ***Проперції де Россі***, художниць ***Плавтілли Неллі*** та ***Софонісби Ангвіссоли***. Батько останньої настільки повірив у доньчин талант, що познайомив дівчину з Мікеланджело, який схвально оцінив роботи юної портретистки. Це допомогло художниці започаткувати новий напрям у живописі — родинний портрет. Ангвіссола зуміла ствердитися в мистецтві та заробити чималі статки. Вона — дивовижний приклад жінки періоду Відродження, якій вдалося зробити кар'єру й отримати визнання в європейських монархів.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину Софонісби Ангвіссоли. Що на ній зображено? Чим сюжет творів мисткині відрізняється від робіт видатних художників — чоловіків епохи Відродження?

Софонісба Ангвіссола. Лючія з її сестрами Європою та Мінервою за грою в шахи. 1555 р.

У період Високого Відродження центром розвитку мистецтва став Рим. Тут збереглися античні традиції, а під час розкопок у місті виявляли руїни давніх споруд, пам'ятки античної скульптури. Серед майстрів, що збиралися з усіх кінців Італії до папського Рима, важливу роль відіграв ***Донато ді Анжело Браманте*** (1444–1514). Його творчість мала таке саме важливе значення для Високого Відродження, що й роботи ***Філіппо Брунеллескі*** для попереднього етапу.

Браманте уславився як живописець та архітектор. У Римі він спроєктував розбудову літньої резиденції Папи Римського в сучасному Ватикані. Прагнучи досягти суто римської величі, Браманте поєднав тут риси античної вілли, театру й форуму. Бельведер став прикладом винахідливого поєднання стіни, ордеру й аркад. Тож коли Папа Римський Юлій II вирішив перебудувати собор Святого Петра, то доручив розроблення проєкту саме Браманте. Плани щодо спорудження нового собору Святого Петра були грандіозними. До роботи долучилися також Рафаель, Мікеланджело та інші видатні архітектори.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте на с. 45 зображення собору Святого Петра в Римі — найбільшої християнської святині у світі. Чи можете ви визначити риси архітектури Відродження на цих світлинах? Чому?

3. ЯК ІДЕЇ ГУМАНІЗМУ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ВТІЛЮВАЛИСЯ У ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРАХ

ПОМІРКУЙТЕ

Які проблеми, на вашу думку, хвилювали письменників у період Відродження? Порівняйте свої міркування з текстом параграфа.

Колі ідеї гуманізму та Відродження набували популярності в Німеччині, Франції, Англії, Нідерландах, Іспанії, тамтешні мислителі не тільки переймали італійський досвід, вони досліджували історію германських народів і середньовіччя загалом. Зауважимо, що винайдення книгодрукування сприяло зростанню впливу творів літератури на суспільну свідомість і так сприяло успішному поширенню ідей гуманізму.

Ми вже згадували видатного гуманіста Еразма Роттердамського. Його твір «Похвала глупоті» вважають однією з найвпливовіших книг західної цивілізації, а ідеї, викладені в ній, пришвидшили реформування Церкви. Адже «Похвала глупоті» одразу стала популярною, як не дивно, сподобалася тогочасному Папі Римському і ще за життя автора була перекладена німецькою й французькою.

Ця книга присвячена найкращому другові Еразма Роттердамського — англійському гуманісту ***Томасу Мору***. Цей видатний англійський письменник, філософ, державний діяч написав визначний суспільно-політичний трактат «Утопія». У ньому автор жорстко критикував тогочасне законодавство й у жанрі фантастичної повісті описав ідеальне су-

спільство, яке керується принципом «від кожного за його здібностями, кожному за його потребами».

Видатним гуманістом був і іспанський письменник ***Мігель ді Сервантес***. Роман «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі» одразу приніс автору загальне визнання. Сервантес фактично написав пародію на лицарські романи. Герої цього твору — бідний дворянин Алонсо Кіхано, який мріє про лицарські подвиги, та його зброєносець, тямущий і водночас простакуватий селянин Санчо Панса. Разом вони вирушають на пошуки слави.

Подвиги безстрашного гідальго видаються безглуздими та кумедними, але він мріє про те, щоб «усюди панували дружба, любов і злагода». Тож поступово на зміну іронії приходить симпатія до Лицаря Сумного Образу. Адже Дон Кіхот великодушно захищає слабких і допомагає знедоленим. Сьогодні «Дон Кіхот» — друга після Біблії книга за кількістю мов, якими її перекладено.

Окрім Сервантеса, найвизначнішим літератором «золотого віку» іспанської літератури вважають драматурга ***Лопе де Веги***. Зухвалий і сміливий у житті, Лопе ризикнув зазіхнути на консервативні норми іспанської драматургії. Він поєднав у своїх п'єсах елементи комічного й трагічного, створив класичний тип іспанської драми. Водночас драматург виносив на розсуд глядацтва питання гідності та честі, якими наділяв не лише аристократію, а й представників та представниць простолюду.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Стисло схарактеризуй основні ідеї гуманізму.
2. Поясни значення поняття «Високе Відродження».
3. Назви найвідоміших діячів Високого Відродження. Поміркуй, чому їх називали титанами.
4. Чому серед художників, скульпторів, архітекторів, драматургів та поетів Відродження переважають чоловіки? Чому жінкам було надзвичайно важко реалізувати себе в мистецькій царині?

---

5. Які нові ідеї та сюжети стали популярними в європейській літературі під впливом гуманізму? Чому важливою цінністю того часу є гідність? Чи актуальна ця цінність у наш час? Аргументуй свою думку.
6. Склади стислу пам'ятку, чому важливо зберігати й популяризувати пам'ятки історії, культури та туристичні об'єкти, створені за часів Ренесансу в різних країнах.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Вибери пам'ятку живопису, скульптури чи архітектури періоду Високого Відродження та склади план віртуальної екскурсії про її історію та значення. Добери з відкритих джерел якісні ілюстрації до свого плану. Дотримуйся принципів доброчесності — не забувай зазначати джерела інформації.

Виконай усі завдання до § 5 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 6. Реформація та поширення нових ідей у Європі

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Уже згадуваний нами Еразм Роттердамський у творі «Скарга миру» розкритикував церкву такими словами: «Як можна зіставляти розбій і митру? Що спільного в єпископського або пастирського посоха з мечем? Як можна вітати людей з миром і водночас вергати їх у найжорстокіші битви, розхвалювати мир на словах, а насправді ж закликати до війни? Як можна, щоб ті ж самі вуста голосно славили миролюбного Христа і вихваляли війну?» Поміркуйте, чому мислитель критикує церкву за підтримку війни. Чи актуальне це висловлювання нині?

1. ЩО ТАКЕ РЕФОРМАЦІЯ І ЯК ТА ЧОМУ ПОЧАВСЯ ЦЕЙ РЕЛІГІЙНО-СУСПІЛЬНИЙ РУХ

ПОМІРКУЙТЕ

Прочитайте уривок із книги протестантського історика Філіппа Шаффа «Історія християнської церкви». Про які причини невдоволення духовенством у ньому йдеться? Знайдіть у тексті параграфа інші причини початку Реформації.

Філіпп Шафф
Історія християнської церкви
(Уривок)

На розбещеність і зловживання Латинської церкви давно вже скаржилися кращі з людей і навіть загальноцерковні собори. <...> Папство було обмирщенним. Воно перетворилося на егоїстичну тиранію, ярмо якої ставало все більш і більш нестерпним. <...> Дисципліна майже не знайшла підтримки. Монастирі та чернечі ордени стали розсадниками невігластва і забобон, неробства й розпусти. До них ставилися з презирством і висміювали.

Важливо пам'ятати, що дослідники й дослідниці по-різному ставляться до Реформації залежно від того, до якої конфесії вони належать. Історики католицької та православної традицій найчастіше характеризують цей процес як церковний розкол, бо через нього частина вірян і вірянок залишила Вселенську церкву. Прихильники Реформації не погоджуються з таким тлумаченням, адже для них Реформація стала поверненням до витоків християнства.

Реформація — суспільно-релігійний рух в Європі в XVI – середині XVII ст., спрямований проти зловживань Католицької церкви та церковних діячів, прихильники якого виступали за оновлення та демократизацію церковних порядків.

Які ж причини Реформації? Найчастіше згадують про невдоволення суспільства практикою отримання грошей Римсько-католицькою церквою за здійснення певних обрядів та продаж ***індульгенцій*** (папської грамоти про відпущення гріхів). Також віряни й вірянки були невдоволені консервативною політикою, монополією на тлумачення Біблії та ведення богослужінь виключно латиною. Богослови зауважують, що вірянам і вірянкам критично не вистачало простого й зрозумілого пояснення релігійних догм. У ті часи до обов'язків католицького священника входило просте механічне вчинення меси. Проповідь якщо і звучала, то без натхнення і суто автоматично. До того ж вона стосувалася або індульгенцій, або потреби в частіших закликах до здійснення пожертвувань і тривалих паломництв. При цьому простий люд не мав доступу до вивчення Святого Письма. Цікаво, що один із теологів того часу зізнався, що він побачив повний текст Біблії тільки тоді, коли отримав ступінь доктора богослів'я.

Сприяв поширенню протестних настроїв винахід механізованого друкарського верстата, який дав змогу швидше поширювати релігійні ідеї й переклади Біблії серед більшої кількості освічених людей.

Також варто згадати про політичний аспект Реформації. Адже на початку XVI ст. вплив Папи Римського в багатьох європейських державах помітно зменшився, оскільки посилювалася влада світських правителів. Монархи не хотіли залежати від понтифіка, вони вважали, що Римсько-католицька церква має надто значні прибутки та маєтності. Тому докладали зусиль, аби зміцнювати власні політичні позиції у своїй же державі.

2. ПОЧАТОК РЕФОРМАЦІЇ В НІМЕЧЧИНІ. МАРТІН ЛЮТЕР

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрет основоположника Реформації, одного з найвпливовіших діячів християнства Мартіна Лютера. Яким його зобразив художник? Схарактеризуйте його емоційний стан. Чи можна стверджувати, що Лукас Кранах Старший підтримував ідеї Лютера? Чому?

Лукас Кранах Старший. Портрет Мартіна Лютера. 1528 р.

Якщо батьківщиною Відродження вважають Італію, то Реформація розпочалася в Німеччині. На початку XVI ст. землі цієї держави були роздроблені на десятки князівств, які своєю чергою входили до Священної Римської імперії німецької нації. Зауважмо, що влада імператора не була спадковою — його обирали князі (***курфюрсти***) на спеціальних зборах.

Через відсутність політичної єдності Римсько-католицька церква зберегла в німецьких землях особливий статус. За відсутності сильної центральної влади в роздробленій Німеччині Римсько-католицька церква не відчувала реальної політичної протидії. Окрім того, найвище духовенство володіло значними угіддями та статками і залежало тільки від Папи Римського.

На початку XVI ст. усі стани суспільства були невдоволені такою ситуацією. Потрібна була іскра, щоб протестні настрої набули форми антицерковної боротьби. Спалахом стали викривальні промови монаха і доктора богослів'я з університету міста Віттенберга ***Мартіна Лютера***.

Як священник Лютер наважився кинути виклик святая-святих — всесильній Римсько-католицькій церкві? Адже ідеї про необхідність змін

раніше оприлюднювали англійський теолог ***Джон Вікліф*** та чеський богослов ***Ян Гус***. Але попри свою популярність вони не змогли досягти бажаного. Імовірно, через те, що не мали тієї потужної зброї, яка була в розпорядженні «батька Реформації» (як називають Лютера), — друкарського верстата. Завдяки книгодрукуванню копії його проповідей друкували швидше, ніж Римсько-католицька церква встигала їх палити.

Отже, **31 жовтня 1517 р.** Лютер, високоосвічений, захоплений ідеями Еразма Роттердамського, обурений тим, як було організовано продаж індульгенцій у Німеччині, оприлюднив у Віттенберзі свої знамениті «95 тез». У них він викривав зловживання та корупцію з боку католицького духовенства, яке продавало повні індульгенції, що начебто могли зменшити покарання в чистилищі за гріхи, учинені покупцями або їхніми близькими.

«95 тез» викликали значний резонанс, а з їх тексту одразу ж зробили численні друковані копії, що майже одночасно з'явилися в Лейпцигу, Нюрнбергу й Базелі. Друзі Лютера швидко зробили німецькомовний переклад і поширили його в імперії. Це неабияк вразило богослова, і він із часом зізнався: «Якби я знав, що все відбудеться саме так, я б висловлювався ясніше і зрозуміліше».

Обговорення проповідей Лютера й поширення ідей про реформування Римсько-католицької церкви зумовили зародження особливого напряму в християнстві — **протестантизму**. Тим часом непросте становище Риму дедалі ускладнювалося. І в 1520 р. Папа Римський Лев X пригрозив Лютеру відлученням від Церкви. Але богослов не злякався, навпаки, написав ще кілька критичних творів, які набули широкого розголосу. Невдовзі імператор Карл V Габсбург викликав Лютера на ***рейхстаг*** (представницький орган при імператорові) до Вормса. Але навіть перед найвпливовішими вельможами чернець відмовився переглянути свої погляди, а згодом перед міськими воротами Віттенберга взяв і спалив папську буллу.

Папа Римський Лев X добре розумів усю небезпеку ситуації і прагнув знищити популярного опонента. Він відлучив реформатора від церкви й закликав Карла V вжити заходів для подолання ***єресі*** (заперечення або сумнів у будь-якій з основних доктрин християнської віри). Карл був сповнений рішучості зберегти єдність католицької церкви та імперії, тому Вормським едиктом Мартіна Лютера оголосили єретиком і злочинцем, а його твори згодом було спалено. Самого ж богослова кілька років провів у тюринзькому замку Вартбург Фрідріха Мудрого, звідки таємно відлучався, щоб проповідувати у Віттенберзі. Тоді ж Лютер переклав німецькою мовою Новий Завіт зі старогрецької, написав кілька гострих полемічних творів, де викривав зловживання священнослужителів. Проте багато католицьких та лютеранських князів підтримало Лютера в боротьбі проти Папи Римського й імператора. Незабаром вони створили власні військові союзи й розпочали тривале протистояння.

3. ПОШИРЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ. ІДЕЇ ЖАНА КАЛЬВІНА

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрет засновника однієї з протестантських церков — Жана Кальвіна. Яким його зобразив художник? Схарактеризуйте його емоційний стан. Чим різняться портрети Кальвіна й Лютера?

Невідомий художник. Портрет Жана Кальвіна. 1550 р.

Ідеї та особистий приклад Мартіна Лютера надихнули інших богословів. Так, у Швейцарії власне вчення заснував священник ***Ульріх Цвінглі***. Освічений, харизматичний, людяний і ввічливий, він був ідеальним пастором. Цвінглі спілкувався з багатьма гуманістами, та найбільше його вразив Еразм Роттердамський.

Якими були ідеї Цвінглі? Він пояснював хибність подорожей до святих місць та традиції поклоніння іконам, вказуючи на те, що Бог усюди, поруч із людиною, до нього можна звертатися будь-коли. Також він заперечував необхідність посередництва Римсько-католицької церкви, індульгенцій, ікон, мощей, чернецтва, ***целібату*** (обітниця безшлюбності), пишності ритуалу.

Цвінглі боровся за політичну владу й був обраний членом міської ради, де обстоював республіканський устрій Церкви, а найкращою державною формою правління вважав демократію. Завдяки його наполегливості латину в богослужіннях замінили на німецьку, скасували плату за частину деяких церковних ритуалів та целібат.

Ульріха Цвінглі називають ідеальним героєм Реформації через його особисті якості: освіченість, вірність переконанням, новаторство, принциповість і водночас гнучкість, готовність до діалогу. Цвінглі загинув у бою, причому не як солдат, а як пастор.

Ще один напрям протестантизму з'явився завдяки ідеям ***Жана Кальвіна***.

Кальвін народився у Франції, здобув юридичну освіту в місцевих університетах. Він цікавився ідеями Реформації та підтримував тих, кого переслідували за віру. З часом і сам Кальвін змушений був покинути батьківщину й оселитися в Женеві.

Реформаторські ідеї Кальвіна стали дуже популярними як у Швейцарії, так і в інших країнах. Він ніколи не мав офіційної світської влади, та за його життя в Женеві поступово встановився режим, що нагадував ***теократичну диктатуру*** (форма державного правління, за якої політична влада належить духовенству або главі Церкви). Наприклад, тих містян Женеви, які не бажали коритися новим порядкам, позбавляли громадянських прав, виганяли з міста й навіть страчували. Показовою є історія іспанського лікаря-католика Мігеля Сервета. За виступи проти Церкви його переслідувала ***інквізиція*** (підпорядкована Папі Римському судово-карна установа Римсько-католицької церкви, створена для боротьби з єретиками). Сервет намагався знайти порятунок у Женеві. Проте Кальвіна не влаштовували погляди уславленого лікаря, який різко й жорстко критикував погляди самого протестантського богослова. Женевський Папа (як називали Кальвіна) звинуватив Мігеля Сервета в єресі, а магістрат присудив ученого до спалення на вогнищі.

Чому ж релігійні ідеї Кальвіна стали популярними? Тому що вони були дуже близькими саме міській буржуазії. На думку проповідника, кожен у цьому світі, незалежно від походження, мусить старанно працювати, щоб стати успішним. Лінощі, марнотратство — безжальні вороги, що чатують на шляху до порятунку душі.

У результаті в Женеві зменшили кількість святкових днів і встановили суворий контроль за поведінкою мешканців. Їм було заборонено грати в азартні ігри, танцювати на бенкетах, читати розважальну літературу, дивитися вистави, супроводжувати музикою процесії. Особливо прискіпливо наглядали за відвідуванням церковних служб. А ще влада заохочувала доноси сусідів на тих, хто пропускав проповіді пастора. Для розв'язання суперечок, вирішення наболілих питань пресвітери й пастори скликали громадські збори — ***консисторії***.

Незважаючи на такі жорсткі обмеження, демократичність кальвіністського віровчення приваблювала. Чимало християн в Англії, Німеччині, Франції, а згодом і в Америці приєдналося до цієї течії.

Зауважмо, що на українських землях провідниками ідей Жана Кальвіна стали не міщани, а шляхта. Аристократію насамперед приваблювала ідея секуляризації (вилучення) церковної власності, передовсім чималих земельних маєтностей.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте на с. 53 порівняльну таблицю та на її основі стисло схарактеризуйте вчення Мартіна Лютера та Жана Кальвіна. У чому, на вашу думку, полягає основна різниця між їхніми ідеями?

	Вчення Мартіна Лютера	Доктрина Жана Кальвіна
Священна книга	Біблія	Біблія
Мова служби	Латина, місцева мова	Місцева мова
Таїнства (у християн священно-дія, через яку невидимо діє на людину благодать Святого Духа) та обряди	Хрещення та причастя. У лютеранській церкві збе-рігся єпископат, у храмах дозволено використання ікон та розп'яття, але їм приділяють не багато уваги	Хрещення та причастя (таїнства), які тлумачать символічно; богослужіння зводилося до проповідей, колективних співів та молитов
Спасіння людини	Людині, щоб потрапити до Царства Небесного, досить лише віри	Бог одним людям дарував вічне життя, другим — загибель. Майбутня доля обраного / обраної на спасіння засвідчується успішністю його / її праці
Погляди на державу	Розмежування світської та релігійної влади	Будь-яка влада в державі божественна. Водночас беззаконня влади спричинить Божу кару

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви основні причини Реформації.
2. Яку дату вважають початком Реформації? Чому?
3. Схарактеризуй основні ідеї Мартіна Лютера та Жана Кальвіна.

4. Знайди у відкритих джерелах тлумачення понять «протестантизм», «лютеранство» та «кальвінізм». Постав до них такі запитання, відповіді на які допоможуть визначити їх найважливіший зміст.
5. Чому ідеї Кальвіна були дуже популярними серед купецтва та буржуазії?
6. У 1529 р. ландграф Філіпп Гессенський організував зустріч Лютера та Цвінглі в Магдебурзі. Це була спроба закріпити здобутки Реформації, об'єднавши обидві гілки протестантизму проти католиків і Габсбургів. Але для цього обидва пастори мали дійти згоди щодо основних богословських питань. Та дискусія не привела до бажаного консенсусу. Чому світські правителі були зацікавлені в союзі двох протестантських лідерів? Чому для прихильників Реформації було важливо об'єднатися в протистоянні з Католицькою церквою?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Розглянь мінікомікс. Ти вже знаєш, що Мартін Лютер та Ульріх Цвінглі зустрічалися, аби об'єднати зусилля задля поширення ідей Реформації, та не досягли остаточної згоди. При цьому обидва уникали надто різкої критики один одного. А от Жан Кальвін був дуже нетерпимим до критики. Про це свідчить історія з Мігелем Серветом.

Поміркуй, як особисті якості засновників Реформації вплинули на поширення нового віровчення. Запропонуй сюжет коміксу, який ілюструватиме процес Реформації. Спробуй згенерувати зображення за допомогою ШІ. Обговори свої результати в класі.

Виконай усі завдання до § 6 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 7. Контрреформація. Релігійні війни

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Висловте припущення, як Римсько-католицька церква могла протидіяти Реформації? Які заходи були б, на вашу думку, дієвими? Порівняйте свої міркування з текстом параграфа.

1. ЯК РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ПРОТИСТОЯЛА РЕФОРМАЦІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Прочитайте уривок із дослідження української історикині Наталії Яковенко. Чому найбільші християнські церкви протидіяли оновленню та демократизації парафіяльного життя? У чому духовенство вбачало найбільшу загрозу від поширення ідей Реформації?

Наталія Яковенко
Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.
(Уривок)

...на Русь проник інтерес до протестантських реформ, захоплюючи своєю новизною передовсім освічені та матеріально незалежні групи населення — шляхту й міщан. Коли «кравці й шевці» вперше взялися до читання і тлумачення Святого Письма, а потім стали втручатися в справи церковної ієрархії, претендуючи на контроль за духівництвом, це викликало однакове обурення як у католицьких, так і в православних церковних верхів.

Вище католицьке духовенство розуміло необхідність оновлення Церкви та почало впроваджувати певні зміни. Наприклад, провадило успішну боротьбу зі зловживаннями, які викривали протестанти. Завдяки підвищенню освіченості духовенства дискусія з прихильниками Реформації стала глибшою, а духовне життя мирян — насиченішим. Церква активніше підтримувала лояльних до неї митців, виділяла значні кошти на розвиток освіти та науки. Зокрема, було збудовано Григоріанську обсерваторію в Римі, дослідження в якій сприяли впровадженню в 1582 р. ***григоріанського календаря***. Почав діяти Григоріанський університет

у Римі, який готував не тільки богословів, а й дослідників у галузі природничих та точних наук.

Та незважаючи на позитивні наслідки прогресивних змін, папство значно більше покладалося на інші за змістом заходи. Наприклад, активізувалася діяльність інквізиції. У 1540 р. відбулося затвердження статуту ордену єзуїтів (від лат. Jesu — Ісус) «Товариство Ісуса», що став ефективним засобом боротьби з протестантизмом у багатьох західній східноєвропейських країнах. Поширенню «шкідливих», на думку церковників, ідей мало запобігати запровадження церковного кодексу цензури — «Індексу заборонених книг».

Значного успіху у впровадженні заходів Контрреформації досягли ченці *ордену єзуїтів*. Ініціатором заснування цього ордену був католицький священник, теолог *Ігнатій Лойола*, який розробив статут нової церковної організації. Членами нового ордену ставали ретельно відібрані люди, яких навчали беззаперечно коритися вищим духовним особам. Єзуїтів навчали прийомів психологічного впливу на вірян. Статут та правила єзуїтів були спрямовані на перетворення ченців на заповзятливих проповідників і людей, які беззаперечно виконуватимуть вказівки Папи Римського. З XVI ст. для ефективного виховання прихильників цього ордену створювали єзуїтські школи, які вирізнялися високим рівнем викладання. До того ж єзуїти були активними місіонерами в заокеанських землях й уславилися як вправні дипломати і навіть шпигуни.

Авторитет папства мав на меті укріпити *Тридентський собор* — збір єпископів, засідання якого відбувалися протягом 1545–1563 рр. Його учасники в спільному рішенні підтвердили всі католицькі догмати, засудили Реформацію й виступили проти свободи віросповідання. Тож Церква планувала й надалі поліпшувати освітній рівень священників і посилювати церковну дисципліну.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину італійського художника Паскуале Каті. Що ви бачите на ілюстрації? Як ви вважаєте, чи підтримував автор ідеї Контрреформації? Якими художніми засобами він це передав? Яке враження, на вашу думку, картина мала справляти на глядачів та глядачок?

Паскуале Каті. Алегорія Католицької церкви на тлі Тридентського собору. 1588 р.

2. РЕЛІГІЙНІ ВІЙНИ В ЄВРОПІ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте з курсу всесвітньої історії, який ви вивчали в 7 класі, як саме Римсько-католицька церква вирішувала конфлікти зі світськими правителями. Чому між монархами не було єдності в питанні віри? Обговоріть свої міркування в парах.

Серед аристократії не було єдності у ставленні до Реформації. Хтось прагнув скористатися можливістю послабити вплив Римсько-католицької церкви та заволодіти її землями. Інші залишалися вірними своїй вірі та палко захищали її. Частина монархів уважала, що протестантизм допоможе посилити світську владу, але дехто побоювався, що демократизація церковного устрою зачепить і підвалини державної влади.

Зауважмо, що селяни не одразу зацікавилися ідеями Реформації. Проте з часом неабиякої популярності в народі набули палкі викривальні проповіді однодумця Лютера — ***Томаса Мюнцера***. На відміну від стриманішого в політичних питаннях «батька Реформації», Мюнцер був дуже різким і сміливим. Він зважився вимагати від князів покращити становище селянства й зупинити процеси закріпачення.

У 1524 р. почалися окремі селянські повстання в південно-західній частині нинішньої Німеччини, які переросли в масовий рух і поширилися на центральні та східні райони й сучасну Австрію. Мюнцер закликав селянство підтримати боротьбу за скасування кріпацтва, усунення найтяжчих феодальних повинностей та знищення привілеїв. Ватажки виступу пропонували компенсувати втрати землевласникам за рахунок ***секуляризації*** (вилучення) церковного майна.

Та під час **Селянської війни 1524–1525 рр.** селяни зіткнулися з непереборними перешкодами. Їм критично бракувало освічених командирів, артилерії та кавалерії. Військо знаті мало достатньо досвідчених воєначальників, добре оснащену та дисципліновану армію й фінансування. Тож Селянська війна зазнала поразки, а її події засвідчили популяризацію ідей Реформації та надання їм не тільки релігійного, а й політико-економічного змісту.

Проте на цьому протистояння не завершилися. Тепер воювали між собою князі — прихильники Реформації та ревні католики, і почалося силове протистояння. Усі ці війни завершилися у **1555 р. Аугсбурзьким релігійним миром**, згідно з яким німецькі князі здобули право визначати релігію своїх підданих. Цікаво, що **лютеранство** (християнська течія, до якої належали прихильники Мартіна Лютера, який і започаткував цю християнську течію) поряд із католицизмом було визнано офіційним віросповіданням. Цей договір надавав німецьким князям право проводити незалежну зовнішню політику.

Однак релігійні конфлікти відбувалися й в інших країнах. Наприклад, воювали **кальвіністи** (прихильники засновника цього християнського напряму Жана Кальвіна) й католики Швейцарії. Протестанти Франції, яких називали **гугенотами**, теж намагалися обстояти свою віру силою зброї.

Загалом релігійні війни тривали протягом 1562–1598 рр. і призвели до величезних жертв серед прихильників обох конфесій. Від двох до чотирьох мільйонів людей загинуло від насильства, голоду чи хвороб, прямо спричинених цим конфліктом. Одним із найвідоміших епізодів релігійних війн було знищення гугенотів напередодні дня Святого Варфоломія в 1572 р. в Парижі. Після цього криваві розправи відбулися також в інших містах Франції. Фактично в кожному місті країни тривала боротьба між провідними родами, які лише прикривалися релігійними догмами.

Зауважимо, що важливе значення для протестантів тоді мав ***Нантський едикт***. Це указ короля Франції Генрі IV 1598 р., який дарував французьким гугенотам певні громадянські права й запроваджував на законодавчому рівні принцип віротерпимості. Він і поклав край війнам, але згодом — у XVII ст. — французькі монархи відновили наступ на права гугенотів, оскільки вважали, що наявність двох впливових конфесій шкодить необмеженій владі короля. Тож питання Реформації та Контрреформації дуже швидко вийшли за межі релігійної сфери.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину французького художника Едуарда Деба-Понсана. Що ви бачите на ілюстрації? Як ви вважаєте, яку подію змалював живописець? Чи можна визначити, кого підтримував художник: католиків чи протестантів? Яка інформація потрібна, аби детальніше проаналізувати сюжет полотна?

Едуард Деба-Понсан. Одного ранку біля воріт Лувру. 1880 р.

3. ПРОЯВИ РЕФОРМАЦІЇ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

ПОМІРКУЙТЕ

Прочитайте уривок із дослідження історика Ореста Субтельного. Про які особливості реформаційних впливів ідеться в тексті? Як влада Речі Посполитої реагувала на поширення потестантизму?

Орест Субтельний
Україна. Історія
(Уривок)

Реформація, впливи якої стали помітними в Речі Посполитій в середині XVI ст., принесла нові струмені творчого збудження <...> З метою поширення своїх ідей протестанти засновували вищі школи, друкарні, закріплюючи у літературному вжитку польську мову. Попри гострі конфлікти на релігійному ґрунті, що відбувалися у XVI ст., Річ Посполита, на відміну від більшості європейських країн, лишалася оазою релігійної терпимості. Великою мірою це пояснювалося величезним впливом шляхти — непорушність її прав передбачала й те, що мали поважатися її релігійні погляди, навіть відмітні від прийнятих.

У другій половині XVI ст., особливо наприкінці його, Реформація поширилась і в Україні. Протестантські громади формувалися переважно в містах. На думку дослідниць та дослідників, протестантизм вплинув і на культурно-освітнє, і на власне церковне життя України. І хоча шкільна, видавнича, перекладацька, полемічна практика протестантів була спричинена передусім конфесійним завданням поширення своєї віри, вона мала загальнокультурне значення. Протестантизм поряд із православ'ям і католицизмом посів своє місце в історії української культури.

Проте з моменту набуття популярності, як стверджує дослідниця Вікторія Любащенко, поширення протестантизму в Україні тривало недовго. Політика королів Речі Посполитої, здебільшого активних у підтримці Контрреформації, успішна єзуїтська пропаганда, посилення репресій проти протестантів, відсутність необхідної для Реформації соціальної бази, міцного класу бюргерів, розвинутої міської демократичної культури — усе це зумовило спад протестантського руху. При цьому шляхетські родини, які були колись православними, уже рідко поверталися до віри батьків, а переходили здебільшого в католицизм.

У тому ж руслі діяли єзуїти, які були найактивнішими в провадженні Контрреформації, що з'явилася в Польщі в 1564 р. Вони об'єднували відданих, добре освічених і розумних членів, які різними способами зуміли повернути до католицизму частину «заблудлої пастви». Так, по всій Речі Посполитій працювала мережа блискучих колегій, які популяризували ідеї Контрреформації навіть серед обдарованої протестантської й православної молоді. Під впливом Контрреформації колишня релігійна терпимість стала поступатися місцем фанатичному католицизмові.

ПОМІРКУЙТЕ

Об'єднайтеся в чотири групи. Запропонуйте кілька аргументів, які, на вашу думку, могли б переконати шляхту та простолюд українських земель підтримати ідеї Реформації чи Контрреформації. Обговоріть свої висновки з учасниками та учасницями інших груп.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Визнач основні заходи Контрреформації.
2. Стисло схарактеризуй діяльність ордену єзуїтів.
3. Склади хронологічну задачу, пов'язану з найвизначнішими подіями Реформації та Контрреформації. Запропонуй однокласникам й однокласницям її розв'язати.

---

4. Чому релігійні конфлікти були дуже тривалими? Чи були досягнуті між католиками та протестантами компроміси дієвим способом зняти напругу?
5. Назви основні прояви Реформації та Контрреформації в Україні.
6. Поясни значення виразів «Чия влада, того й віра»; «Париж вартий меси!». За потреби скористайся відкритими джерелами.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади стислий історичний портрет на вибір: Мартіна Лютера / Жана Кальвіна / Томаса Мюнцера / Генрі Наваррського. Підготуй одне-два запитання про діячів, кого ти не вибрав / не вибрала.

Виконай усі завдання до § 7 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 8. Культура бароко. Народження нової європейської науки

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Хоча епохи готичної культури, Ренесансу й бароко давно минули, їхня спадщина й донині впливає на сучасне мистецтво та культуру. Митці й мисткині, письменники та письменниці, науковці й науковиці черпають натхнення з барокових форм, кольорів та композицій. Чому, на вашу думку, культурна спадщина ранньомодерного часу не втрачає актуальності?

1. ЯКОЮ БУЛА КУЛЬТУРА БАРОКО

ПОМІРКУЙТЕ

Дослідниці й дослідники стверджують, що культура бароко завдяки своїй пишності та театральності була вибрана Католицькою церквою та європейськими монархіями як стиль, що демонструє загалу їхню могутність і багатство. Знайдіть у тексті параграфа інформацію, що підтверджує чи спростовує цю думку.

Бароко (від порт. — «перлина неправильної форми») — мистецька течія XVI–XVIII ст., для якої були характерні пишність, вигадливість і підкреслена декоративність оздоблень.

Бароко — мистецька течія, яка розвинулася в Італії, зокрема в Римі, у XVII ст. у відповідь на ***маньєризм***, для якого характерні наслідування технік геніїв Відродження й водночас втрата гуманістичної наповненості, орієнтованість на смаки багатих володарів.

Очільники Католицької церкви в той час прагнули повернутися до традиції та духовності, які Церква пропагувала під час Контрреформації. Багатство, увага до деталей, пишність і театральність стилю бароко з його великою кількістю драматичних ефектів допомагали впливати на суспільство, демонстрували велич церковної та світської влади. Зі зростанням популярності бароко митці й мисткині знову частіше зображували релігійні сюжети та наголошували на їхньому змісті грою світла й тіні.

Проте в різних країнах бароко проявлялося по-різному. Так, у Нідерландах завдяки творчості ***Рембрандта*** й ***Рубенса*** дедалі більшої популярності набували сюжети з повсякденного життя.

Оскільки в XVI–XVII ст. центром розвитку бароко був Рим, саме тут формувалися типи величного міського палацу, барокового монастиря, заміської вілли з палацом і бароковим садом. До прикладу, фасад церкви єзуїтів Святого Імені Ісуса в Римі архітектора ***Джакомо делла Пор-***

та **став зразком для зведення багатьох церков як в Італії, так і далеко за її межами.**

Для споруд бароко характерне поєднання кількох форм мистецтва: крім самої архітектури, акцент надавали також скульптурі й живопису. Прикладом такого ансамблю вважають абатство міста Мельк, що в Нижній Австрії. Церква цього абатства — чи не найкраща будівля комплексу. Інтер'єр храму щедро декорований золотими орнаментами, ліпниною та мармуром. Розкішне оздоблення, світлові ефекти й монументальна перспектива захоплюють як парафіян, так і простих відвідувачів. Тож не дивно, що завдяки створенню ефекту величі в поєднанні з легкістю форм майстрів бароко називали майстрами ілюзії.

У живописі бароко важливі зміни започаткував ***Мікеланджело да Караваджо***. Митець, майстерно використовуючи контрасти світла й тіні та точно фокусуючись на предметах, іноді використовував драматичне наближення. Моделями для його полотен, часто в образах святих і мадон, були пересічні римляни — люди з вулиць і ринків. Моделі на картинах Караваджо не ідеальні, та водночас роботи художника сповнені емоцій і динамізму завдяки темному тлу й грі світла. Ці елементи стали важливими рисами бароко.

Всесвітньовідомими є також твори фламандського живописця ***Пітера Пауля Рубенса***. Він зміг зробити блискучу кар'єру придворного художника, винаймав найкращі майстерні й співпрацював із талановитими помічниками. Його твори сповнені емоцій, руху, яскравих фарб, контрастів та любові до життя.

А як щодо жінок-художниць? Подолати тогочасні гендерні стереотипи вдалося італійці ***Артемізії Джентілескі***. Її вважають однією з найталановитіших послідовниць стилю Караваджо. В епоху, коли в жінок було мало можливостей здобути художню освіту й працювати професійно, Джентілескі стала першою жінкою — членом Академії мистецтва у Флоренції. Прикметно, що в більшості творів художниці жінки зображені головними персонажами або рівними чоловікам.

У другій половині XVII ст., за часів формування козацької держави, на українських землях розвивався своєрідний стиль, який називають **українським, або козацьким, бароко.**

В архітектурі козацького бароко поєдналися примхливий вигляд ордерів, рясні ліплені прикраси й традиції народної дерев'яної архітектури: тридільна та п'ятидільна планувальна структура церков, характерні пірамідальні силуети завершень. Прикметно, що різноманіття віконних лиштв (орнаментів) — характерна риса українського бароко. Зазвичай в оформленні фасаду використовували три, п'ять і більше типів лиштв, згрупованих у примхливі композиції. У живописі змінюється характер портретних зображень, де увага зосереджувалася на поглибленому індивідуальними рисами обличчі та живописно-декоративному звучанні постаті.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення архітектурних споруд та картини видатних митців і мисткинь бароко. Визначте, які риси цього стилю, описані в тексті параграфа, можна побачити на ілюстраціях. Яке враження, на вашу думку, автори й авторки прагнули справити на глядацьку аудиторію? Які емоції викликають у вас приклади барокового мистецтва? Порівняйте приклади українського бароко із західноєвропейськими пам'ятками. Які спільні риси можна визначити, досліджуючи ці зображення?

Церква Іль-Джезу в Римі, Італія. Кін. XVI ст.

Абатство в місті Мельк, Австрія. XVIII ст.

Бібліотека абатства в Мельку

Стеля головного храму абатства в Мельку, розписана Йоганном Міхаелем Ротмайром у 1716–1722 рр.

Караваджо. Вакх. 1596 р.

Дієго Веласкес. Сім'я Філіппа IV. 1656 р.

Артемізія Джентілескі. Св. Катерина Александрійська. 1620 р.

Рубенс. Автопортрет з дружиною. 1650 р.

Рембрандт. Нічна варта. 1642 р.

Клара Петерс. Натюрморт з горіхами, цукерками та квітами. 1611 р.

Невідомий художник. Дружина Івана Виговського Олена Виговська. Кін. XVII — поч. XVIII ст.

Будинок полкової канцелярії в Чернігові. 90-ті роки XVII ст. Сучасний вигляд

Барокова культура сприяла зростанню популярності й музичного мистецтва. Композитори, окрім релігійної тематики, за допомогою своїх творів демонстрували душевні переживання людини. Наприклад, венеційський композитор, скрипаль-віртуоз ***Антоніо Вівальді*** писав твори для придворних концертів і церковних хорів. Та найбільше він уславився як автор понад сорока опер. Його концерт для скрипки «Чотири пори року» донині надзвичайно популярний.

Всесвітньовідомою є також музика німецького композитора, представника пізнього бароко ***Йоганна Себастьяна Баха***. Дослідники та дослідниці вважають його національний митцем, який зумів поєднати традиції протестантського хоралу з найкращими рисами австрійської, італійської, французької музичних шкіл. Творчість Баха дуже різнома-

нітна, адже він писав усе, крім опер. А от біографія композитора сповнена загадок: критики й досі сперечаються, чи був Бах автором «Токати і фуги ре мінор» — надзвичайно популярного класичного твору.

ДОСЛІДІТЬ

Перейдіть в е-додаток і виконайте завдання 1 до § 8: послухайте твори Вівальді й Баха. Чи чули ви ці мелодії раніше? Які емоції викликає у вас ця музика? Чому, на вашу думку, вона є популярною донині?
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

2. ЯК ЗАРОДИЛАСЯ НОВА ЄВРОПЕЙСЬКА НАУКА

ПОМІРКУЙТЕ

Чи є правдивим твердження, що Великі географічні відкриття стимулювали розвиток науки? Знайдіть у тексті параграфа інформацію, що підтверджує або спростовує цю думку.

Історик Пітер Дір вважає, що в ранньомодерний час наука розвивалась у два етапи: наприкінці XV – у XVI ст. вчена спільнота була зосереджена на відновленні наукових знань античності, а вже наприкінці XVII ст. почалася наукова революція, коли було здійснено багато важливих відкриттів.

Унаслідок Великих географічних відкриттів також значно зріс інтерес до досліджень навколишнього світу. Практичні потреби людини — навігація, виробництво та військова справа — стали рушійною силою для розвитку таких наук, як фізика, хімія та географія. Так, використання компаса стало початком вивчення магнетизму, а виготовлення боєприпасів — фізичних законів руху тіл. Та незважаючи на зміни в уявленнях людей про життя на планеті, ученим, як і раніше, доводилося щодо природничих наук долати опір Церкви.

У XVI ст. польський астроном ***Миколай Коперник*** у трактаті «Про обертання небесних тіл» висунув теорію, згідно з якою Земля обертала-ся навколо Сонця. Висновки вченого згодом назвали революцією Коперника. Його ідеї зумовили зміну парадигми від моделі небес Птолемея, яка описувала космос як нерухому Землю в центрі Всесвіту, до геліоцентричної моделі із Сонцем у центрі Сонячної системи. Але Католицька церква дотримувалася протилежної думки, тому Коперник боявся публікувати свої тексти. Згідно з легендою їх оприлюднили лише в день смерті вченого.

Ідеї Коперника розвивали винахідник телескопа ***Галілео Галілей*** та дослідник Всесвіту ***Джордано Бруно***. Інквізиція переслідувала обох, зму-

сивши Галілея публічно покаятися. Але він продовжував наукову роботу навіть в ув'язненні. Завдяки значному внеску в дослідження природи його називають засновником спостережної астрономії та класичної фізики.

Джордано Бруно припустив, що зорі були далекими сонцями, оточеними власними планетами, і висловив можливість того, що ці планети можуть створювати власне життя. Він також наполягав на тому, що Всесвіт нескінченний і не може мати центру. Бруно не зрікся своїх думок навіть після семи років ув'язнення. Окрім того, він заперечував головні тези християнського вчення. У 1600 р. його спалили на Кампо де Фьорі в Римі. Через три роки всі твори вченого внесли до переліку «Індекс заборонених книг», де вони значилися аж до 1948 р.

Проте репресії не могли стримати розвитку науки. Німецький астроном ***Йоганн Кеплер*** встановив, що планети рухаються еліпсами і швидкість їхнього руху збільшується в міру наближення до Сонця. Своє відкриття він сформулював у вигляді законів, які нині названі його ім'ям.

Англійський медик ***Вільям Гарвей***, який працював в Італії, відкрив велике коло кровообігу і започаткував суцільну теорію кровообігу — основу подальшого розвитку фізіології людини.

Завдяки відкриттю мікроскопа нідерландець ***Антоні ван Левенгук*** відкрив мікроорганізми. А італієць ***Марчелло Мальпігі*** завдяки ґрунтовному вивченню будови шкіри, легень, нирок створив мікроскопічну анатомію.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте пам'ятники, які були встановлені науковцям ранньомодерного часу. Чому їхні відкриття були оцінені значно пізніше від їхньої реальної дослідницької діяльності? Які чинники, на вашу думку, стримували розвиток науки в ранньомодерний час?

Пам'ятник Миколаю Копернику, Варшава. XIX ст.

Статуя Галілео Галілея перед палацом Уффіці, Флоренція. XIX ст.

Пам'ятник Джордано Бруно на площі Кампо де Фьорі в Римі, Італія. XIX ст.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Визнач основні риси барокової культури.
2. Хто з митців та мисткинь творив у бароковому стилі?
3. Назви імена видатних учених, яких за їхні відкриття переслідувала Церква.

---

4. Порівняй твори мистецтва Ренесансу й бароко. Визнач спільні та відмінні риси.
5. Поміркуй, чому Церква переслідувала тих, то заперечував усталену на той час теорію про будову Всесвіту.
6. Схарактеризуй кількома реченнями, як Великі географічні відкриття вплинули на розвиток науки. За потреби скористайся відкритими джерелами.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Створи інфографіку (самостійно чи в парі з однокласником/однокласницею), яка унаочнюватиме особливості культури бароко або зародження нової європейської науки в XVI–XVII ст. Презентуй/презентуйте свою роботу в класі.

Виконай усі завдання до § 8 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 2

1. Уявіть, що ви прихильники й прихильниці Реформації, митці чи мисткині часів Відродження або розквіту барокової культури, дослідники й дослідниці XV–XVII ст. Складіть стислого відкритого листа, зміст якого мав би переконати впливових політиків того часу підтримати ваші ідеї. Використайте в промові реальні історичні приклади.

2. Прочитайте уривок з одного з найпопулярніших творів Мартіна Лютера «До християнського дворянства німецької нації». До яких аргументів вдався богослов, щоб переконати німецьку еліту протистояти папству? Чому Лютер звертається саме до можновладців, а не до широкого загалу? Які результати мали спроби Лютера домогтися підтримки реформаційних ідей? Поміркуйте, чи можна скористатися цим текстом як прикладом для виконання завдання. Чому?

Мартін Лютер
До християнського дворянства німецької нації
(*Уривок*)

Його Пресвітлій і Могутній Імператорській Величності та християнському дворянству німецької нації. Доктор Мартінус Лютер.

Любі панове! Нещастя, які пригнічують усі християнські стани, особливо в Німеччині, змусили не лише мене, а й усіх інших голосно плакати й просити допомоги, а тепер змусили й мене кричати і запитувати, чи Бог дав би Свого Духа будь-кому, щоб простягнути руку Його нещасному народу...

Перше, що ми повинні зробити, — розглянути це питання з великою серйозністю... І я боюся, що саме із цієї причини ті улюблені принци-імператори Фрідріх Перший і Фрідріх Другий, а також багато інших німецьких імператорів у минулі часи були так жалюгідно зневажені та гноблені Папами, хоча їх боявся весь світ... Щоб подібне не сталося з нами та з нашим благородним імператором Карлом, ми повинні пам'ятати, що в цій справі ми боремося не проти плоті та крові, а проти правителів темряви цього світу <...> які можуть наповнити світ війною та кровопролиттям, але самі не можуть бути подолані цим... Тому діймо в страху Божому і розважливо... Якщо Папи та романісти досі за допомогою диявола вводили королів у замішання, то вони все ще можуть зробити це, якщо ми спробуємо зробити це власною силою та вправністю, без Божої допомоги.

3. Розгляньте картину. Що на ній зображено? Сучасники згадують, що Мартін Лютер чудово знався на музиці. Композитори, які його підтримували, писали релігійні пісні за народними мотивами. Проілюструйте історичними прикладами, як церкви використовували мистецтво для утвердження віри.

Густав Адольф Спангенберг. Лютер музикує в колі родини. 1866 р.

3 ЗАХІДНА І ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА В XVI–XVIII СТ.

§ 9. Абсолютна монархія у Франції

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Історик Жак-Антуан Дюлор у своєму дослідженні «Історія Парижа» писав, що король Луї XIV якось зауважив: «Держава — це я». Цим висловом він нібито перебив промову судді, який постійно повторював фразу «король і держава». Хоча не всі науковці й науковиці вважають цю історію фактом, однак приписане королю висловлювання стало крилатим. Поміркуйте, які виклики ставила перед суспільством концентрація влади в руках однієї людини і до яких наслідків це могло призвести.

1. ЯКОЮ БУЛА КУЛЬТУРА БАРОКО

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, коли і чому тривали релігійні війни у Франції. Як саме, на вашу думку, впливав релігійний чинник на посилення королівської влади?

У XVI ст. Франція вступила сильною об'єднаною державою. Її населення зросло до 15 мільйонів, причому 300 тисяч мешкало в Парижі — столиці й одному з найбільших міст Західної Європи. Тут швидко розвивалися мануфактури, тож Франція уславилася виробництвом якісних

тканин, новітнього озброєння, насамперед гармат, розкішних парфумів та ювелірних виробів.

За тих часів французьке суспільство поділялося на три стани: духівництво, дворянство та решта населення (міщанство й селянство). З-поміж дворян загострювалися суспільні конфлікти. Так, «дворяни шпаги» (представники старої знаті, які несли військову службу) прагнули не допустити посилення впливу «дворян мантії» (тих, хто здобув дворянство завдяки державній службі). Водночас зросли статки та економічний вплив буржуазії, представники якої виборювали можливість впливати на політичне життя.

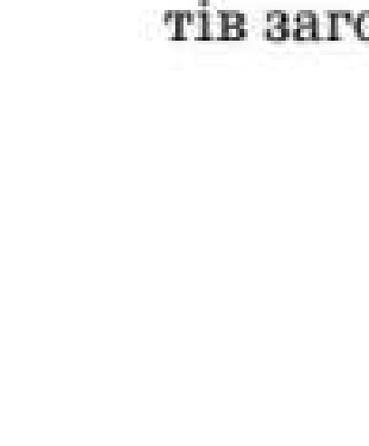
За таких умов, безперечно, правителі прагнули зміцнити свою владу. Перші кроки в цьому напрямі зробив ***Франциск I***. Він відмовився скликати Генеральні штати (вищу дорадчу представницьку раду) й остаточно підпорядкував собі Католицьку церкву, змусивши Папу Римського визнати право короля призначати на посади всіх французьких єпископів. Коли ж до Франції почали проникати ідеї Реформації, Франциск I спочатку ставився до нового віровчення поблажливо, та згодом таки розпочав переслідувати протестантів.

Незважаючи на жорсткі заходи, реформаційний рух завойовував дедалі більше прихильників та прихильниць. А на півдні країни виникла ще й гугенотська церковна організація (тобто така, що сповідувала кальвіністське вчення), прихильників якої стали називати ***гугенотами***.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте інфографіку про королів Франції XVI ст. Доповніть її матеріалами з тексту параграфа та за потреби з відкритих джерел.

КОРОЛІ ФРАНЦІЇ XVI СТ.

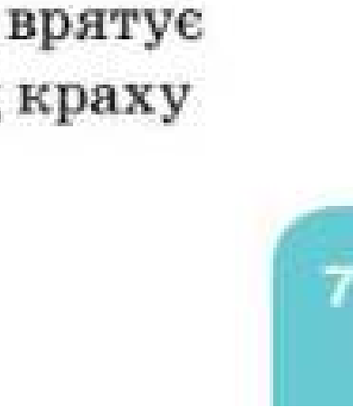

ГЕНРІ II

Дотримувався політики батька в питаннях мистецтва, війни та релігії

ФРАНЦИСК II

Був надто юним, тож політичні справи вирішував разом із матір'ю

КАРЛ IX

За його правління протистояння католиків та гугенотів загострилося

ГЕНРІ III

Стверджував, що сильна і централізована, але релігійно толерантна монархія врятує Францію від краху

Наступник Франциска I — ***Генрі II*** продовжував політику батька: завойовував нові землі, переслідував протестантів, чим зміцнював владу короля, але раптово загинув під час одного з турнірів. Після його смерті Францією правили по черзі три його сини. Вагомий вплив на їхню політику справляла мати — ***Катерина Медічі***.

У 1562 р. в містечку Вассі на гугенотів під час їхнього богослужіння напали католики з оточення герцога Гіза, лідера католиків Франції. Так розпочалися **релігійні війни**, які тривали 36 років (1562–1598 рр.) і в історії дістали назву гугенотських. Після тривалих сутичок було досягнуто домовленостей, за якими гугенотам було дозволено богослужіння в усій Франції, надано право обіймати найвищі державні посади, володіти чотирма фортецями, зокрема фортецею Ля-Рошель.

Проте католицька знать не могла змиритися з таким станом справ, і протистояння поновилося після трагічних подій ***Варфоломіївської ночі*** 1572 р. Тоді згідно з планом Катерини Медічі католики на чолі з Генрі де Гізом убили в Парижі понад дві тисячі гугенотів, які з'їхалися на весілля принца ***Генрі Наваррського*** й Маргарити — дочки Катерини Медічі. Було вбито й адмірала ***Колінья***. У відповідь гугеноти створили на півдні свою державу, на чолі якої став Генрі Наваррський.

Після смерті Карла IX тривало протистояння трьох Генрі — Генрі III, Генрі Наваррського й Генрі де Гіза. Останній заснував Католицьку лігу, члени якої зневажали короля Генрі III через спроби примиритися з гугенотами, а Гіза вважали претендентом на трон Франції.

Генрі III у скрутній ситуації уклав союз із Генрі Наваррським і проголосив його своїм наступником. Незабаром якийсь фанатичний католик вбив короля Генрі III. З його смертю закінчилося й правління династії ***Валуа***, а новим королем Франції став принц Наваррський Генрі IV, який розпочав правління нової династії — ***Бурбонів***.

Католики спочатку не визнали своїм королем ватажка гугенотів. Та оскільки війни погіршили становище селянства й населення повставало проти високих податків і свавілля дворянства, їм довелося піти на компроміс із Генрі IV, але за умови, що він перейде в католицтво. «Париж вартий меси!» — промовив той і погодився.

У 1598 р. Генрі IV видав Нантський едикт, що означало завершення тривалої внутрішньої боротьби в країні. Цей документ був яскравим прикладом релігійної віротерпимості, бо нарешті, хоч і на деякий час, визнавав права кальвіністів і примирив їх із католиками.

Генрі IV прагнув покращити становище в країні. У цьому йому допомагав гугенот герцог Сюллі, який став радником короля та обіймав важливі державні посади. Керуючись порадами Сюллі, Генрі IV сприяв розвитку сільського господарства, промисловості й торгівлі. Дослідники та дослідниці вважають, що політика короля набула характеру меркантилізму, адже держава активно втручалася в господарське життя, вдаючись до протекціонізму (захисту) власних виробників.

Меркантилізм — економічна політика, характерна для абсолютних монархій. Вона спрямована на збільшення експорту та мінімізацію імпорту для економіки. Уряд, що дотримувався політики меркантилізму, прагнув накопичити якомога більше ресурсів у країні й використовувати їх для подальшого збагачення.

Так, було проведено важливі внутрішні реформи, які сприяли відродженню сільського господарства, активному розвитку промисловості й торгівлі. Зокрема, державна скарбниця суттєво поповнилася завдяки суворому нагляду за збиранням. До того ж у 1604 р. французи заснували свою першу колонію. І хоча задіяні заходи не вирішили всіх проблеми, король прагматично збалансував інтереси католицької та протестантської партій не лише у Франції, а й серед європейських держав.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте гравюру. Поміркуйте, як автор зображення ставився до Генрі IV? Які деталі гравюри вказують на це? Як ви вважаєте, чому фанатичний католик вирішив убити короля, який доклав значних зусиль для стабілізації складної ситуації у Франції.

Гаспар Бутт. Вбивство Генрі IV на вулиці Ферроннері в Парижі. Гравюра. Кін. XVII ст.

2. ЯК АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ УТВЕРДИЛАСЬ У ФРАНЦІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа визначте, які кроки правителів Франції сприяли становленню абсолютної монархії в країні. Порівняйте свої висновки з міркуваннями сусіда/сусідки по парті.

Абсолютна монархія — форма монархічного правління, за якої вся повнота державної, а іноді й духовної влади перебуває в руках монарха.

Після загибелі Генрі IV трон посів його син — ***Луї XIII***. Він був надто юним, тому деякий час країною правила його мати Марія Медічі. Саме тоді в державі виникли передумови до нового масштабного конфлікту. Проте новій війні запобіг ***кардинал Рішельє***, який протягом 1624–1642 рр. обіймав посаду першого міністра й фактично вирішував усі державні справи.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте схему і за її допомогою складіть стислу розповідь про найважливіші риси державної політики Армана-Жана дю Плессі де Рішельє.

Внутрішня політика кардинала Рішельє

- Припинив скликання Генеральних штатів, обмежив права Паризького парламенту
- «Едикт милості»: гугенотам дозволялося сповідувати їхню віру, але заборонялося мати гарнізони і фортеці
- Вів рішучу боротьбу проти аристократії задля посилення влади короля
- Реорганізував місцеву систему управління і підпорядкував її королю
- Дбав про розвиток торгівлі, підтримував лояльних до короля митців та науковців

За часів Рішельє значно зріс авторитет королівської влади. Під час воєнних кампаній кардинал домігся обмеження самоврядування гугенотів і в 1629 р. видав «Едикт милості», яким зберіг за гугенотами тільки свободу віросповідання, позбавивши їх політичних прав.

Рішельє жорстко розправився з тими аристократами-католиками, хто був в опозиції до королівської влади. Кардинал дбав про розвиток торгівлі, сприяв заснуванню торговельних компаній. Саме за часів Рішельє Франція почала створювати свою колоніальну імперію, вела боротьбу проти Англії та Нідерландів за нові території. У 1635 р. Франція втрутилася в ***Тридцятилітню війну*** і завдяки дипломатичному хисту кардинала домоглася послаблення впливу Іспанії в Європі.

Після смерті Луї XIII на французькому троні опинився його п'ятирічний син Луї XIV. Відтак, звичайно ж, реально країною правила його матір — королева ***Анна Австрійська*** разом із першим міністром кардиналом ***Джуліо Мазаріні***.

Мазаріні продовжував політику Рішельє, спрямовану на зміцнення Франції та посилення королівської влади, був успішним дипломатом, меценатом мистецтв. Але французи не любили кардинала через постійні підвищення податків.

Кардинал Мазаріні досяг успіхів у зовнішній політиці: французька армія здобула низку важливих перемог над іспанцями в Тридцятилітній війні. Але в 1648 р. у Франції розпочалася громадянська війна — **Фронда**. Селянство було виснажене величезними податками, вторгненням ворожих військ і мародерством власної армії, а дворянство прагнуло обмеження королівської влади. Мазаріні та Анна Австрійська опинилися в небезпеці, та все ж зуміли посварити між собою лідерів Фронди й зберегти владу.

Після смерті Мазаріні Луї XIV заявив, що не потребує посади першого міністра й віднині без волі монарха не має вирішуватися жодне важливе питання. Тривалий час упорядковувати державні справи королю допомагав міністр фінансів ***Жан-Батист Кольбер***, який дотримувався політики меркантилізму та протекціонізму.

Протекціонізм — економічна політика держави, спрямована на підтримку та захист національного виробника від іноземної конкуренції на зовнішньому й внутрішньому ринках.

Кольбер дбав про розвиток мануфактурного виробництва, підтримував французьку торгівлю шляхом упровадження високого мита на імпорт. За його правління було прокладено нові дороги, пожвавилася внутрішня торгівля, було запроваджено чітку систему звітності витрат і доходів з королівської скарбниці.

Завдяки підтримці Кольбера французький флот отримав переваги на морі та зміг успішно конкурувати з Нідерландами та Англією. У Франції були засновані потужні торговельні компанії: Ост-Індська, що спеціалізувалася на бізнесі на території сучасної Індонезії, та Вест-Індська — в Америці.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривок з листа Жана-Батиста Кольбера. Які шляхи до посилення могутності короля визначає державний діяч? Чи актуальні його ідеї нині? Чому?

Жан-Батист Кольбер
«Листи, спогади і настанови»
(Уривок)

Крім тих вигод, які само по собі могло б принести надходження в королівство великих коштів, ми б завдяки мануфактурам забезпечили хлібом насущним мільйон простого люду, який животіє нині через відсутність занять. Значне зростання кількості кораблів ще більше посилить велич і могутність держави…

Якщо до природної могутності Франції король зможе приєднати силу, яку дають промисловість і торгівля… то велич і могутність короля зростуть до небувалих розмірів.

Проте із часом внутрішня політика короля змінилася: у 1685 р. Луї XIV скасував Нантський едикт. Було заборонено кальвіністські богослужіння, церкви гугенотів зруйновано, а їхніх проповідників вигнано з Франції. Відновилися переслідування протестантів, які змушені були масово емігрувати з країни. Через це та численні війни, участь у яких брала Франція, дехто з науковців та науковиць стверджує, що значні зовнішні та внутрішні витрати, а також військові видатки за часів Луї XIV призвели до зубожіння Франції. Проте чимало прихильників та прихильниць мають іншу думку: ранні реформи сприяли централізації Франції та ознаменували народження сучасної французької держави. Завдяки політичним та військовим перемогам, а також вагомим культурним досягненням Луї XIV сприяв зростанню авторитету Франції в Європі. А захоплювала Європу Франція своїми військовими та культурними успіхами, могутністю й витонченістю. Європейці загалом почали наслідувати французькі манери, цінності, товари та поведінку, а французька стала універсальною мовою європейської еліти.

Наукова спільнота стверджує, що культура, мистецтво та наука стали інструментами впливу і влади Луї XIV. Монарх підтримував розви-

ток театру, музики та живопису, за його правління було засновано Королівську академія мистецтв, а французька мова стала мовою освічених кіл у Європі та мовою дипломатії.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте карту. Визначте, які території було приєднано до Франції в період правління Луї XIV. Складіть кілька запитань про політику Короля-Сонця (як його називали), використовуючи карту. Обміняйтеся завданнями із сусідом/сусідкою по парті.

2. Розгляньте на с. 78 портрет Луї XIV та зображення грандіозного палацового ансамблю неподалік Парижа — Версалю, зведеного для Короля-Сонця. Яке враження на сучасників і сучасниць мав справляти королівський двір Франції? Поміркуйте, завдяки яким особливостям комплексу близько 15 мільйонів людей щороку відвідують палац, парк або сади Версаля, що робить його однією з найпопулярніших туристичних визначних пам'яток у світі.

П'єр Патель. Версальський палац. Бл. 1668 р.

Гіацинт Ріґо. Портрет Луї XIV. 1701 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви королів Франції XVI ст. та визнач основні риси їхньої політики.
2. Які реформи провів Генрі IV?
3. Визнач основні риси політики кардинала Рішельє у внутрішній і зовнішній політиці Франції.
4. Які реформи провів Жан-Батист Кольбер?

---

5. Чому Луї XIV називали Королем-Сонцем? Чи вплинув на це той факт, що монарх полюбляв масштабні помпезні свята та вечірки, які вражали сучасників розмахом, фінансував будівництво величних палацових комплексів, розкіш і вишуканість яких стала взірцем для інших правителів?
6. Доповни схему. Поміркуй, чи була успішною політика меркантилізму. Чому?

МЕРКАНТИЛІЗМ →
- зменшення _____
- _____ внутрішніх мит
- підтримка _____
- протекціонізм _____

7. Які переваги та виклики мало, на твою думку, запровадження абсолютної монархії у Франції? Чому правителі інших країн прагнули запозичити досвід французьких монархів?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади історичний портрет (на вибір) Генрі IV, Луї XIV чи кардинала Рішельє. Презентуй свої матеріали у формі постера чи карти пам'яті.

Виконай усі завдання до § 9 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 10. Габсбурги та їхні володіння. Національно-визвольна війна в Нідерландах (1568–1648 рр.)

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чому Іспанія, маючи величезні володіння на інших материках, прагнула захопити владу й над значними територіями в Європі?

1. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ІМПЕРІЯ ГАБСБУРГІВ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому і як відбувся розпад династії Габсбургів на дві гілки?

Історію Габсбурзької монархії історики та історикині досліджують від часу обрання Рудольфа I імператором Священної Римської імперії та придбання ним Австрійського герцогства для Габсбургів наприкінці XIII ст. У 1482 р. ***Максиміліан I Габсбург*** завдяки шлюбній дипломатії заволодів Нідерландами. Ці землі перейшли до його онука й наступника Карла V, який також успадкував іспанський престол і його колоніальні володіння.

Не дивно, що важливе місце в імперії Габсбургів посідала Іспанія. Незважаючи на вигідне географічне положення та наявність родючих земель, економіка країни розвивалася не за рахунок якісних змін у виробництві та торгівлі, а за рахунок колоній. Унаслідок Великих географічних відкриттів іспанці дістали доступ до срібла та золота й у великій кількості завозили їх до Європи. Ціна на ці дорогоцінні метали стрімко падала, а на продовольство — зростала. До ***революції цін*** додалась інша проблема —

король Фердинанд і королева Ізабелла, ревні католики, вигнали з країни євреїв та морисків (арабів). Це посилило кризові явища в економіці. Адже колись родючі поля й багаті міста півдня Іспанії були занедбані.

Та завдяки колоніальним володінням і розширенню впливу в Європі в XVI ст. Іспанія перебувала на піку могутності. Формування абсолютної монархії в цій країні пов'язане з ***Карлом V Габсбургом***. Він був останнім правителем, якого офіційно коронував Папа Римський як імператора Священної Римської імперії. Його володіння були такими великими, що в них згідно зі словами сучасників «ніколи не заходило сонце».

Карл V чимало воював, укріплював державу, проте посилення влади правителя подобалося не всім його підданим. Тож у 1520–1522 рр. відбулося повстання комунерос — самоврядних міст Кастилії. Його учасники вимагали, щоб правитель усунув іноземців від управління, регулярно скликав кортеси, розширив права міст. Карл V жорстко придушив повстання, чим укріпив свою владу. А в 1539–1540 рр. мешканці міста Гента виступили проти нових податків, і Карл V так само жорстко повівся з бунтівниками.

Зауважмо, що контроль над Нідерландами був дуже вигідним для Габсбургів. За правління Карла з п'яти мільйонів золотих річного прибутку з усього королівства два мільйони надходило з нідерландських провінцій, водночас Америка та Іспанія окремо забезпечували тільки по одному мільйону.

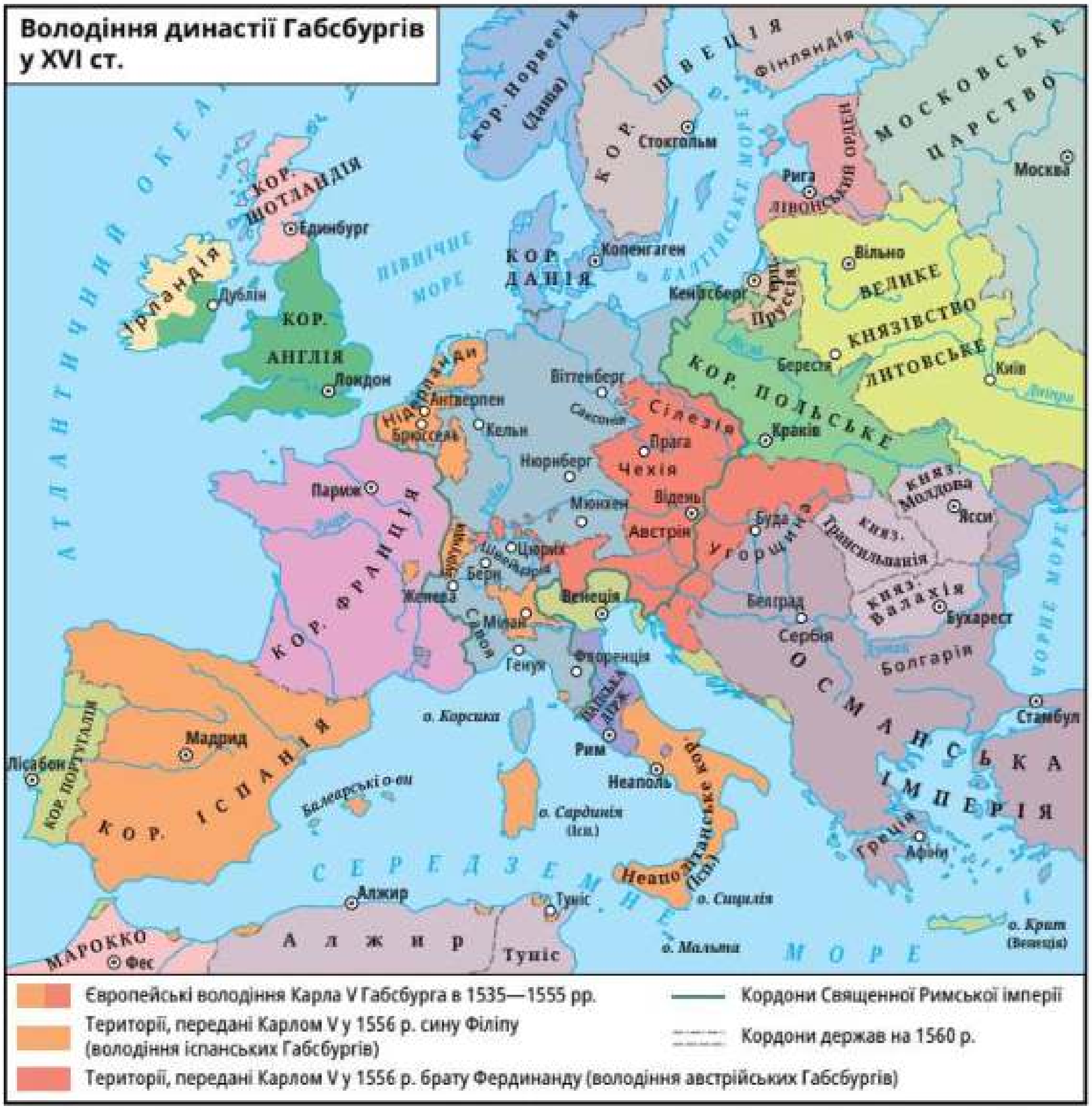
У 1555 р. Карл V відмовився від неавстрійських володінь, зокрема й від Нідерландів, на користь свого сина ***Філіппа II***. Наступного року він передав йому й іспанську корону.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок з промови, яку виголосив Карл V під час зречення. Про які особливості своєї політики згадував імператор? Чому?

«Коли мені було дев'ятнадцять... Я зобов'язався бути кандидатом на імперську корону, не збільшувати свої володіння, а радше брати участь у більш енергійній роботі на благо Німеччини та інших моїх царств <...> і в надії тим самим принести мир серед християнських народів і об'єднати їх бойові сили для захисту католицької віри проти османів... Я майже досяг своєї мети, коли напад французького короля та деяких німецьких принців знову покликав мене до зброї. Проти своїх ворогів я зробив те, що міг, але успіх у війні лежить в руках Бога, Який дає перемогу або забирає її, як Йому заманеться... Зі свого боку, я повинен зізнатися, що часто вводив себе в оману, або через юнацьку недосвідченість, або від гордості зрілих років, або через якусь іншу слабкість людської природи. Тим не менш, я заявляю вам, що ніколи свідомо чи добровільно не діяв несправедливо... Якщо ж подібні вчинки були і вплинул на когось, я офіційно запевняю вас зараз, що я зробив їх несвідомо і проти власного наміру. Тому я благаю присутніх сьогодні, кого я образив у цьому відношенні, разом з тими, хто відсутній, пробачити мене».

2. Розгляньте карту. Визначте, якими територіями в Європі володіли Габсбурги. Покажіть землі, які Карл V передав Філіппові II.

Філіпп II спочатку досяг успіхів у зовнішній політиці: у 1571 р. об'єднаний флот Іспанії та Венеції поблизу міста Лепанто розгромив османский флот. У 1581 р. іспанці взяли під контроль Португалію. А от у протистоянні з Англією іспанський флот зазнав поразки.

Філіпп II, як і батько, боровся проти Реформації. Король усіляко підтримував інквізицію — за його правління єретиків страчували з особливою жорстокістю. Не менш жорстко придушували повстання, тому дехто з істориків та історикинь уважає правління Філіппа II часом найбільшого деспотизму. Така політика, звісно, зумовила загострення економічної кризи. Потік доходів з Нового світу виявився життєво важливим для войовничої зовнішньої політики короля, але все одно королівська скарбниця кілька разів зазнавала банкрутства.

Проте зауважимо, що в період правління Філіппа II процвітала іспанська культура, зокрема література, музика та образотворче мистецтво. Однією з видатних художниць його двору була вже згадувана нами Софонісба Ангвіссола, яка здобула популярність завдяки своєму таланту та незвичайній ролі жінки-художниці.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрети Карла V та Філіппа II. Якими засобами Тіціан та Софонісба Ангвіссола зобразили могутність правителів? Які емоції у вас викликають ці портрети? Чому?

Тіціан. Портрет Карла V. 1550 р.

Софонісба Ангвіссола. Портрет Філіппа II. 1565 р.

Ситуація ж у володіннях австрійських Габсбургів розвивалася інакше. Після зречення влади Карлом V тут правив його молодший брат ***Фердинанд I***. Він був здібним організатором, який зосередився на розбудові централізованого уряду для Австрії, Угорщини та Богемії. Фердинанд I налагодив відносини з місцевою аристократією. Його підхід до імперських проблем, як-от управління різними територіями та релігійні питання, був гнучким, поміркованим і толерантним. Девізом Фердинанда I були слова: «Хай загине світ, але здійсниться правосуддя».

Наступний із Габсбургів — ***Максиміліан II*** теж демонстрував віротерпимість, забезпечивши в країні відносний порядок та спокій. І хоча не всі плани імператора здійснилися, наприклад він не зміг витіснити

турків з Угорщини, проте за його правління завдяки поміркованим кро-кам у внутрішній та зовнішній політиці вдавалося уникати тривалих конфліктів.

ДОСЛІДІТЬ

Визначте основні відмінності між політикою іспанських та австрійських Габсбургів.

2. ЧОМУ РОЗПОЧАЛАСЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА В НІДЕРЛАНДАХ І ЯКИМИ БУЛИ ЇЇ НАСЛІДКИ

ПОМІРКУЙТЕ

XVII ст. називають золотою добою Нідерландів, під час якої збагатилася як держава, так і її громадяни. Але цьому піднесенню передували 80 років боротьби за свої права. Які чинники, на вашу думку, допомогли нідерландцям перемогти в протистоянні з могутньою іспанською імперією? Порівняйте свої міркування з текстом параграфа.

Географічне положення Нідерландів вимагає від людей, які там мешкають, постійної наполегливої праці. Велика частина території цієї країни лежить нижче рівня моря. Ще в XIII ст. нідерландці почали відвойовувати землі у води й зуміли перетворити небезпечні ділянки на родючі угіддя.

Нідерланди в XVI ст. поділялися на сімнадцять провінцій, рівень розвитку яких був різним. Північні регіони заселяли вільні селяни, які володіли землею й залучали до її оброблення найманих робітників. Завдяки наявності сировини для виробництва товарів у цих провінціях активно развивалися мануфактури.

На півдні більшою частиною земель володіли дворяни. На них працювали вільні селяни, які за користування землею виконували певні повинності. Тут теж розвивалися ринкові відносини: у всій Європі мали попит тканини, килими та вироби з шовку із Фландрії.

Після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинилися на перетині нових торгових шляхів, а місто Антверпен стало центром світової торгівлі.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте схему й поміркуйте, завдяки чому економіка Нідерландів невпинно розвивалася.

Після того, як Карл V дістав у володіння Нідерланди, тут зросла присутність іспанських військ, а вся влада зосередилася в руках Державної ради (консульти), до якої входили прихильники іспанців. Як і в самій Іспанії, тут інквізиція переслідувала єретиків. Усіх, хто опирався свавіллю, жорстоко карали.

Прийшовши до влади, Філіпп II заборонив нідерландським купцям торгувати з Новим світом й у сорок разів збільшив розмір мита на вовну, яку Нідерланди закуповували в Іспанії. Збитків торгівлі Нідерландів завдала й ворожнеча короля з Англією: власники мануфактур закривали виробництво через брак сировини, і люди втрачали засоби для існування.

У 1566 р. делегація нідерландських дворян звернулася до намісниці іспанського короля в Нідерландах Маргарити Пармської. Вони просили припинити діяльність інквізиції та скликати Генеральні штати (парламент). Однак хтось з іспанських дворян презирливо обізвав скромно одягнених дворян гезами, тобто жебраками. На що ті прийняли прізвисько гези як назву тих, хто бореться за визволення від іспанського ярма. Їхнім лідером став принц *Вільгельм Оранський*.

Національно-визвольна війна — війна, яку веде нація (народ) з метою звільнення від чужоземного панування та розбудови незалежної національної держави.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте схему. Яку причину розгортання національно-визвольної війни варто до неї додати? Як ви оцінюєте важливість цього чинника?

Першим проявом непокори стало ***повстання іконоборців***. Улітку 1566 р. озброєні ремісники й селяни нищили церкви, монастирі, палили ікони. Проте іспанський король вирішив скористатися повстанням як приводом для окупації країни. І вже в 1567 р. до Нідерландів увійшла шістдесятитисячна іспанська армія на чолі з ***герцогом Альбою***. Щоб покарати непокірних та унеможливити нові виступи, у Нідерландах проводили масові страти, інквізиція полювала на єретиків, загострилася економічна криза.

У березні 1559 р. герцог Альба вирішив запровадити в Нідерландах ***алькабалу*** — десятивідсотковий податок з кожної торговельної операції, як було узвичаєно в Іспанії.

У Нідерландах кожний товар, перш ніж потрапити до споживача, проходив через кілька рук. Це зумовило зростання цін і скорочення обсягів торгівлі, відповідно, й королівська скарбниця отримувала менше надходжень. «Краще зберегти для Бога і короля збіднілу й зруйновану державу, ніж мати її у квітучому стані для диявола та його поплічників — єретиків», — заявляв герцог Альба.

У цей час проти іспанців діяли лісові та морські гези. Останніми були переважно власники кораблів та члени їхніх команд. Вони об'єдналися і нападали на іспанські кораблі, атакували прибережні поселення, руйнували дамби, займалися піратством. На початку їхньої боротьби Англія, Німеччина та Франція надавали гезам свої порти для базування кораблів. Із часом Вільгельм I Оранський розробив для них устав і призначив адмірала.

Важливими успіхами гезів стали захоплення Брілле (місто перетворилося на опорний пункт повстанців) та допомога обложеному іспанцями Лейдену, які надихнули інші міста й цілі провінції далі боротися за свої права.

4 вересня 1576 р. в Брюсселі повстанці заарештували членів проіспанської Державної ради і влада перейшла до Генеральних штатів.

Представники всіх нідерландських провінцій підписали ***Гентське примирення***. Воно передбачало спільні дії в боротьбі проти іспанців до остаточного визволення країни. Це викликало занепокоєння у дворян-католиків. У 1579 р. в місті Аррас вони уклали унію (союз), за якою визнавали своїм королем Філіппа II й відмовлялися від боротьби. У відповідь на рішення прибічників примирення з іспанським королем провінції півночі уклали ***Утрехтську унію***, а верховним органом влади проголосили Генеральні штати.

Утрехтська унія — військово-політичний союз спочатку п'яти, а згодом семи провінцій Північних Нідерландів проти Іспанії, утворений 23 січня 1579 р. в місті Утрехт.

Підписання Утрехтської унії започаткувало нову незалежну державу — Об'єднані провінції Нідерландів, що їх найчастіше називали Голландською республікою. Улітку 1584 р. Вільгельма Оранського вбив агент Філіппа II, але це не призвело до розпаду Об'єднаних провінцій, як на те сподівалася Іспанія. Правителем Нідерландів було обрано сина Вільгельма Оранського — Моріца.

У 1598 р. помер король Філіпп II, тож виснажена Іспанія змушена була піти на підписання мирного договору з Об'єднаними провінціями, у результаті чого під іспанською владою залишалися Південні Нідерланди. Остаточно Іспанія визнала незалежність Об'єднаних провінцій Нідерландів лише 1648 р. за ***Вестфальським миром***.

Перемога Нідерландів поклала край пануванню Іспанії та знищила перешкоди для економічного розвитку нової держави. Однак зберігся поділ країни за релігійною ознакою, який став причиною того, що виникли два народи — голландський і фламандський. Вони розмовляють однією мовою, але належать до різних гілок християнства (протестантської та католицької).

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте портрет Вільгельма Оранського. Чим його зображення відрізняється від зображень Карла V та Філіппа II? Поміркуйте, чому принца називали «батьком Вітчизни» і національний гімн «Wilhelmus» Нідерландів був створений на його честь (у тексті від першої особи, ніби цитуючи самого себе, Вільгельм говорить нідерландцям і про повстання, і про свою особисту боротьбу: не зраджувати своїй совісті, служити Богові та співвітчизникам і співвітчизницям).

Адріан Томас Кей. Портрет Вільгельма Оранського. 1579 р.

2. Розгляньте карту і за її допомогою стисло схарактеризуйте перебіг основних подій національно-визвольної війни в Нідерландах.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Визнач основні риси формування абсолютизму в Іспанії.
2. Назви причини та хронологічні межі національно-визвольної війни в Нідерландах.
3. Назви дату та основні положення Утрехтської унії.

---

4. Якою була політика Габсбургів до і після зречення Карлом V імператорської влади? У чому полягала різниця між діями іспанських та австрійських Габсбургів?

5. Чому в традиційній іспанській та католицькій історіографіях Філіпп II постає як мудрий правитель, національний герой, а у протестантській — як деспот?
6. Як, на твою думку, перемога Нідерландів вплинула на ситуацію в Європі загалом?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Напиши есе на тему «Чому історики вважають XVII ст. золотою добою Нідерландів?». Скористайся відкритими джерелами та дотримуйся правил написання есе.

> Есе — невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з певної історичної теми.

Як написати есе

- Крок 1. Обміркуй назву, яка б відповідала поставленому завданню.
- Крок 2. Знайди необхідну інформацію за темою. Намагайся вивчити її в найдрібніших деталях. Навіть якщо вона здалася складною, зможеш придумати план відповіді, а заразом дізнаєшся про важливі факти.
- Крок 3. Упорядкуй інформацію. Склади план міркувань, ураховуючи причинно-наслідкові зв'язки між подіями, про які йдеться у твоєму есе. Не нехтуй планом, хай би якою нудною здавалася за певною схемою. Так буде легше логічно й послідовно викласти свої думки.
- Крок 4. Перш ніж розпочати писати есе, продумай аргументи й контраргументи — «за» і «проти» висловлюючись простіше. Продумай їх заздалегідь, тому що пізніше не буде часу. Запиши їх стовпчиком у вигляді тез, а потім додай свої пояснення та міркування.
- Крок 5. Працюючи безпосередньо над текстом есе, використовуй науково-публіцистичний стиль мовлення. Наприкінці есе не забудь подати чіткий, лаконічний висновок.

Обсяг есе невеликий — одна-дві сторінки. Наприкінці важливо зазначити використані джерела та літературу, а також посилання на інтернет-ресурси.

Виконай усі завдання до § 10 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 11–12. Англія в XVI–XVIII ст. Англійська революція

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які переваги надавало Англії її географічне розташування? Як мала розвиватися англійська державність, щоб використати всі позитивні риси положення цієї острівної країни та мінімізувати ризики?

1. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ АНГЛІЯ В XVI СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Чим становище Англії наприкінці XV – у XVI ст. відрізнялося від становища Франції та Іспанії?

Наприкінці XV ст. престол в Англії посіла ***династія Тюдорів***. І вже в першій половині XVI ст. англійські королі розширили свої володіння за рахунок союзу Англії й Уельсу та встановлення контролю над Королівством Ірландія.

Водночас із територіальною експансією змінилася і внутрішня ситуація в самій країні. Так, у зв'язку зі зростанням кількості текстильних мануфактур значно зріс попит на англійську вовну. Багато землевласників прагнуло збагатитися за рахунок постачання сировини, а отже, збільшувало поголів'я овець. Щоб було де випасати худобу, лендлорди збільшували площі під пасовиська, тож зганяли селян із земель та обгороджували звільнені ділянки. Цей процес дістав назву **обгороджування**.

Під впливом процесів обгороджувань в Англії виникли дві нові суспільні групи: нові дворяни та сільські наймити. Перші заробляли на вовні, другі втрачали землю й жили на ту платню, яку отримували за роботу.

Через обгороджування багато людей втратило засоби до існування. Вони намагалися знайти роботу, але найчастіше зазнавали невдачі й вимушені були красти чи просити милостиню. Згідно з підрахунками науковців та науковиць на початку XVII ст. в Лондоні налічувалося близько 50 тисяч жебраків. Спочатку королівська влада намагалася допомогти найбіднішим, та поступово боротьба зі злочинністю й жебракуванням набувала все більш жорстких методів. Наприклад, один із законів у XVI ст. передбачав, що тих, кого буде спіймано за межами їхньої парафії без роботи, каратимуть шмаганням на вулицях. Якщо людину спіймають удруге, вона могла втратити вухо, а якщо втретє — життя.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення з ілюстрованої «Історії Англії» англійського письменника й видавця Джона Касселла, створеної в 1865 р. Поміркуте, чому влада вдавалася до застосування принизливих покарань тих, хто змушений був жебракувати. Які сучасні права людини, на вашу думку, порушують такі покарання?

Посилення королівської влади відбулося в період правління ***Генрі VIII*** — першого англійського короля, який отримав освіту під впливом Відродження. Генрі був талановитим ученим, композитором і музикантом. У юності його вважали дуже привабливим завдяки високому зросту та систематичним заняттям спортом. Але сьогодні більшість людей якщо й пам'ятає про нього, то лише завдяки масовій культурі: було знято багато художніх фільмів про його шість шлюбів.

Побутує думка, що Генрі VIII певний час був противником Реформації. Але все змінилося, коли в 1529 р. він вирішив розлучитися, а Папа Римський не дозволив цього. Монарх дуже розсердився і тоді примусив з'їзд англійського духовенства ухвалити рішення, згідно з яким очолювати Англіканську церкву в країні відтепер буде король. Відтоді монарх сам призначав єпископів й отримував усі збори та платежі, які раніше відправляли до Риму. Згодом в Англії було закрито сотні монастирів, а їхні землі й багатства перейшли до королівської скарбниці. У результаті цих змін Генрі VIII значно зміцнив свою владу.

Хоча король і реформував Англіканську церкву, але заборонив проводити будь-які зміни в її доктринах. Тож після відділення від Риму в Англії так само жорстко переслідували як католиків, які залишалися вірними Римській церкві, так і протестантів, які відкидали її доктрини.

Важливо, що богослужіння в новоствореній Церкві проводили англійською мовою. А незабаром король дозволив перекласти Біблію. Однак водночас було збережено складні й урочисті католицькі обряди.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте схему. Визначте, чим Англіканська церква відрізнялася від Протестантської.

НАЙВАЖЛИВІШІ РИСИ АНГЛІКАНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

- Очільник церкви — монарх Англії
- Не визнає влада Папи Римського та індульгенція
- Визнає традиційні християнські таїнства
- Збережено чернецтво
- Після Біблії другою за важливістю є Книга молитов
- Збережені догмати та ієрархія Католицької церкви (єпископи, пресвітери, диякони)

Після смерті Генрі VIII трон посіла його донька — ***Марія Тюдор***. Вона намагалася повернути Англію до католицизму. Через масові страти протестантів королеву назвали Марією Кривавою. Однак Англіканська церква вже надто глибоко вкоренилася в англійському суспільстві, і, що важливо, ніхто з нових землевласників не хотів повертати отриманих земель монастирям.

Після смерті Марії Тюдор корона перейшла до славетної ***Єлизавети I***, яка й відновила Англіканську церкву, оскільки Рим не визнавав її прав на престол.

У 1588 р. іспанський король Філіпп II, незадоволений релігійною політикою Єлизавети I, направив до Англії флот із 130 кораблів, відомий як ***Іспанська армада***. Англійський флот зустрів Армаду в протоці Ла-Манш. Англійці спрямували проти ворога спеціальні палаючі кораблі. Армада зазнала нових втрат у битві поблизу міста Гравелін й опинилася під загрозою сісти на мілину на узбережжі Нідерландів. Коли вітер змінився, іспанці втекли до Північного моря. Проте сильний шторм знищив багато їхніх кораблів біля Шотландії та Ірландії. І хоча війна між Англією та Іспанією тривала ще дев'ятнадцять років, поступово Англія все ж перетворилася на володарку морів.

Період правління Єлизавети I називають Єлизаветинською епохою, «золотим віком» в історії Англії. Це був час великих досліджень сера ***Френсіса Дрейка*** та сера ***Волтера Релі*** — піратів, які уславилися атаками на іспанські кораблі та були посвячені Єлизаветою I в лицарі. Дрейк і Релі відкрили нові землі й заснували нові англійські колонії за океаном. Також Англія посилила вплив на Шотландію й жорстко придушила повстання в Ірландії.

До того ж в Англії доволі відчутною залишалася роль парламенту, хоча в цей самий час в імперії Габсбургів та у Франції внаслідок посилення абсолютизму зменшувався вплив на політичне життя станово-представницьких органів. Провідну роль в англійському парламенті відігравала ***палата громад***, до якої входили переважно представники нового дворянства та буржуазії. Оскільки Єлизавета I підтримувала їхню економічну діяльність, парламентарі позитивно ставилися до політики королеви. Та на зламі XVI–XVII ст. у зв'язку зі зростанням державних витрат палата громад почала вимагати дослухатися до думки депутатів щодо економічного курсу.

Водночас усе більше людей прагнуло подальшого реформування Англіканської церкви. Посилилися виступи ***пуритан*** (з лат. — «чистий») — прибічників встановлення кальвіністських порядків. Насамперед вони вимагали скасувати єпископат і запровадити вибори священників громадою. Та ці кроки підірвали б авторитет її глави — королеви.

Незважаючи на всі ці бурхливі історичні події, в Англії процвітали поезія, музика та література, а в Лондоні з'явилися перші театри. Такі драматурги, як ***Вільям Шекспір***, були дуже популярними, їх шанувала сама королева. Вона навіть відвідувала вистави, як-от першу постановку самого Шекспіра «Сон літньої ночі».

Єлизавета I була бездітною, тож її спадкоємцем став найближчий родич — король Шотландії ***Яків IV***. Він започаткував нову династію на англійському престолі — ***династію Стюартів***, яка правила протягом 1603–1707 рр.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портретні зображення монархів Англії. Які риси їхніх характерів чи політики прагнули відобразити художники? Яке враження справляють на вас ці картини? Чому?

Ганс Гольбейн Молодший. Портрет Генрі VIII. 1540 р.

Невідомий художник. Портрет Єлизавети I. 1588 р.

2. ЯКИМИ БУЛИ ПРИЧИНИ, ХІД І НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЇ В АНГЛІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Які, на вашу думку, основні відмінні риси між революційними подіями в Нідерландах та Англії? Із чим пов'язана ця різниця?

Королі з династії Стюартів прагнули встановити в країні абсолютну монархію, наслідуючи приклад політики Луї XVI у Франції. Правителі вважали права парламенту поступками з боку монархів, такими, що їх можна й забрати назад.

Натомість парламентарі звинувачували Якова I Стюарта, колишнього короля Шотландії, та його сина Карла I в постійних порушеннях конституційної законності, стягуванні нелегітимних податків, підтримці католицьких країн, що дуже обурювало підданих.

Так, Карл I використовував парламент лише для отримання коштів на війни. Здобувши бажане фінансування, протягом одинадцяти років він не скликав парламенту. Для покриття своїх витрат король поширив на всю Англію корабельний податок. Завдяки цьому країна розбудувала флот. І водночас Карл I порушував права міст і, щоб залякати опозицію та придушити невдоволення, розширив діяльність надзвичайних судів, таких як Верховна комісія та Зоряна палата.

Щоб отримати кошти на війну із Шотландією, Карл I змушений був скликати парламент, який увійшов в історію під назвою **Довгий парламент**, бо працював протягом 1640–1653 рр. Саме його робота поклала початок революції. Довгий парламент засудив до страти ініціаторів і натхненників ідеї абсолютизму — фаворитів короля. Парламентарі вважали, що в разі ухвалення королем рішення розпустити парламент англійці мають перестати сплачувати податки. Право встановлювати податки парламент теж закріпив за собою. Усі ці рішення увійшли до ***«Великої ремонстрації»*** («Великого протесту») — документа, що значно обмежував права короля. Спроба Карла I заарештувати лідерів парламенту була невдалою, і король виїхав на північ країни з метою підготувати військо для боротьби з ним.

Прихильників короля стали називати ***кавалерами***, оскільки це були гарно вбрані аристократи, а прихильників парламенту — ***круглоголовими***, тому що пуритани мали скромне вбрання і носили коротку зачіску.

Спочатку армія парламенту зазнавала поразок. До кінця 1643 р. три чверті території країни були в руках короля. Круглоголові мали гірше озброєння, а командування парламентської армії діяло нерішуче. Але ситуація змінилася завдяки парламентареві ***Оліверу Кромвелю***. І хоча прихильники парламенту зазнали ще кількох поразок, урешті влітку 1645 р. в ***битві поблизу містечка Нейзбі*** війська парламенту перемог-

ли армію Карла I, яка втратила в бою п'ять тисяч воїнів. Король утік до Шотландії, однак був виданий англійському парламенту за викуп. У 1649 р. Карла I визнали зрадником, тираном та ворогом батьківщини і стратили.

19 травня 1649 р. палата громад англійського парламенту офіційно проголосила Англію республікою. ***Палату лордів*** (вищу палату парламенту) було розпущено, королівський титул ліквідовано. Цього домоглися ***левелери*** (зрівнювачі) на чолі з ***Джоном Лільберном***, які виступали за республіканський устрій Англії, рівні виборчі права для чоловіків (саме за це їх називали зрівнювачами), передавання землі селянам у власність. Однак землю за рішенням парламенту було оголошено власністю лордів, а селян — її тимчасовими утримувачами.

Республіка проіснувала недовго. Олівер Кромвель, повернувшись із карального походу проти Ірландії, розігнав парламент і намагався скликати новий. Та цей рішучий крок не допоміг стабілізувати ситуації в країні. Тоді Кромвель розпустив парламент та установив режим протекторату (1653–1658 рр). Фактично було утверджено військову диктатуру. Кромвеля проголосили главою держави з титулом «лорд-протектор» (захисник). Режим тримався передусім на його величезній популярності та силі армії.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте схему. Поставте на основі отриманої інформації кілька запитань сусіду / сусідці по парті.

Політика Олівера Кромвеля

Внутрішньо-політичний курс

- Англію було розділено на військові округи, якими керували генерал-майори армії (підпорядковувалися лише Кромвелю).
  Генерали керували силами міліції та комісіями безпеки, збирали податки та забезпечували підтримку уряду в англійських провінціях та Уельсі.
- Виділення значних коштів на утримання армії та флоту.

Зовнішньо-політичний курс

- Укладено вигідий торговельний договір із Нідерландами.
- Проголошено Співдружність Англії, Шотландії та Ірландії.
- Захоплено острів Ямайка.
- Прийнято Навігаційний акт 1651 р., який проголосив, що англійська торгівля та рибальство повинні здійснюватися на англійських суднах.

Згодом титул протектора було проголошено спадковим, і по смерті Кромвеля його отримав його син Річард, який не мав підтримки в армії.

За таких умов командувач англійських військ у Шотландії генерал ***Джордж Монк*** уклав таємний договір із Карлом II, сином страченого короля. Згідно з ним усі учасники революції мали бути помилувані, придбане в роки революції майно зберігалося за новими власниками, англійські закони мають забезпечувати віротерпимість. Війська генерала зайняли Лондон — і Карла II було проголошено новим королем. Відбулася **реставрація (відновлення влади) Стюартів**.

Проте Карл II і Яків II правили недовго. Яків II був ревним католиком і прагнув установити абсолютну владу короля. Обурені профранцузькою зовнішньою політикою монарха парламентарі таємно запросили на англійський престол правителя Нідерландів ***Вільгельма Оранського***.

Восени **1688 р.** Вільгельм висадився на англійському узбережжі та вирушив до Лондона. Народ зустрічав його з радістю. Яків II утік до Франції. Так в Англії відбувся палацовий переворот, що дістав назву **«Славна революція»** (1688–1689 рр). З нею завершилася тривала боротьба парламенту й короля. В Англії встановилася парламентська монархія.

Парламентська монархія — форма правління, за якої глава держави — монарх — не може безпосередньо впливати на склад і політику уряду, що формується лише парламентом і підзвітний йому.

Під час сходження на престол Вільгельма III парламентарі вручили новому королю ***Декларацію прав (Білль про права)***, у якій було викладено права та обов'язки законодавчої (парламенту) та виконавчої (короля та його міністрів) влади.

Позитивно вплинув на ситуацію в державі затверджений за Вільгельма III Акт про віротерпимість. Проте принципи релігійної толерантності поширювалися виключно на протестантів, які не належали до Англіканської церкви. Утиски тих, хто сповідував католицизм, тривали до другої половини XIX ст.

У період правління Вільгельма III було закладено головні принципи існування англійської політичної системи. Депутатів парламенту переобирали що три роки. Король формував уряд із представників тієї партії, яка мала більшість у парламенті. Змагання за владу заклали основу двопартійної системи в Англії.

Отже, англійська революція XVII ст. відіграла визначну роль у розвитку не тільки Європи, а й усього світу, що дає привід розглядати її як дуже важливу подію ранньомодерного часу.

Частина дослідників і дослідниць уважає події 1642—1651 рр. громадянською війною, адже англійське суспільство розділилося на два ворогуючі табори, які вели непримиренну боротьбу.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривок з Біллю про права. Як, на вашу думку, цей документ захищав права парламенту Англії? Чи актуальні зазначені положення нині? Чому?

Білль про права 1689 р.
(Уривок)

І тому названі Духовні й Світські Лорди та Громади з огляду на згадані грамоти й вибори, зібравшись нині як повне і вільне представництво цього народу, по зрілому обговоренні найліпших засобів для досягнення вищевказаних цілей передусім (як робили зазвичай у подібних випадках їхні пращури) заявляють для відновлення і засвідчення своїх давніх прав і вольностей таке:

- що гадана влада призупиняти закони або виконання законів за королівською волею, без згоди Парламенту, незаконна;
- що гадана влада позбавлення від законів або виконання законів за королівською волею, так, як її присвоювано і застосовувано в недавній час, незаконна;
- що заснування Суду комісарів у церковних справах і всілякі інші заснування та суди подібного роду незаконні й згубні;
- що стягування зборів на користь і в розпорядження Корони під приводом прерогативи, без згоди парламенту або за довший час або в іншому порядку, ніж установив парламент, незаконне;
- що звертатися з клопотаннями до короля — то є право підданих, і всілякі затримання і переслідування за такі клопотання незаконні;
- що набір або утримання постійного війська в межах королівства в мирний час інакше, як за згодою парламенту, є противне законові.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Визнач основні риси правління Генрі VIII.
2. Що таке Англіканська церква?
3. Яким було правління Єлизавети I.
4. Визнач хронологічні рамки революції в Англії.
5. Коли було прийнято Біль про права?

---

6. Стисло схарактеризуй, чим королівська реформація в Англії відрізнялася від Реформації в континентальній Європі?

7. Прочитай уривок із «Золотої промови» Єлизавети I. Поміркуй, чи відповідали її слова дійсності. Аргументуй свою думку.

«Немає дорогоцінного каменю з такою високою ціною, який я поставила перед цим коштовним каменем: я маю на увазі вашу любов. Бо я ціную її більше, ніж будь-який скарб чи багатство; за це ми знаємо, як цінувати, але любов і подяку я вважаю безцінними. І, хоча Бог підніс мене високо, я вважаю славою моєї Корони те, що я царювала із вашою любов'ю...»

8. Чому в Англії дехто вважає Олівера Кромвеля національним героєм, тоді як інші — тираном, що узурпував владу?

9. Чому державний переворот 1688 р. називають «Славною революцією»?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Підготуй повідомлення на тему «Жінки династії Тюдорів та їхня роль в управлінні державою». Презентуй його у вигляді постера.

Виконай усі завдання до § 11–12 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 13. Річ Посполита в XVI – на початку XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чи погоджуєтеся ви з міркуваннями польського історика Мельхіора Якубовського, який вважає, що «успіхи й поразки об'єднаних Королівства Польського й Великого князівства Литовського не є "власністю" ані поляків, ані литовців, ані білорусів чи українців. Це спільна спадщина всіх народів, які проживали на території Речі Посполитої, зокрема тих, яких на цих теренах майже не зосталося, — євреїв і німців». Наведіть аргументи на підтвердження чи спростування цієї думки.

1. ЯК УТВОРИЛАСЯ РІЧ ПОСПОЛИТА ТА ЯКИМ БУВ ЇЇ УСТРІЙ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте причини утворення Речі Посполитої та найважливіші характеристики державного устрою цієї федеративної країни. Розгляньте інфографіку та доповніть її зміст.

ПРИЧИНИ УТВОРЕННЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

1. Через посилення Московського царства Велике князівство Литовське потребувало союзника
2. Знать Великого князівства Литовського прагнула зрівнятися у правах з польською шляхтою
3. Шляхта Королівства Польського прагнула взяти під контроль південні терени Великого князівства Литовського та розгорнути там великі господарства з виробництва зерна для європейських ринків

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р.

КОРОЛІВСТВО ПОЛЬСЬКЕ

Уряд

РІЧ ПОСПОЛИТА

Зовнішня політика

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ

Уряд

У 1569 р. королівство Польське й Велике князівство Литовське уклали **Люблінську унію** й об'єдналися в одну державу **Річ Посполиту**, якою правив єдиний король, а законодавчою владою був єдиний сейм. При цьому Велике князівство Литовське зберігало широку автономію, а от українські землі повністю переходили під владу польської шляхти.

У результаті укладання Люблінської унії саме шляхта виборола панівне становище в новоствореній державі. Її владу над іншими станами та вплив на монархію загалом визначали права, привілеї й вольності знаті.

У Речі Посполитій продовжувала розвиватися політична система, яка сформувалася ще в Королівстві Польському, — **шляхетська демократія**. Наукова спільнота характеризує шляхетську демократію як різновид представницької демократії з тією різницею, що нацією (тобто людьми, наділеними політичними правами) в Речі Посполитій уважали не все населення, а тільки шляхту й вище духовенство.

На чолі Речі Посполитої стояв довічно обраний монарх. А обирав короля сейм, до якого входили посли, тобто депутати від регіональних зборів шляхти — земських сеймиків. Послів своєю чергою обрали серед шляхтичів певного регіону, і ці депутати мали голосувати на вальному (загальному) сеймі так, як від них вимагали виборці. Після закінчення вального сейму знову скликали сеймики, на яких депутати звітували перед шляхтою про вибори монарха (реляційні сеймики).

Одним з ініціаторів утворення Речі Посполитої був польський король Сигізмунд II Август — останній представник династії Ягеллонів. Люблінська унія сприяла пришвидшенню економічного, соціального й культурного розвитку польських, литовських та руських (тобто українських) земель). Після смерті Сигізмунда II Августа й відбулися перші вибори короля. На трон Речі Посполитої претендували впливові правителі, а переміг французький принц Генрі III Валуа. 11 травня 1573 р. новообраний монарх підписав ***Генріхові артикули***, або ***Генрикові статті***, які стали частиною коронаційної присяги королів Речі Посполитої. Ці артикули розширювали шляхетські привілеї та вольності, але обмежували можливості короля.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривок зі статті історикині Наталії Старченко «"Не присягнеш, не будеш королювати". Як уперше шляхта обирала короля Речі Посполитої». Поміркуйте, чому шляхта прагнула обмежити владу короля. Які наслідки, на вашу думку, мало прийняття Генрикових артикулів.

Наталія Старченко
«Не присягнеш, не будеш королювати».
Як уперше шляхта обирала короля Речі Посполитої
(Уривок)

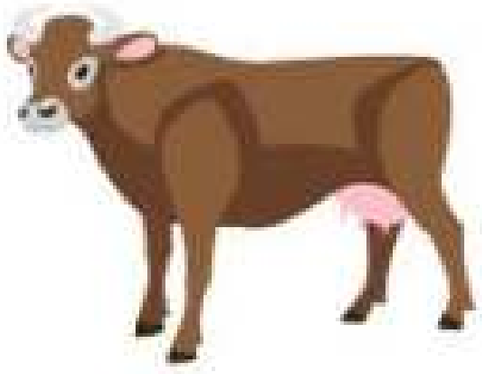
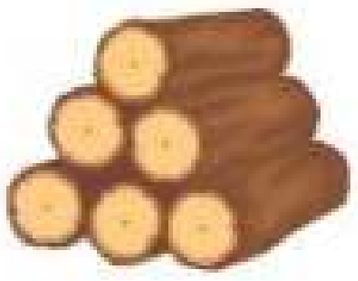
Генріх впевнено вів перед у виборчих перегонах, тож протестанти змусили присутніх під загрозою зриву елекції укласти так звані Генріхові артикули. Це був варіант конституції, який містив основні засади державного устрою та низку обмежень для короля. Артикули стали частиною присяги всіх наступних володарів Речі Посполитої. Їх згадував літописець подій Святослав Ожельський, який зазначав, що прикре для всіх безкоролів'я натомість надало шляхті унікальний шанс ухвалити важливі для всіх свободи. Бо «не на королі тримається кожна Річ Посполита, а на порядку, не на короля спирається, а на право». Серед параграфів «Артикулів» були акт про релігійний мир, принциповий для всіх некатоликів; пункт про ухвалення Трибуналу як вищої апеляційної інстанції (себто в короля відбирали важливий владний інструмент — право карати й милувати) та право народу на спротив королю, який порушуватиме право. «Артикули» торкалися і приватного життя володаря. Він не міг самостійно обрати собі дружину, відмовлятися від подружніх обов'язків чи шукати причини для розлучення, окрім тих, що були передбачені в духовних законах. Була також випрацювана форма особистих зобов'язань монарха — pacta conventa,

які укладатимуть окремо для кожного з володарів трону Речі Посполитої. Їх разом із Генріховими артикулами мали затверджувати коронаційною присягою.

2. ЯКИМ БУВ ГОСПОДАРСЬКИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, що таке «революція цін» і як це явище вплинуло на господарське життя українських земель у XVI ст. Чому товари, зображені на ілюстрації, мали попит на європейських ринках?

Річ Посполита була найбільшим виробником зерна в Європі, але зауважмо, що значна частина врожаю йшла на внутрішній ринок. Збіжжя, а також м'ясо, шкури для виготовлення взуття та спорядження, деревину експортували до Західної Європи. Для перевезення товарів користувалися водними шляхами: спочатку річкою до Гданська, а потім морем до портів інших європейських країн. Крім Гданська, де було зосереджено 80 % торгівлі, також використовували інші порти, насамперед в Ризі, Ельблонзі та Щецині.

Литовсько-руські землі постачали на міжнародні ринки хутро, деревину та поташ (хімічну речовину, яку виварювали з дерев'яного попелу й використовували під час фарбування тканини, а також у виробництві скла та миловарінні). Поступово формувалася спеціалізація регіонів — на землях у басейнах річок Двіна та Німан розвивалися торгівля й виробництво льону, конопель. На півдні від Поділля через Малу Польщу до Сілезії й далі до Німеччини пролягав шлях, яким переганяли худобу.

Шляхта, прагнучи збагачення, активно засновувала фільварки (багатогалузеві господарські комплекси для виробництва товарної продукції).

Орієнтація знаті на сільськогосподарське виробництво та її панування над буржуазією призвели до відносно повільних темпів урбанізації. Через це не надто швидко розвивалися ремесла й мануфактурне виробництво. Погіршили становище численні війни другої половини XVII ст., коли розвиток міських центрів почав суттєво відставати від розвитку західноєвропейських міст. Хоча в Речі Посполитій існувало багато міст (майже 900 у середині XVII ст.), більшість із яких була заснована на магдебурзькому праві, їхня торговельно-виробнича роль поступово зменшувалася.

Суспільство Речі Посполитої поділялося на чотири стани: шляхта, духовенство, міщанство та селянство. Представники й представниці цих станів мали певні права й обов'язки, визначені законами.

Хоча найбільші привілеї та права мала шляхта, все ж ця знать за майновим становищем була неоднорідною. Найбільші владу й багатство мали 30–40 могутніх родин магнатів. На противагу їм більшість шляхти ледве забезпечувала своє існування.

Українське козацтво, яке виникло ще за литовської доби, посідало особливе місце в річпосполитському суспільстві. Козаки прагнули здобути привілеї та права, які мала шляхта, однак її представники не погоджувалися на такі кроки. Через це спалахували численні конфлікти, і врешті відбулася **козацька революція (Національно-визвольна війна) 1648–1657 рр.**, яка призвела до значного ослаблення Речі Посполитої.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте малюнки відомого польського художника Яна Матейка, на яких він зобразив представниць і представників різних суспільних станів XVI ст. Визначте, хто саме постав на цих зображеннях і наведіть аргументи на користь свого висновку. Порівняйте свої міркування з думками сусіда / сусідки по парті.

3. ЯК ВПЛИНУЛИ НА РІЧ ПОСПОЛИТУ РЕФОРМАЦІЯ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте з курсу історії України, кого підтримувала влада Речі Посполитої — прихильників Реформації чи Контрреформації. Порівняйте свої висновки з текстом параграфа.

Видатний польський історик Януш Тазбір назвав Річ Посполиту XVI – початку XVII ст. «державою без спалень». На противагу багатьом західноєвропейським країнам, у яких у добу Реформації та Контрреформації виру-

вали жорстокі конфлікти й репресії на релігійному тлі, тут не було ні релігійних воєн, ні масових переслідувань дисидентів. Протестантська шляхта, співпрацюючи з католицькими й православними послами та сенаторами, справила значний вплив на втілення в життя важливих державних реформ.

Так, віротерпимість була закріплена **Актом Варшавської конфедерації 1573 р.**, адже зібрання представників різних регіонів та коронних міст мало на меті подолати міжконфесійні проблеми, які виникли в умовах співіснування на теренах Речі Посполитої різних церковних структур і конфесій (католиків, православних, протестантів, юдеїв та мусульман).

Учасники Варшавської конфедерації зобов'язалися бути взаємно толерантними, зберігати терпимість до чужої думки й віросповідання в наступних поколіннях, бути солідарними в боротьбі за свободу віри за будь-якого уряду, якби той вдався до переслідування тієї чи тієї конфесії. Акт проголосив рівні права католиків та «інакодумців», забороняв світським можновладцям підтримувати релігійну нетерпимість духовенства. Це був перший подібного змісту документ у Європі. Цим актом не були припинені релігійні конфлікти, але рівень релігійної свободи й толерантності сприяв утворенню на теренах Речі Посполитої поліконфесійного суспільства. Країна стала відносно безпечним притулком для послідовників різних віросповідань і вільнодумців. Діяльність іноземних просвітників, проповідників, друкарів, митців, учених сприяла розвитку й збагаченню культури, науки, філософії.

Однак при цьому становище православного населення було складним. Через те, що Московське царство претендувало на виключний вплив на православних, владні кола Речі Посполитої прагнули цей вплив мінімізувати. Тож у **1596 р.** було укладено **Берестейську церковну унію**, на меті якої було усунути суперечності між західним і східним обрядом. Та замість примирення вона зумовила новий релігійний конфлікт, зокрема між православними й уніатами. У результаті в першій половині XVII ст. король Владислав IV був змушений визнати права Православної церкви.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривок із дослідження Наталії Яковенко. Поміркуйте, що має на увазі науковиця, зазначаючи опір шляхти, міщанства й козацтва. Як боротьба за збереження Православної церкви сприяла консолідації українства?

Наталія Яковенко
Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України
(Уривок)

Ухвалені на елекційному сеймі 1632 р. Статті заспокоєння грецької релігії, підтверджені дипломом новообраного короля Владислава IV 14 березня 1633 р., зафіксували те, що було і

без королівського привілею здобуте сеймовим опором шляхти, міщанською опозицією і, врешті, козацькою шаблею. Проба можливостей відбулася, і Русь вийшла з цієї ріки інакшою, ніж увійшла до неї, усвідомивши себе третьою силою в Речі Посполитій двох народів.

4. ЯКОЮ БУЛА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Розгляньте карту. Поміркуйте, відносини з якими державами були для Речі Посполитої найскладнішими. Як ситуація на українських землях вплинула на становище Речі Посполитої на міжнародній арені?

На думку дослідників та дослідниць, Річ Посполита досягла розквіту в першій половині XVII ст. У парламенті країни — сеймі — домінували ті представники шляхти, які не хотіли брати участі в Тридцятилітній війні. Вони прагнули вберегти країну від руйнувань. Водночас Річ Посполита протистояла зазіханням Швеції, Московії та Османської імперії, а іноді розпочинала успішні атаки на землі своїх сусідів.

Так, наприклад, під час Смути в Московії король Сигізмунд III Ваза прагнув використати складну ситуацію в сусідній державі для розширення власних володінь. Тому втрутився в політичну боротьбу за московський трон. Військо короля перетнуло кордон і в 1609 р. взяло в облогу Смоленськ. А в 1610 р. військо Речі Посполитої під командуванням Станіслава Жолкевського захопило Москву.

Ця війна тривала до 1618 р. Звільнили Москву сили народного ополчення. У боротьбі були задіяні козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Польські хроністи повідомляли про особисті успіхи гетьмана. Наприклад, Якуб Собеський у «Діаріуші експедиції московської» 1618 р. занотував: «Бутурліну списа видер сам Сагайдачний, і вдарив його, й звалив з коня». Та козацької звитяги виявилося недостатньо для повної перемоги, тож почалися переговори, у результаті яких у Деуліно було укладено перемир'я. Річ Посполита за цим перемир'ям отримала Смоленську та Чернігово-Сіверську землі.

Ситуація в державі суттєво ускладнилася в 1648 р. Першим ударом стали події на українських землях: під час козацької революції 1654 р. Богдан Хмельницький уклав союз із московським царем. Відтоді московський вплив на українські землі зростав, витісняючи польський. До того ж у 1655 р. відбулося катастрофічне вторгнення в Річ Посполиту Швеції, відоме як «Шведський потоп». Варшава, столиця держави, була повністю зруйнована нападниками, а з населення в 20 тисяч осіб після війни в місті залишилося тільки 2 тисячі. Загалом було втрачено приблизно третину всього населення.

Наслідком усіх цих подій стала втрата Річчю Посполитою статусу великої держави.

Попри все, незважаючи на складне становище, наприкінці XVII ст., за часів короля Яна III Собеського, у союзі з імператором Священної Римської імперії Леопольдом I Річ Посполита завдала нищівних поразок туркам. У 1683 р. Віденська битва ознаменувала останній перелом у боротьбі між силами християнської Європи та ісламської Османської імперії.

На початку XVIII ст. криза в Речі Посполитій загострилася. Дослідники та дослідниці вважають, що у цей час шляхетська демократія (коли політику визначав сейм) перетворилася на ***олігархію***. Політична система Речі Посполитої стала вразливою до втручання ззовні, оскільки депутати сейму, підкуплені іноземними державами, використовували своє право ***ліберум вето*** (одноголосне прийняття рішень) для блокування спроб проведення важливих реформ.

ДОСЛІДІТЬ

На сторінці польської Вікіпедії про шляхетську демократію наведено її характеристику. Прочитайте переклад уривка з тексту енциклопедичної статті й наведіть аргументи з внутрішньополітичного чи міжнародного життя Речі Посполитої, що спростовують чи підтверджують цю тезу.

Demokracja szlachecka
(Шляхетська демократія)

Золота свобода створила незвичайний для тогочасної Європи лад. Тоді як в інших країнах відбувалися централізація влади та посилення позицій монархів, які тяжіли до абсолютизму, у Речі Посполитій влада була децентралізованою, а шляхта домінувала над королем щодо повноважень.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Визнач причини, час і умови укладання Люблінської унії.
2. Стисло схарактеризуй поняття «шляхетська демократія».
3. Склади хронологічну задачу, пов'язану з прийняттям Генріхових артикулів.
4. Кількома реченнями схарактеризуй особливості розвитку релігійної сфери Речі Посполитої.
5. Пригадай, який період в історії Речі Посполитої отримав назву «десятиліття золотого спокою» і чому. Як вплинули подальші події на становище держави?
6. Анджей Сулима Камінський у своїй книзі «Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура» зауважив, що «на європейському тлі заслуговують на повагу величезні здобутки Речі Посполитої у розвитку парламентаризму, самоврядування, громадянських прав і більшої, ніж у решти християнських народів, релігійної віротерпимості». Чи погоджуєшся ти з такими міркуваннями? Наведи конкретні історичні приклади, які проілюстрували б твої висновки.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Поміркуй, чому Річ Посполиту називали «державою двох народів». Склади сенкан, який схарактеризує становище українства в цій державі.

Формула складання сенкана

- **Перший рядок — тема (іменник).**
- **Другий рядок — опис (два прикметники).**

- **Третій рядок — дія (три дієслова), пов'язана з темою.**
- **Четвертий рядок — ставлення (фраза — чотири слова), почуття з приводу обговореного.**
- **П'ятий рядок — перефразування сутності (одне слово — синоніми, підсумок, узагальнення).**

Виконай усі завдання до § 13 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 14. Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. Вестфальська система

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Прочитайте уривок з поезії «Сльози вітчизни року 1636» Андреаса Ґріфіуса — найвидатнішого поета німецького бароко. Як митець характеризує роки війни? Чому звертає увагу не на здобутки воїнів, а на офіри (жертви), до яких призвели бойові дії?

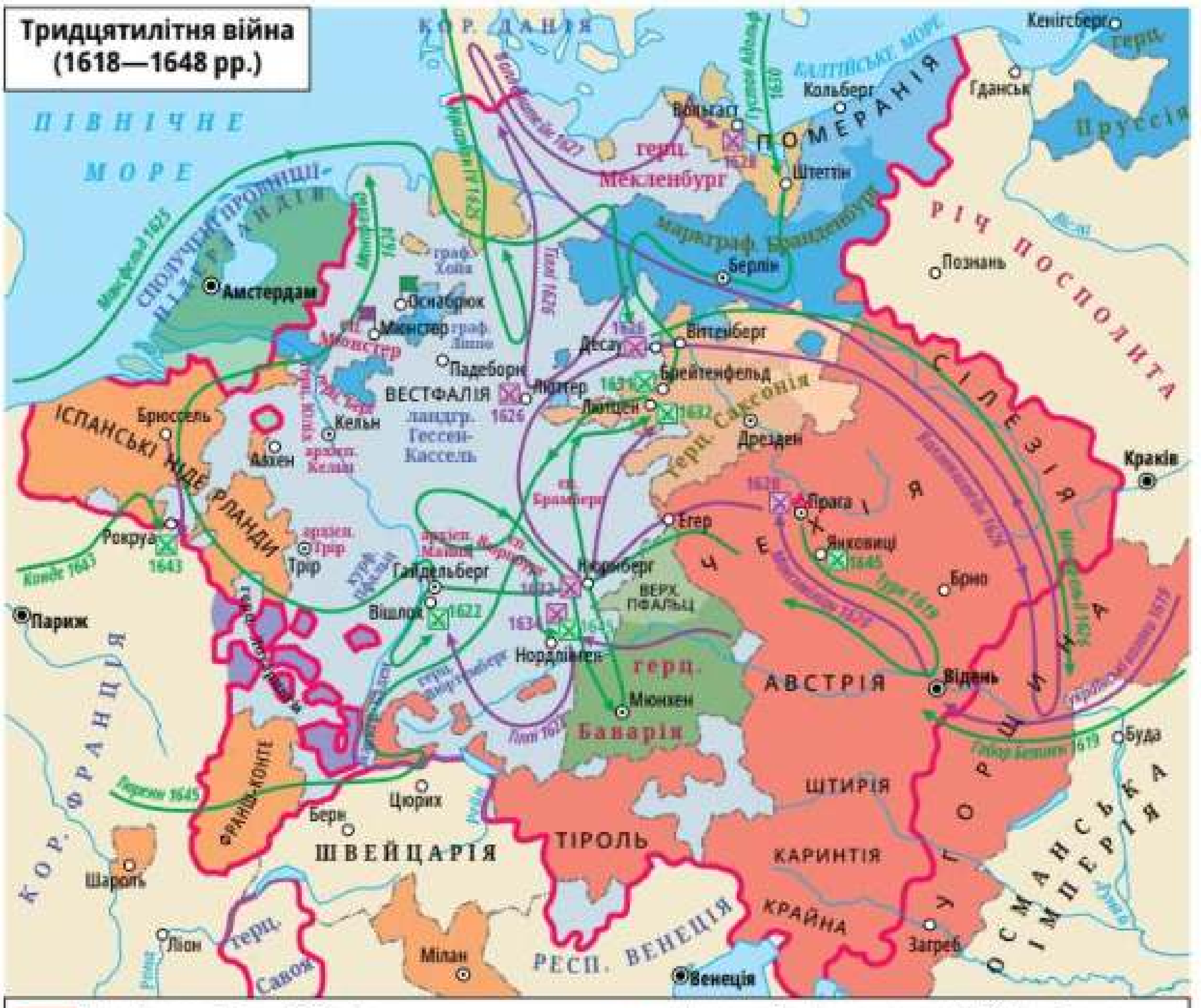
Андреас Ґріфіус
Сльози вітчизни року 1636
(Уривок)

Спустошені ми вкрай, кругом росте зневіра.
Насильство диких орд, стрясає світ картеч.
І навісна сурма, і кров'ю ситий меч —
Пожерли праці плід — пощо така офіра?
Горять міста довкруж, наругу терпить віра,
Зґвалтовані жінки, знущань пекельний смерч,
Повсюди жах, ганьба, ти — раб і не переч,
Чума, руїни, смерть. Чи є стражданням міра?!

1. ЯКІ ПРИЧИНИ ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Розгляньте карту та визначте ворожі сторони. Які причини могли призвести до такого тривалого протистояння? Порівняйте свої висновки з текстом параграфа.

Аугсбурзький мир 1555 р. не врегулював усіх релігійних суперечок. Габсбурги й надалі прагнули не допустити поширення Реформації на німецьких землях, тож усіляко підтримували Контрреформацію. Протестанти, щоб захистити себе, об'єдналися в 1608 р. в Протестантську унію та почали шукати союзників у країнах, ворожих могутньому

роду Габсбургів. Зокрема, їх підтримувала Франція, яка намагалася ослабити Іспанію, а також Швеція, Данія, Республіка Сполучених Провінцій та Московія.

Габсбурзький блок — це Католицька ліга, Австрія, Іспанія, Папа Римський, Річ Посполита.

Англія ж маневрувала між учасниками протистояння, не бажаючи перемоги жодної зі сторін.

Впливали на конфлікт також економічні негаразди, як-от спад у розвитку торгівлі в німецьких державах. Тож достатньо було найменшого приводу, щоб розпочалася війна.

ДОСЛІДІТЬ

Дослідник Джастін Макмерді, пояснюючи причини Тридцятилітньої війни, зауважив, що «такі важливі фактори, як протестантський виклик єдиному християнському світу, богословське виправдання опору владі (які обґрунтували Лютер і Кальвін) та міжконфесійна ворожнеча зумовили збройний конфлікт між протестантами і католиками». Обговоріть у парах, чи можна було уникнути конфлікту. Виберіть той аргумент, з яким ви погоджуєтеся, і представте його в класі.

2. ЯК РОЗВИВАЛИСЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС ТРИДЦЯТИЛІТНЬОЇ ВІЙНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Чи можна вважати Тридцятилітню війну загальноєвропейською? Чому?

Наукова спільнота визначає чотири періоди війни: чеський, данський, шведський та французький. Проте серед дослідників і дослідниць Західної Європи переважає інший підхід. Вони визначають два етапи. Перший — з 1618 до 1635 р. — це час боротьби німецької нації в межах Священної Римської імперії. Протистояння тривало між імператором Фердинандом II та його внутрішніми опонентами, а зовнішні сили відігравали допоміжну роль. У **1635 р.** сторони уклали **Празький мир**. Але війна тривала далі, адже протягом **1635–1648 рр.** Швеція і Франція протистояли іспанським та австрійським Габсбургам — це другий етап, який завершився **Вестфальським миром 1648 р.**

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте інфографіку на с. 109, 110 та опишіть кожен період війни одним-двома реченнями. Порівняйте свої висновки з міркуваннями сусіда / сусідки по парті.

ЧЕСЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ 1618–1624 рр.

Йоганн Тіллі

У 1618 р. жителі чеських земель виступили проти визнання королем католика Фердинанда II. Вони запропонували корону протестанту Фрідріху V з Пфальцу, який прийняв пропозицію. Але більшість німецьких князів, незалежно від віросповідання, відмовились підтримати це рішення. На початку 1620 р. повстання у чеських землях було придушене військами на чолі з командувачем військ Католицької ліги Йоганном Тіллі. У Чехії розпочався католицький терор. Габсбурги ліквідували автономію чеського королівства, перетворивши його на власну вотчину, де проводилась політика тотального онімечення.

ДАНСЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ 1625–1629 рр.

Перемога Габсбургів стривожила протестантську коаліцію. Першою проти Католицької ліги виступила Данія. Наступ данського короля Кристіана IV, підтриманий протестантами Німеччини, був успішним. Щоб спинити протестантів, імператор Фердинанд II створив власну армію на чолі з Альбрехтом Валленштейном. Сили Католицької ліги перемогли данські війська, але для повного розгрому Крістіана IV потрібен був ще й сильний флот. Спроба посилити військову присутність католиків у Балтійському морі приваблювала Іспанію, бо це дало б змогу посилити тиск на Нідерланди. Сили Католицької Ліги взяли в облогу німецьке місто Штральзунд, єдиний порт з об'єктами достатньо великими для будівництва майбутнього флоту. Та ці наміри викликали протидію з боку шведів. Тож переможці підписали мирний договір з Данією, повернули її правителю всі втрачені території за умови невтручання у справи німецьких держав.

Крістіан IV

Альбрехт Валленштейн

ШВЕДСЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ 1630–1634 РР.

Густав II Адольф

Занепокоєні успіхами Габсбургів владні кола Франції доклали дипломатичних зусиль, завдяки яким у війну вступає Лев Півночі — король Швеції Густав II Адольф. Шведська армія, дисциплінована та добре оснащена, тоді вважалася найкращою в Європі. Крім бажання допомогти протестантам, Густав II Адольф остерігався втратити вплив на Балтійському узбережжі. Шведи завдали кількох відчутних поразок військам Католицької ліги. Але у 1632 р. загинув король, і ситуація для шведів погіршилася. Через три роки імператор Фердинанд уклав мир зі своїми німецькими опонентами. Було відновлено умови Аугсбурзького миру та принцип «чия влада, того і віра».

ФРАНЦУЗЬКИЙ ПЕРІОД ВІЙНИ 1635–1648 РР.

Складна ситуація на полях битв зумовила безпосередній вступ у війну Франції. Тривалий час армії противників намагалися не вступати у вирішальну битву, виснажували один одного нападами на комунікації і тили. Війна набула затяжного характеру. Найбільше від цього страждало мирне населення, яке нещадно грабували всі армії. У 1647 р. остаточний удар Габсбургам завдали об'єднані франко-шведські армії, які витіснили католицькі сили на територію Австрії. Уся Чехія була в руках шведів. Французам також вдалося перемогти переважаючі іспанські війська ерцгерцога Леопольда Вільгельма на півночі Франції.

Кардинал Мазаріні

У 1648 р. шведи та французи розбили імперсько-баварську армію, тож тільки імперські території і власне Австрія залишалися в руках Габсбургів. Коли війська антигабсбурзької коаліції стали загрожувати Відню, Габсбурги попросили миру.

3. ЯКИМИ БУЛИ УМОВИ ВЕСТФАЛЬСЬКОГО МИРУ

ПОМІРКУЙТЕ

За допомогою карти на с. 107 визначте, які держави втратили території, які — здобули нові під час Тридцятилітньої війни. Чи могли ці зміни спричинити нові територіальні конфлікти в майбутньому?

У 1648 р. було укладено Вестфальський мирний договір. Країни-переможниці розширили свої володіння. Так, Швеція отримала Східну та частину Західної Померанії, Франція — землі Ельзасу та остаточне підтвердження прав на Лотарингію. Було закріплено політичну роздробленість Німеччини, визнано незалежність Швейцарії та Нідерландів. А от війна між Іспанією та Францією тривала, незважаючи на підписання Вестфальського миру. Тільки в **1659 р.** було підписано **Піренейський мир**, умови якого забезпечили Луї XIV стабільність і дипломатичну перевагу на континенті.

Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. була наслідком тривалого релігійного протистояння в європейській історії. У її результаті після 1648 р. вплив династії Габсбургів у Європі суттєво послабився. Протестанти отримали ті самі права, що й римо-католики. Крім того, в міжнародній політиці з'явилося поняття ***«вестфальська система»***, що забезпечувало суверенітет держави на своїй території.

> **Вестфальська система** — система міжнародних відносин, де учасниками виступали не монархи або імперії, а суверенна держава — продукт модерної епохи, і яка визнавала необхідність міжнародно-правових гарантій для забезпечення стабільності на континенті.

Окрім дипломатичних наслідків, які змінили принципи ведення міжнародної політики, Тридцятилітня війна негативно вплинула на життя мирного населення, призвела до величезних демографічних та економічних втрат. Вона торкнулася всіх верств населення і в західноєвропейській історичній традиції залишилася одним із найжахливіших європейських конфліктів. Були спустошені чеські та німецькі землі, уповільнився розвиток торгівлі, поширювалися епідемії. Наприклад, дехто з дослідників і дослідниць стверджує, що в Німеччині від чуми загинуло більше людей, ніж на полях битв.

Змінювалися тактика й стратегія ведення війни: зросла роль піхоти, особливо мушкетерів, які залповим вогнем завдавали противнику величезних втрат. Легка кіннота займалася розвідкою, здійснювала швидкі

атаки. Артилерія перетворилася на рівноправний рід військ, здатний змінити хід битви. Правителі багатьох країн уже тоді усвідомлювали необхідність формування боєздатних армій та поліпшення забезпечення війська.

Долучалися до участі в Тридцятилітній війні як найманці українські козаки. Дослідник Володимир Січинський стверджує, що австрійське командування створювало з лютих хорватів-«гренцерів» і запорожців легкі кавалерійські полки та ескадрони, які здійснювали спустошливі прониклиі рейди до Північної та Північно-Східної Франції. Згодом почали наймати козаків і французи. Так, посол у Варшаві граф де Брежі рекомендував кардиналу Мазаріні взяти на службу саме козаків: «Цими днями був у Варшаві один із старшин козацької нації полковник Хмельницький… Це людина освічена, розумна, сильна в латинській мові. Що стосується служби козаків у його величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені у цій справі».

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину Себастьяна Вранкса «Солдати грабують ферму під час Тридцятилітньої війни». Поміркуйте, чому цивільне населення найбільше постраждало під час подій 1618–1648 рр.

Себастьян Вранкс. Солдати грабують ферму під час Тридцятилітньої війни. 1620 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Визнач причини і період Тридцятилітньої війни.
2. Які країни брали участь у війні?
3. Коли і на яких умовах було укладено Вестфальський мир?
4. Назви основні наслідки Тридцятилітньої війни.

5. Поміркуй, чому на боці протестантів виступила саме Франція.
6. Що змінилося в характері міжнародних відносин у Західній Європі XVI–XVII ст. порівняно із середньовіччям?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Що означає вираз «Війна годує війну»? Знайди у відкритих джерелах інформацію про його походження.

Виконай усі завдання до § 14 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 3

Досліджуючи історію країн Західної та Центральної Європи, ви аналізували деталі біографій видатних діячів і діячок. Це правителі й правительки, політики та воєначальники, діяльність яких мала значний вплив на події в минулому. Пропонуємо вам виступити в ролі дослідників та дослідниць — біографістів та біографісток і виконати завдання за таким алгоритмом:

1. Виберіть персоналію, чия діяльність, вплив та досягнення вас зацікавили.
2. У відкритих джерелах знайдіть достовірні дані про цю постать і підготуйте стислу біографічну довідку.
3. Презентуйте матеріал у формі сторителінгу.

Сторителінг (storytelling) — мистецтво розповідати історії, які сприяють запам'ятовуванню найважливішого.

Яким може бути сюжет сторителінгу? Фахівці й фахівчині радять використовувати, змінюючи основну лінію, такі схеми:

- Перемога над монстром. Сюжет: головний герой — ціль — зустріч із дуже сильним монстром — боротьба та перемога — досягнення цілі.
- Перемога (класичний). Сюжет: головний герой — ціль — перепони на шляху до цілі — подолання проблеми — результат.
- Попелюшка. Сюжет: головний герой — незвична ситуація — поява проблем (або ворогів) — втручання чарівного помічника — щасливе вирішення ситуації. Такий сюжет підійде для мотиваційних промов, пояснення або порівняння процесів та явищ, опису еволюційних змін, вибору варіанта вирішення проблем та завдань.
- День бабака. Сюжет: головний герой — ціль — дії героя та повернення до початкової точки — вибір правильної стратегії дій — досягнення мети.
- Квест. Сюжет: головний герой — ціль — зміна кількох локацій та вирішення в кожній з них певних завдань — почергове досягнення мінірезультатів — тріумф. Цей сюжет доцільно використати там, де потрібне моделювання проблемних ситуацій, розв'язання аналітичних задач, закріплення набутих навичок та вмінь.

4. Під час сторителінгу не називайте імені персоналії, а запропонуйте однокласникам та однокласницям упізнати його / її за важливими деталями біографії.

Приклад виконання завдання

Наш герой народився в небагатій релігійній англійській дворянській родині. Його шлях від релігійного пуританина до найвпливовішої людини держави був непростим і сповненим драматичних подій. Коли в Англії розпочалася громадянська війна між королем і парламентом, наш герой став на бік парламенту. Релігійні переконання та вроджена рішучість зробили його видатним військовим лідером. Він організував «Нову модель армії» (як їх ще називали — загони круглоголових), дисциплінований й релігійно налаштоване військо, яке здобуло низку перемог над королівськими військами.

Після перемоги парламенту король Карл I був страчений, а Англія — проголошена республікою. Наш герой став фактичним правителем країни, хоча офіційно такої посади не обіймав. Він вів жорстку політику як усередині країни, так і за кордоном: зумів підкорити Ірландію та Шотландію, які прагнули зберегти монархію.

Згодом цей діяч прийняв титул лорда-протектора і став одноосібним правителем Англії, Шотландії та Ірландії. Його правління було суперечливим. З одного боку, він прагнув установити в країні стабільність і порядок. З другого боку, його релігійна нетерпимість та авторитарні методи управління викликали невдоволення. Його вважають як руйнівником старого порядку, так і будівельником нового. Це, безперечно, одна з найцікавіших і найсуперечливіших фігур в англійській історії.

4 ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVIII СТ.

§ 15. Османська імперія в XVI–XVIII ст. Народи Південно-Східної Європи під владою турків-османів

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Серіал «Величне століття. Роксолана», який розповідає про життя султана Османської імперії Сулеймана Пишного та його законної дружини Гюррем Султан (Роксолани), став першим східноєвропейським серіалом, який показали в США. Загалом драму переглянуло понад 200 млн глядачів у понад 50 країнах світу. Чому, на вашу думку, популярна культура використовує історичні сюжети, але автори подібних проєктів не дотримуються принципів історичної достовірності?

1. ЯК ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ СТАЛА ОДНІЄЮ З НАЙМОГУТНІШИХ ДЕРЖАВ СВІТУ

ПОМІРКУЙТЕ

Прочитайте уривок із книги видатного сходознавця Агатангела Кримського та знайдіть у тексті параграфа факти, на основі яких учений дійшов такого висновку.

Агатангел Кримський
Історія Туреччини: звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутности
(Уривок)

Із Селімом I Грізним розпочинається для Туреччини, вже й перед тим блискуче прославленої, пора найвищого її військового блиску. Ця пора припадає на панування тільки двох султанів, хоч правда, що ті два панування обхоплюють собою понад повну половину XVI ст.: восьмирічне султанування Селіма I Грізного (1512–1520), що збільшив османські володіння коштом інших мусульманських трохи чи не в два рази, та безмаль півстолітнє султанування Сулеймана I Пишного (1520–1566), яке справедливо величають «апогей турецької могутности», та ще й у всеєвропейському житті.

Держава турків-османів розташовувалася на півострові Мала Азія (або Анатолія) у західній частині Азії. Від Європи цю територію відокремлювали вузькі протоки — Босфор і Дарданелли. Тож Анатолія мала вигідне географічне розташування для експансії на Близький Схід, Закавказзя та Східну Європу.

У XV–XVI ст. османські султани активно захоплювали нові землі. Імперія досягла піку свого розвитку завдяки енергійним правителям і контролю основних сухопутних торговельних шляхів між Європою та Азією.

Значне розширення територій відбулося за правління ***Селіма I Грізного***. Він переміг шаха Ірану, підкорив Єгипет та отримав вихід до Червоного моря. Завдяки цим перемогам Османська імперія почала конкурувати з Португальською за домінування в Східному Середземномор'ї, Аравійському морі, Перській затоці та Індійському океані. Зауважмо також, що завоювання Селімом центральних районів мусульманського світу на Близькому Сході й особливо те, що він взяв на себе роль охоронця священних для ісламу шляхів паломництва до Мекки й Медіни, перетворило Османську імперію на провідну мусульманську державу.

Сулейман I Пишний, як і його батько, продовжив територіальну експансію. Він прагнув узяти під владу Угорщину. У 1521 р. його військо захопило Белград — і шлях до угорських земель був відкритий, тож після історичної перемоги в битві під Могачем у 1526 р. на них було встановлено османське панування. У 1529 р. Сулейман I привів свою армію під Відень, але столиця Австрії встояла. А поступово й Трансильванія, Валахія та Молдовське князівство стали васалами Османської імперії.

На сході турки-османи захопили Багдад, отримали контроль над Месопотамією та здобули вихід до Перської затоки. У 1555 р. Кавказ упер-

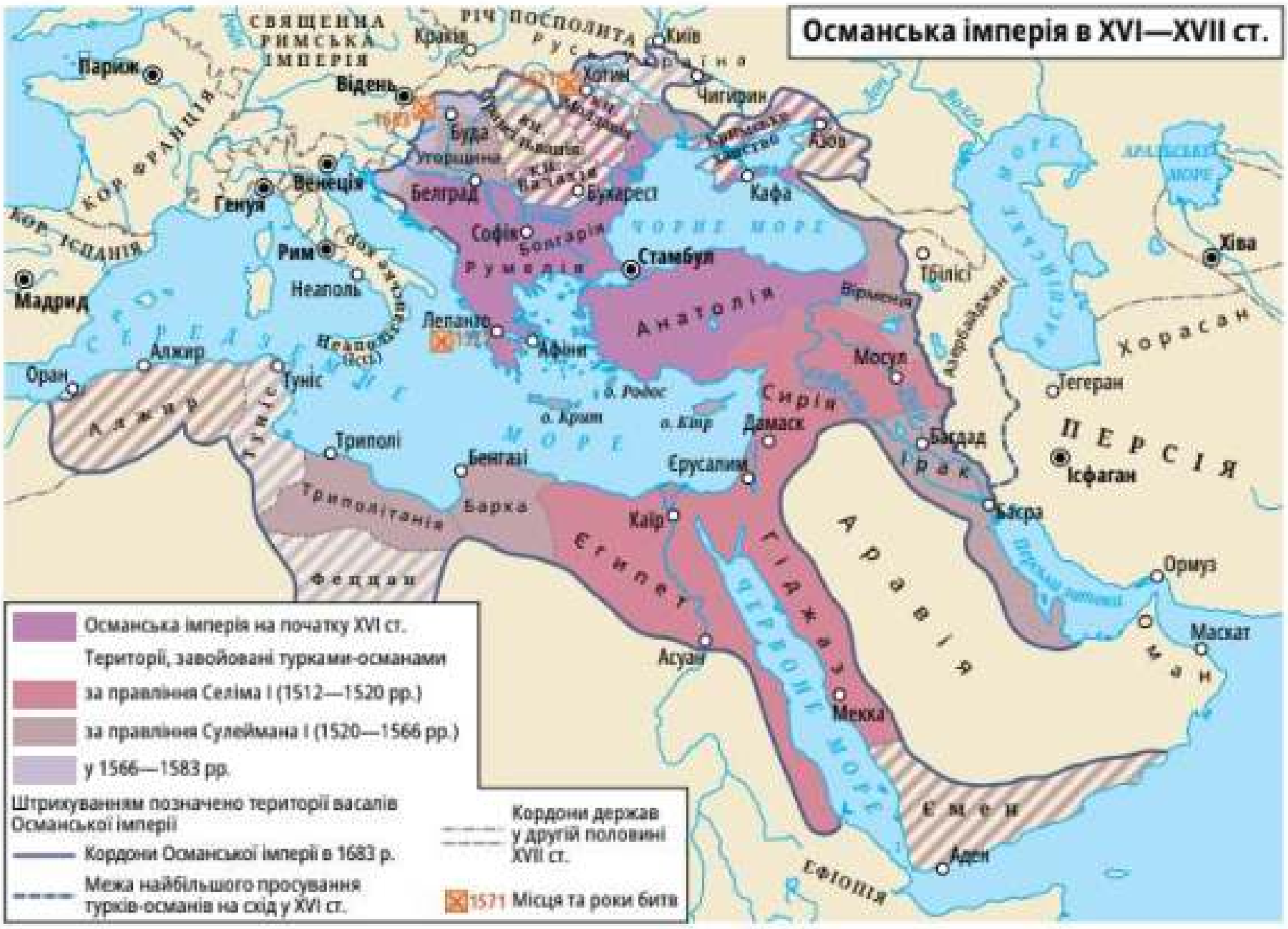
ше було офіційно розділено між імперіями Сефевідів та Османів. Західна Вірменія, Західний Курдистан і Західна Грузія потрапили під владу турків, тоді як Південний Дагестан, Східна Вірменія, Східна Грузія та Азербайджан належали сефевідам.

Османам вдалося відвоювати у Венеції її володіння в Егейському морі та на Пелопонесі. Саме в цей час Франція та Османська імперія, які ворогували з Габсбургами, стали союзниками. Відомо, що Сулейман I підтримав французькі завоювання Ніцци й Корсики.

До кінця правління Сулеймана I Пишного його володіння на трьох континентах охоплювали понад 2 млн 770 тис. км^2. Османська імперія завдяки потужному флоту контролювала більшу частину Середземного моря. Західноєвропейські історики й історикині зауважують, що Османи протистояли Іспанії та Португалії в протиборстві між християнським та мусульманським світом. А після експедицій європейців, які пройшли Тихий океан, почалися спроби християнізувати Філіппіни та використати їх як базу для подальших нападів на мусульман Далекого Сходу.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту. Визначте, які землі приєднав до своїх володінь Селім I, а які — Сулейман I. Поміркуйте, як і чому правителям Османської імперії вдалося завоювати так багато територій.

2. ЯКОЮ БУЛА ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА СУЛЕЙМАНА I

ПОМІРКУЙТЕ

Американський письменник та історик Гарольд Лемб називає Сулеймана I найвеличнішим султаном Османської імперії, оскільки за його правління будівництво грандіозних споруд, торговельне та сільськогосподарське багатство, політична влада та міжнародний авторитет держави досягли вершини. Які факти, що характеризують правління Сулеймана I Пишного, на вашу думку, стали підставою для таких висновків?

Якщо в Європі Сулеймана I називають Пишним, то в Туреччині — Кануні, що означає «законодавець». Чому? Він зібрав усі рішення, ухвалені дев'ятьма попередніми османськими султанами, і після усунення повторів та суперечливих тверджень видав єдиний кодекс законів, який не порушував основних ісламських норм — ***шаріату***.

Сулейман I увів в дію нове кримінальне законодавство, наказав запровадити штрафи за конкретні правопорушення замість жорстоких фізичних покарань. Також за його правління було упорядковано оподаткування, завдяки чому зросли прибутки від торгівлі та імпортно-експортне мито.

Згідно з кодексом Сулеймана I всі піддані імперії ділилися на мусульман і немусульман, відповідно до чого було встановлено їхні права та обов'язки. Це був далекосяжний крок, адже підданим султана було створено нормальні умови для існування незалежно від їхнього віросповідання.

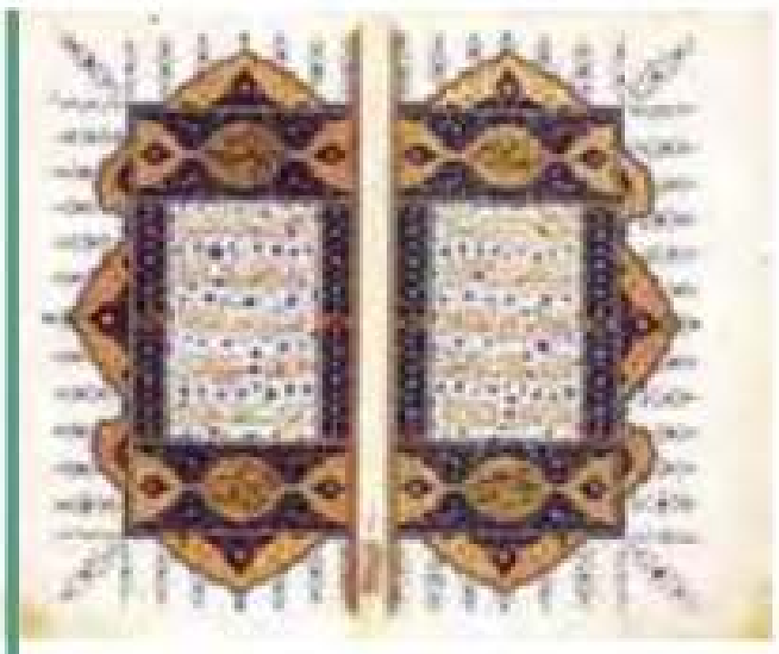
Сулейман I прагнув залучити до розбудови своєї держави європейських колоністів. За часів його правління навіть існувала приказка: «Кожен, хто прагне отримати прихисток в імперії, завжди буде приємно зустрінутий на батьківщині Великого Турка». Тож, як зауважують дослідники й дослідниці, султан значно покращив становище єврейських підданих своєї імперії.

Сулейман I приділяв велику увагу, окрім іншого, розвитку освіти. Посол імператора Карла V Ож'є Гіслен де Бусбек у своїх мемуарах зазначав, що правління цього султана сколихнуло й перевернуло думку про Порту в цілому світі. На зміну варварству та дикості прийшов етап процвітання й культуризації. Сулейман I дбав про загальну освіченість населення, тому в усіх куточках імперії було відкрито величезну кількість шкіл та будиночків для просвітництва простолюду.

За 46 років свого правління падишах досягнув небаченої слави, адже його заслуги перед Портою незліченні. Наприклад, було встановлено правову основу держави, побудовано морський флот, який міг конкурувати на рівних з англійським.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте ілюстрації та за їх допомогою стисло схарактеризуйте розвиток культури Османської імперії за часів Сулеймана I Пишного.

Серлевха (ілюмінований фронтиспис) зі Статуту дарування (Waqfiyya), що стосується архітектурного комплексу, побудованого на замовлення Гюррем Султан у районі Аксарай у Стамбулі. 1540 р.

Мечеть Сулейманіє в Стамбулі, збудована Мімаром Сінаном, головним архітектором Сулеймана, у 1550–1557 рр.

Невідомий художник із майстерні Тіціана. Сулейман I. 1530 р.

3. ЯКИМ БУВ РОЗВИТОК ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI–XVIII СТ.

У другій половині XVI ст. інфляція та величезні витрати на війни зумовили загострення в Османській імперії економічної кризи. Влада реформувала політичні та військові установи, що дало змогу імперії адаптуватися до нових умов XVII ст. і залишатися потужною як у військовому, так і в економічному плані. Цікаво, що наукова спільнота середини XX ст. характеризувала цей період як добу стагнації та занепаду, нині ж це твердження вважають хибним.

Так, війська Османської імперії взяли під контроль Кіпр. Та водночас Священна ліга, що складалася переважно з іспанського й венеційського флотів, здобула перемогу над османським флотом у битві при Лепанто біля Південно-Західної Греції в 1571 р. Але, незважаючи на величезні збитки та людські втрати, флот Османів швидко відновився. Венеція змушена була підписати в 1573 р. мирний договір, за яким султан отримав Кіпр та щедрі контрибуції.

Протягом **1593–1606 рр.** тривала **Довга турецька війна проти Габсбурзької Австрії.** Через це порушилася система набору до війська, що спричинило зниження боєздатності османської армії. До того ж у цей самий час імперія вела війну з персами, що закінчилася втратою Кавка-

зу. Та незважаючи на воєнні невдачі й економічно-соціальні проблеми, держава Османів залишалася могутнім гравцем у міжнародній політиці.

Нетиповим для імперії був період ***жіночого султанату***, що тривав протягом 1623–1656 рр. Найвідомішою султаною (дружиною правителя) вважають ***Роксолану*** (імовірно, українку за походженням). Дружина Сулеймана I писала вірші, активно займалася благодійністю, листувалася з правителями сусідніх держав. До неї таку місію виконували тільки жінки знатного походження, дружини ранніх османських султанів. Практику політичного впливу продовжили ***Кесем Султан*** та її невістка ***Турхан Хатідже*** (українка за походженням). У протистоянні за владу перемогла Турхан Хатідже, яка з часом відійшла від політики.

Під час епохи ***Кепрюлю*** ефективний контроль над імперією здійснювали великі візири із цієї родини. Так, вони досягли успіхів у завоюванні Криту в 1669 р. та експансії на українські території в 1676 р. Згідно із **Журавненським мирним договором** між Річчю Посполитою й Османами, укладеним 17 жовтня **1676 р.**, Поділля мало перебувати у складі Османської імперії, а значна частина Правобережної України була визнана козацькою територією під управлінням гетьмана Петра Дорошенка.

Та незабаром період піднесення завершився катастрофічними поразками. У 1683 р. величезна османська армія рушила до Відня й зазнала поразки від об'єднаних сил Габсбургів та їхніх союзників. Відомо, що у війську короля Речі Посполитої Яна III Собеського хоробрістю та винахідливістю відзначалися українські козаки.

Султан Мустафа II здійснив ще одну спробу перемогти Габсбургів в Угорщині, але зазнав катастрофічної поразки під Зентою (сучасна Сербія). У результаті в **1699 р.** було укладено **Карловицький договір**. Згідно з ним Відень отримував Угорщину й Трансильванію, а також велику частину Славонії, а Венеційська республіка повернула собі півострів Пелопоннес і частину Далмації.

Так було зупинено європейську територіальну експансію Османів.

У XVIII ст. загрозу для Османської імперії становили як традиційний ворог — Австрійська імперія, так і новий — Російська імперія, що поступово зростала. До того ж посилився вплив Великої Британії на західні терени могутньої держави. Зауважмо, що в той час централізована влада в Османській імперії поступилася місцем різного ступеня автономії провінцій, якою користувалися місцеві губернатори та лідери.

Влада намагалася і протистояти європейській експансії, і запозичувати передовий досвід у військовій справі, освіті та культурі. Було проведено важливі реформи: знижено податки, почалося залучення в економіку приватних інвестицій. Але цих змін було недостатньо для відновлення могутності.

Наприкінці 1760 – у 70-х роках XVIII ст. знову загострився конфлікт із Російською імперією, і під час **російсько-турецької війни** осма-

ни були відкинуті до берегів Чорного моря. У результаті було укладено **Кючук-Кайнарджійський договір 1774 р.**, згідно з умовами якого християни — громадяни контрольованих Османською імперією румунських провінцій Валахії та Молдови отримали свободу віросповідання. Відтак Османська імперія зайняла оборонну позицію.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте офорт Тараса Шевченка «Дари в Чигирині». Визначте, як зображено посла Османської імперії. Пригадайте, як складалися відносини Гетьманщини й Порти в XVII ст. Чи відображено це в офорті? Аргументуйте свою думку.

Тарас Шевченко. Дари в Чигирині. 1844 р.

4. ЯКІ НАРОДИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ОПИНИЛИСЯ ПІД ВЛАДОЮ ТУРКІВ-ОСМАНІВ

ПОМІРКУЙТЕ

Чим була зумовлена експансія Османської імперії в Європі? Чи могли народи Південно-Східної Європи протистояти османській агресії? Чому? За яких умов європейські держави могли дати відсіч Порті в її намірах розширити території? Чому попри небезпеку європейські правителі не поспішали об'єднувати свої зусилля?

Після захоплення Візантії османці розпочали наступ на держави Балканського півострова. У другій половині XIV – у середині XV ст. континентальна Греція, Болгарія, Сербія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Албанія опинилися під владою Османської імперії. Після чого було атаковано Угорщину, що зазнала відчутних поразок, однак досягла значних перемог. Але в наступному XVI ст. зусиль королів з ***династії Ягеллонів*** не вистачало для стабілізації ситуації в країні, і за правління Сулеймана I тиск на Угорщину посилився. Падіння Белграда в 1521 р. та поразка під Мохачем у 1526 р., а також загибель короля Угорщини та Богемії ***Лайоша II Ягеллончика*** вирішили долю королівства. Однак остаточне його завоювання відбулося не тільки силою зброї, а й завдяки інтригам. Так, серед політичного хаосу роз'єднана угорська знать обрала двох королів одночасно, а турки втрутилися в цю боротьбу. У результаті Богемія відійшла Габсбургам, які також домінували в Північній і Західній Угорщині та залишках Королівства Хорватія. Османи ж утримували Центральну Угорщину та сюзеренітет над напівнезалежною Трансильванією. Це дало угорцям поштовх до продовження опору османській окупації.

Проте науковці й науковиці вважають, що далеко не всі угорці були незадоволені владою Османської імперії. До прикладу, місцеве селянство південного сходу країни ставилося до турків позитивно, адже їхнє життя полегшилося. Так, прагнучи залучити угорських землеробів на свій бік, османці зменшили побори та повинності, а ще не забороняли жодної релігії, хоча навернення до ісламу усіляко заохочували.

А от жителі північних угорських земель чинили туркам активний опір силами загонів гайдуків. У балканській фольклорній традиції гайдук — це романтизована постать героя, який веде своїх бійців у бій проти османців. Багато хто тікав на північ — до сусідніх словацьких земель. Слід також ураховувати, що турки підкорили тільки Центральну Угорщину, периферійні західні та північні регіони з новою угорською столицею — містом Пожонь (нині — словацька Братислава) були анексовані австрійськими Габсбургами. Так ці землі стали буфером між німецькими й османськими територіями.

Як тільки імперія посилювала тиск на підкорені території та запроваджувала обмеження на кшталт заборони чоловікам носити зброю чи їздити верхи, визвольний рух у країнах Південно-Східної Європи сильнішав. Популярними були насамперед релігійні гасла, адже місцеве населення сповідувало переважно християнство.

Найбільше дошкуляли османам загони гайдуків, що діяли в Болгарії та Сербії. Ці повстанці особливо активізувалися на межі XVI–XVII ст. Їх можна порівняти з англійським легендарним Робіном Гудом та його веселунами, які крали в багатіїв (які, як і у випадку з гайдуками, також були іноземними окупантами) та віддавали награбоване бідним. Проте

якими б заповзятими не були гайдуки, протистояти на рівних могутній Османській імперії вони не могли.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте ілюстрацію. Яким зобразив гайдука художник? Чи пам'ятаєте ви подібних народних месників з історії тих країн, про які ви вже вивчили? Чому люди вдавалися до таких дій? Чи була успішною їхня діяльність?

Крістоф Вайгель Старший. Угорський гайдук. 1703 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Покажи на карті на с. 117 території Османської імперії в XVI ст. Визнач, місця яких битв позначено жовтими квадратами.
2. Назви найважливіші досягнення Сулеймана I Пишного.
3. Поясни, що таке жіночий султанат.
4. Визнач причини поступового занепаду Османської імперії.
5. Опиши відносини між козацтвом та Османською імперією. Поміркуй, чому спроби співпраці не мали бажаного результату для обох сторін.
6. Схарактеризуй, яку роль відігравали війни в історії Османської імперії.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Виконай завдання на вибір:

- Підготуй і презентуй медіатекст на тему «За що шанують віденці Юрія-Франца Кульчицького та як увіковічнено його пам'ять».
- Напиши стислу довідку на тему «Доба жіночого султанату».
- Створи постер «Образ Роксолани в історії, мистецтві, художніх творах та кіно».

Виконай усі завдання до § 15 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 16. Кримське ханство

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

У статті 1 до Закону України «Про статус кримськотатарського народу в Україні» зазначено: «Україна визнає кримськотатарський народ корінним народом України». Чому варто знати більше про історію кримських татар? Чи важливо більше дізнаватися про культуру другого корінного народу України? Висловіть свою аргументовану думку.

1. ЯК УТВОРИЛОСЯ КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

ПОМІРКУЙТЕ

Дослідниця Гульнара Абдулаєва в книзі «Історія Криму. Коротка оповідь великого шляху» пише, що «насамперед історичну долю Криму багато в чому визначили унікальне географічне положення й природно-кліматичні умови, які спричинили безперервну боротьбу різних племінних союзів, народів, держав, що залишили в Криму багату культурну спадщину». Знайдіть у тексті параграфа інформацію на підтвердження чи спростування цієї думки.

Після 1242 р. Північне Причорномор'я та Кримський півострів увійшли до складу Великої Орди — західної частини Монгольської імперії, підконтрольної нащадкам старшого сина Чингісхана. Майже сто років тривала культурна взаємодія ординців та місцевих мешканців, тож вони подекуди перейняли їхню мову, культуру та звичаї. Тамтешні жителі справно платили Орді торговельне мито, а натомість мали повну свободу діяльності.

Коли між ханами почалася боротьба за владу, вплив на ситуацію в Криму отримало Велике князівство Литовське. Наприклад, князь Вітовт прийняв під свою владу частину татар і караїмів та надав їм для поселення місто Тракай (неподалік сучасного Вільнюса).

У період нестабільності в 1441 р. до влади в Криму прийшов *Хаджі Гірей*, якого вважають прямим нащадком Чингісхана по чоловічій лінії. А от рід його матері мав кримське коріння. Саме з його іменем пов'язане утворення держави кримських татар — Кримського ханства.

Перший правитель Криму провів успішні реформи. Першочергово він спростив складну систему старовинних законів і звичаїв. Щоб прихилити до себе місцеву знать, роздав упливовим родам посади й землі. За його ханату було оптимізовано захист прикордонних територій від зовнішньої загрози: цей обов'язок покладали на воєначальників з-поміж голів кочових ногайських племен. Так він створив особливу категорію підданих, відповідальних за військову міць держави.

Справу Хаджі I Гірея продовжив його син — ***Менглі I Гірей***. Це був освічений і прогресивний правитель. Йому вдалося укласти союзи з європейськими державами та Османською імперією. За наказом Менглі I Гірея було закладено нове місто Акмесджит (нині — Сімферополь) як резиденцію для спадкоємця трону. Також під час його правління зведено новий ханський палац Девлет-Сарай, низку прикордонних фортець на берегах Дніпра, а головне — побудувано й урочисто відкрито нове медресе (мусульманський навчальний заклад) — Зинджирли-медресе.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення перших кримських ханів. Пригадайте, що ви вивчали про минуле Криму в 7 класі. Чи відображають портрети ваші уявлення про правителів Кримського ханства та їхню політику? Чому?

Хаджі I Гірей. Сучасне зображення

Менглі I Гірей із синами Мехмедом та Баязидом. Мініатюра. XVI ст.

Науковці й науковиці вважають, що саме за правління Менглі I Гірея Кримське ханство потрапило під протекторат Османської імперії. Так, у 1475 р. для захоплення Криму послав своє військо султан ***Мехмед II Фатіх***, який увійшов в історію як Мехмед Завойовник. Турки захопили не лише генуезькі факторії на півострові, а й Кафу (нині — Феодосія) та прилеглі до неї території. Тоді ж османи захопили в полон і кримського хана.

У Стамбулі Менглі I Гірей був бранцем, однак не простим, а почесним. Незважаючи на полон, він як тонкий психолог і дипломат уклав із султаном Мехмедом II Фатіхом взаємовигідний союз, згідно з яким їхні держави — Кримське ханство й Османська імперія — мали підтримувати одна одну й надавати одна одній у разі потреби військову допомогу. Завдяки цьому хан повернувся додому. Зауважмо, що угода ця була усною — сторони не підписали жодних договорів.

Поступово зв'язки між Османською імперією та Кримом зміцнилися. Менглі І Гірей підтримав майбутнього султана ***Селіма І Явуза***, відомого всім як Селім Грізний, у боротьбі за османський трон, а згодом видав за нього заміж свою доньку Айше-Хафсу-султан.

Якщо Гульнар Абдулаєва вбачає в співпраці ханства й Османської імперії достатньо позитиву, то дослідники Бекір Аблаєв та Сергій Громенко стриманіші у своїй оцінці. Вони стверджують, що, підкоряючись велінням Стамбула, хан водночас зберігав суверенітет у внутрішніх справах своєї держави. Траплялося, що хани були незадоволені політикою султанів. Але все одно під великим тиском імперських урядів змушені були приєднуватися до воєнних кампаній, які не приносили Криму жодної вигоди.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картосхему. Визначте, які переваги й виклики розвитку Кримського ханства були пов'язані з його географічним становищем. Чи впливає цей фактор на сучасну ситуацію в Криму? Обговоріть свої міркування з однокласниками й однокласницями.

2. ЯКОЮ БУЛА ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, що вам відомо про взаємини ханату й українських земель у XV—XVII ст. Чи можна стверджувати, що відносини з Кримом відігравали важливу роль у розвитку Козацької держави? Чому?

Очолював ханат обраний на зборах представників найвпливовіших кримських родів (***курултаю***) хан. Султан Османської імперії лише погоджував такого кандидата. Та ситуація змінилася вже за хана ***Газі II Гірея***. Хоча він і мав неабиякий авторитет серед народу, його особисто призначив ханом турецький султан у 1588 р., і ніяких виборів курултай не проводив.

Кримське суспільство того часу ще залишилося розділеним за ознаками племені, складовою якого були роди на чолі зі ***старійшинами***. Старійшини впливових родів носили титул ***мурз***. Над мурзами стояли ***беї*** — голови племен. Представники найвпливовішої знаті були радниками кримського хана й отримували майже третину здобичі за результатами чергового воєнного походу. Мурзи переважно підтримували ініціативи ханів.

Прикметно, що в Кримському ханстві не було кріпацтва. Селянство мало відпрацювати тиждень-два в рік на мурзу, бея або хана, чию землю воно обробляло. Таку повинність називали ***толокою***, оскільки вона була своєрідною колективною допомогою.

Інша повинність, про яку згадують дослідники, — ***десятина (ашур)***. По суті, ця повинність заміняла податки, ішла на державні потреби й була обов'язковою для всіх верств населення.

Кримське селянство мало певні привілеї, тож його становище різнилося від становища селян у сусідніх державах. Так, землі великих землевласників були вільними для користування селянами та селянками, тож вони на них випасали худобу, іноді рубали дерева для своїх потреб. Причина такої ситуації — панування в державі ісламу, норми якого проголошували, що все існуюче на землі є з веління Всевишнього і не може бути чиєюсь виключною власністю.

Одним із найпоширеніших стереотипів, пов'язаних із Кримом, є згадки про значний розвиток работоргівлі. Насправді ж у Кримському ханстві вона відігравала незначну соціально-економічну роль. Рабів уважали товаром на експорт, тож на Кримському півострові вони довго не затримувалися через великі витрати на утримання невільників і невільниць. У Криму існував звичай, за яким через сім років рабів звільняли з неволі. Окрім того, людей, які змінювали в рабстві віру, тобто навертались в іслам, негайно звільняли, адже за ***шаріатом*** (релігійним приписом мусульман) мусульманин не міг тримати в рабстві одновірця.

У Кримському ханстві стрімко розвивається ремісниче виробництво, особливо в містах, де працювали ринки. Їхні вироби купували як місцеві жителі, так і іноземці. У межах всієї кримськотатарської держави ши-

роко розповсюдженим було оброблення шкіри й хутра. Продукція ремісників, які займалися виробництвом саме цих товарів, мала великий попит не тільки на кримському ринку, а й на європейському. Окрім цього, у ханстві було розвинуте ливарне та ковальське ремесло.

Активно розвивалася й культура ханату. Наприклад, згаданого нами хана Газі II Гірея вважали прекрасним каліграфом. А ще він був уславленим поетом та майстром гри на саазі (струнному інструменті) і нині є класиком середньовічної тюркської літератури та музики. Його твори часто виконують у сучасній Туреччині.

Доволі швидко Крим зажив слави одного з найрозвиненіших духовних і культурних центрів ісламу. Тут працювали впливові богослови, учені й філософи. На півострові відкривали числені медресе. Тут здобували освіту майбутні письменники, каліграфи, архітектори, філософи, історики — ті, хто хотів присвятити себе науці. Обов'язкова програма мусульманської вищої школи містила такі дисципліни, як теологія, мовознавство, логіка, астрономія, математика, фізика, метафізика, політика й правознавство.

Розвивалася й місцева архітектура. Визначною пам'яткою Кримського ханства є єдиний у світі приклад кримськотатарської палацової архітектури — зведений протягом 1532–1783 рр. палацово-парковий ансамбль у Бахчисараї. Він має три частини: культову, адміністративну та побутову.

Чи не найкраще збереглася до нашого часу зведена в XVII ст. мечеть Муфті-Джамі. Наукова спільнота вважає, що цей мусульманський храм демонструє відчутний вплив візантійських традицій та тенденцій османської архітектури.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте ілюстрації. За їхньою допомогою стисло схарактеризуйте внутрішню політику Кримського ханства.

Крістіан Готфрід Генріх Гайслер. Кримські татари. 1794 р.

Сім'я кримських татар. Гравюра. XIX ст.

Внутрішнє оздоблення купола мечеті Кебір-Джамі в Сімферополі, Крим

Ханський палац у Бахчисараї, Крим

Мечеть Муфті-Джамі у Феодосії, Крим

3. ЯКОЮ БУЛА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Дослідники й дослідниці стверджують, що починаючи з XVI ст. влада ханату розглядала козаків Запорозької Січі як важливого зовнішньополітичного союзника. Козацтво ж своєю чергою розраховувало на допомогу Криму в конфлікті з Річчю Посполитою. Чим були ускладнені ці відносини та як вони вплинули на ситуацію в регіоні?

Міжнародний авторитет Кримського ханства залежав від його військової могутності. Ханське військо відігравало важливу роль у походах османців, зокрема у війнах із сефевідським Іраном та з Габсбургами в Угорщині. Кримці виробили особливу тактику. Вони здійснювали раптові короткотривалі набіги на ворожі землі, руйнували тил та комунікації й стрімко відступали, забираючи із собою полонених (***ясир***). Вони також допомагали блокувати міста, але до генеральних баталій їх залучали нечасто через недисциплінованість.

Незадоволення діями ханського війська не раз ставало причиною серйозних конфліктів між Стамбулом і Бахчисараєм. Наприклад, у 1637 р. хан Інает Гірей відмовився йти походом у Закавказзя. Османи організували збройний заколот, підбуривши проти хана ногайців під проводом ***Кан-Темира***. Хан із допомогою козаків на чолі з ***Тарасом Федоровичем*** завдав поразки ногайцям, але був убитий в палаці султана Мурада IV Гірея, до якого прибув на аудієнцію.

Не дивно, що наприкінці XVII ст. Османи посилили контроль над Кримом. До цього їх спонукали, по-перше, провали у власній обороні в Угорщині, а по-друге, територіальні зазіхання Московського царства в Північному Причорномор'ї.

Від часу укладання Березневих статей поступово буферна зона степу, що відділяла Кримське ханство від Московії, потрапила під владу царя. ***Киримли*** (кримські татари) мусили укріплювати кордони та бути лояльними до Стамбула, аби мати підтримку султана.

Прихід до влади й тривале правління в Османській імперії великих візирів із родини Кьопрюлю ускладнили взаємини з ханством. Хани частіше змінювалися, строки їхнього правління стали коротшими. Якщо правитель був талановитим полководцем і лояльним політиком — Стамбул його підтримував, а от військові невдачі ставали приводом для усунення навіть авторитетного хана. Наприклад, у 1677 р. після невдачі під Чигирином втратив престол Селім I Гірей, а в 1683 р. через ігнорування походу на Відень — Мурад IV Гірей.

Аби зберегти владу, хани мусили вступати в союзи, укладені Османською імперією. А от стратегічно важливий союз із Річчю Посполитою, спрямований проти Московського царства, було розірвано внаслідок прийняття гетьманом ***Петром Дорошенком*** протекторату Османської імперії. У результаті позиції Москви посилилися, і в 1695 р. ханат втратив свої важливі фортеці в нижній течії Дніпра, зокрема Азов. Щоб компенсувати цю втрату, султан наказав звести нову фортецю — Єнікале, аби укріпити Очаків.

Історики та історикині вважають одним з останніх проявів самостійної політики правління Девлета II Гірея (1708–1713 рр.). Хан вирішив приєднатися до союзу гетьмана ***Івана Мазепи*** зі шведським королем ***Карлом XII***, однак перемога ***Петра I*** в ***Полтавській битві в 1709 р.*** зірвала його плани. Після цих подій хан прийняв у підданство запорозьких козаків, які заснували на землях ханату ***Олешківську Січ***.

На початку XVIII ст. Російська імперія розпочинає наступ на Крим. Поразка її війська в Прусській кампанії 1711 р. стала останнім стратегічним успіхом ханату проти північного сусіда. Ханське військо на чолі з Девлетом II Гіреєм відіграло ключову роль в оточенні й блокуванні військ Петра I. Однак уже під час ***російсько-турецької війни 1735–1739 рр.*** війська Російської імперії двічі прорівалися до Криму: у 1736 р. — через Перекоп, а в 1739 р. — Арабатською Стрілкою. У 1736 р. було захоплено ханську столицю Бахчисарай і спалено ханський палац. Російська імперія вперше дістала право торгівлі на Чорному морі та будувати фортеці на землях Гетьманщини.

У першій половині XVIII ст. Стамбул намагався стабілізувати відносини з Петербургом різними миротворчими заходами. Так, було визначено кордон суходолом, організовано комісію для врегулювання взаємних прикордонних претензій між татарами та козаками. У другій половині XVIII ст. наступ Російської імперії посилиться, але про це ви докладніше дізнаєтеся на уроках історії України.

ДОСЛІДІТЬ

У 2023 р. в Росії було випущено марку «Прийняття Криму, Тамані та Кубані до складу Російської імперії. 1783 р.» Чому українські журналісти та наукова спільнота вважають її пропагандистською? Яким мав би бути історично достовірний напис на цій марці?

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли було проголошено незалежність Кримського ханства та яка династія правила в цій державі?
2. Як розвивалася економіка ханату?
3. Якими були відносини між Кримським ханством і Запорозькою Січчю, а згодом із Гетьманщиною?
4. Чим вирізнялася культура ханату?
5. Схарактеризуй взаємовплив кримськотатарської та козацької держав. Поміркуй, чому ці держави не встояли під натиском Російської імперії.
6. Які історичні стереотипи пов'язані з минулим кримськотатарського народу? Що потрібно робити для їх подолання?
7. Про що свідчать висновки дослідників і дослідниць: «коли утворилося Кримське ханство, жінки отримували домашню освіту, вміли читати й писати»? Проста дівчинка-селянка або містянка на рівні з хлопчиками мала з 5 років відвідувати мектеп — початкову школу при мечеті.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Об'єднайся в пару з однокласником чи однокласницею. Складіть план сценарію пригодницького фільму про взаємодію козацтва та кримськотатарського війська. За потреби скористайтеся відкритими джерелами.

Виконай усі завдання до § 16 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 17–18. Московське царство XVI–XVII ст. Проголошення Російської імперії

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Джайлс Флетчер, англійський дипломат і поет, відвідав Московське царство в 1588 р. Свої враження він описав у книзі, яка нині відома під назвою «Про державу Російську». Автор описує систему управління і зазначає: «Правління у московських царів суто тиранське, всі кроки царя розраховані на те, щоб вони були корисними лише для одного царя, а крім того, все робиться геть беззастережним і варварським способом...» Чому англієць звертає увагу на цей аспект державного правління Московії?

1. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО В XVI СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Наукова спільнота стверджує, що в Московському царстві формувався особливий державний лад — самодержавство. Які риси, на вашу думку, були для нього характерні? Знайдіть підтвердження чи спростування своїх висновків у тексті параграфа.

На початку XVI ст. правителі Московської держави продовжували територіальну експансію на землі колишніх руських князівств. Так, Великий князь Московський ***Василій III*** приєднав останні вцілілі автономні землі: Псковське, Волоколамське та Рязанське князівства, після чого московити розпочали наступ на володіння Великого князівства Литовського. І хоча в 1514 р. вони зазнали поразки під Оршею, зуміли захопити Смоленськ — велику східну литовську фортецю. Цей успіх став можливим завдяки допомозі бунтівного литовського князя Михайла Глинського, який надав необхідне спорядження. Втрата Смоленська була серйозним ударом для Литви.

Дослідники й дослідниці зауважують, що Василій III був жорстоким правителем, придушував найменші прояви опозиційності. Також він був першим Великим князем Московським, який прийняв титул царя і герб у вигляді двоголового орла Візантійської імперії.

Його наступник цар ***Іван IV Грозний*** правив аж 51 рік — протягом 1533–1584 рр. Але доки він був дуже юним, реально правили країною конкуруючі боярські угруповання. Тож згодом, плануючи приборкати непокірну знать, Іван IV Грозний скликав **Земський собор** — збір пред-

ставників різних верств населення Московського царства для вирішення політичних, економічних та адміністративних питань. І в 1550 р. було запроваджено новий ***Судебник*** (звід законів), який містив норми адміністративного, цивільного, кримінального та судового права. Так цар сприяв зміцненню церковної організації, що стала опорою самодержавства, реформував військо і на противагу боярству посилив роль служивого дворянства.

Зауважмо, що Іван IV продовжував завойовницьку політику своїх попередників: у 1552 р. він завоював Казанське, а в 1556 р. Астраханське ханства. Протягом **1558–1583 рр.** тривала **Лівонська війна**, завдяки якій Іван IV Грозний прагнув отримати вихід до узбережжя Балтійського моря. Та після значних успіхів на початковому етапі московити зазнали відчутних поразок, а Річ Посполита й Швеція поступово стали лідерами регіону. Московське ж царство вступило в період тривалої політично-економічної кризи.

Щоб зміцнити державу, Іван IV Грозний запровадив політику, що пізніше дістала назву **опричнини** (1565–1584) — системи заходів (репресій, страт, конфіскації земель), здійснюваних у Московській державі з метою зміцнення царської влади, а також для боротьби з опозицією й підкорення завойованих територій. Ці заходи мали сконцентрувати матеріальні, людські та військові ресурси для продовження Лівонської війни. Також цар прагнув перерозподілити землі на користь вірного служилого стану — закріпачити селян. Але наслідки опричнини були негативними: розпочався жорстокий терор, тривала масова конфіскація вотчин і церковних земель, занепадали господарства знаті й малоземельних дворян, яких переселяли в інші місця, «очищаючи» землі для опричників, погіршилося становище селянства.

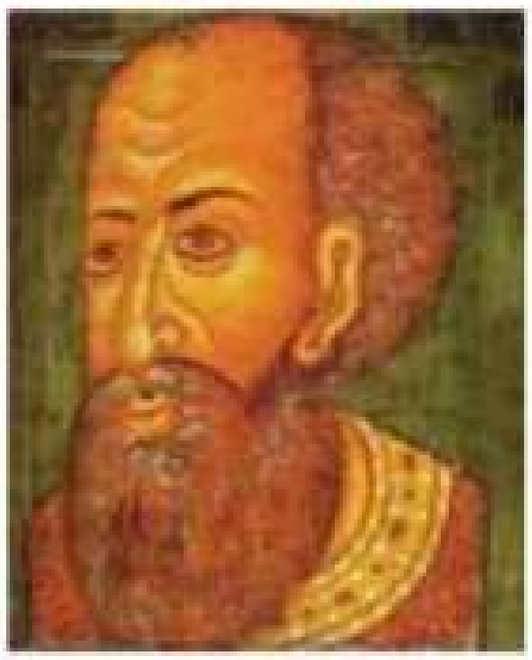
Англійський посол Джильс Флетчер, який відвідав Московію у 80-х роках XVI ст., був вражений ситуацією в країні: «Гноблення й рабство настільки явні й настільки різкі, що дуже дивно, як дворянство й народ могли їм підкоритися, маючи ще деякі засоби, щоб уникнути їх або ж від них звільнитися, так само як і тому, як царі, так міцно утвердившись нині на престолі, можуть задовольнятися колишнім правлінням, з'єднаним з такою явною несправедливістю та пригніченням підданих, тоді як самі сповідують християнську віру».

Після смерті Івана Грозного настали ***Смутні часи***, або ***Смута***, — так в історичних дослідженнях називають період боротьби за владу в Московському царстві протягом 1598–1613 рр.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте схему на с. 134. За її допомогою схарактеризуйте правління Івана IV Грозного та зробіть загальний висновок про наслідки його політики для Московії.

НАЙВАЖЛИВІШІ РИСИ ПРАВЛІННЯ ІВАНА IV

Запровадження «Судебника»

Скликання Земського собору

Реформування війська

Прийняття збірника рішень про церковне життя «Стоглав»

Завойовницькі війни

Опричнина

2. ЯКИМ БУВ ПЕРІОД СМУТИ В МОСКОВСЬКОМУ ЦАРСТВІ. УСТАНОВЛЕННЯ ДИНАСТІЇ РОМАНОВИХ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому протягом тривалого періоду в Московському царстві не було стабільної влади?

Наступником Івана IV Грозного став його син ***Федір I Іванович***. Та ще за його царювання фактичним правителем Московського царства був ***Борис Годунов***, який у1598 р. і сам став царем. Під час свого правління він дотримувався політики централізації держави й посилення царської влади. Борис Годунов продовжував боротьбу з боярством і звільнив дворянські землі від податків. Він роздавав дворянам конфісковані боярські та церковні землі, аби здобути підтримку нової знаті, видав укази про розшук і повернення до маєтків землевласників селян-втікачів. Помер Борис Годунов за загадкових обставин.

У 1605 р. до влади в Московії прийшов самозванець, згодом названий ***Лжедмитрієм I***, який оголосив себе молодшим сином Івана IV Грозного Дмитрієм. Бояри, невдоволені його політикою, організували змову та вбили лжецаря. А новим правителем Василієм I став учасник цієї змови ***Василь Шуйський***. Під час його царювання відбулося селянське повстання під проводом ***Івана Болотникова*** з Чернігівщини, ще й з'явився новий претендент на престол — ***Лжедмитрій II***, і відбулася річпосполитська інтервенція. Після виснажливої боротьби в 1611 р. в Нижньому Новгороді було організоване народне ополчення, учасники якого визволили північні райони країни, а згодом і Москву.

У 1613 р. в Москві зібрався Земський собор, що проголосив новим царем шістнадцятирічного боярина *Михайла Романова*. З його правління бере початок нова царська династія, що правитиме в Росії понад 300 років.

У другій половині XVII ст. в політичному житті Московського царства відбувалися зміни, що свідчили про остаточне утвердження самодержавства. Уже сам титул царя «Божою Милістю Великий Государ, Цар і Великий Князь всея Великої і Малої Русі Самодержець» підкреслював походження царської влади від Бога та її необмежений характер. Саме таким титулом величався цар *Олексій Михайлович*, який правив протягом 1645–1676 рр. За його правління відбулися важливі зміни: церковну владу поставлено в підпорядкування світській, створено Приказ таємних справ, або Таємний приказ, який підпорядковувався особисто цареві. Це давало змогу монархові керувати діяльністю решти центральних і місцевих державних установ.

За Олексія Михайловича було укладено Березневі статті з Гетьманщиною. Але влада Московського царства порушувала ці домовленості й прагнула підпорядкувати собі українські землі.

Приказ — адміністративно-судовий орган центрального управління в Московському царстві з кінця XV і до першої чверті XVIII ст.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину українського радянського художника Михайла Хмелька «Навіки з Москвою, навіки з російським народом». Чи можна стверджувати, що це пропагандистський твір? Чому?

Михайло Хмелько. Навіки з Москвою, навіки з російським народом. 1951 р.

3. ЯКОЮ БУЛА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ПЕТРА І. ПІВНІЧНА ВІЙНА

ПОМІРКУЙТЕ

З курсу історії України пригадайте, якими були відносини Швеції, Гетьманщини та Московського царства в XVII ст. Чому для московитів було важливо отримати вихід до Балтійського моря?

Наприкінці XVIII ст. в Московському царстві знову розпочалася боротьба придворних угруповань за владу. Після смерті царя Федора І Олексійовича на трон претендували два його сини Іван і Петро, а також їхня старша сестра Софія. Зрештою перемогу в цій боротьбі здобув молодший син, відомий як ***Петро І***, який правив протягом 1689–1725 рр.

Цар Петро І продовжив курс своїх попередників на розширення територій держави. Адже він прагнув долучити Московське царство до світової торгівлі, а для цього потрібно було отримати вихід до Чорного та Балтійського морів.

Під час Азовських походів 1695 та 1696 рр. московити з допомогою українського козацтва здобули фортецю Азов разом із частиною узбережжя Азовського моря. Але цього було замало. І тоді Петро І вирішив змінити підхід до зовнішньої політики. Із цією метою за кордон було відряджено велике посольство, до складу якого інкогніто (таємно) увійшов і сам цар. Подорож вразила Петра І, бо він розумів, наскільки його держава відстає в розвитку від західноєвропейських. Відтак цар прагнув модернізувати країну, побудувати могутній флот і розгорнути торгівлю. Але цю мету Петро І реалізовував не тільки шляхом модернізації економіки, а й територіальної експансії.

На початку XVIII ст. московити розпочали **Північну війну 1700–1721 рр.** проти Швеції. Союзниками Петра І виступили Данія, Саксонія та Річ Посполита. Але невдовзі Данія зазнала поразки й уклала зі Швецією мир. Коли ж цар оголосив війну ще й Данії, його погано навчене й озброєне військо було розбите біля Нарви (нині — місто в Естонії). Та шведський король Карл XII неочікувано спрямував головні сили до Речі Посполитої, і ця перерва в бойових діях дала змогу цареві Петру І провести реорганізацію армії й протягом 1702–1704 рр. поступово вийти до Балтійського моря.

У 1706 р. Карл XII виступив зі своєю армією в напрямку кордону, плануючи похід на Москву. Але корпус генерала Левенгаупта, який мав доставити головним силам армії постачання та зброю, був розбитий. Тож Карл XII вирішив спрямувати своє військо до Гетьманщини. У 1708 р. знову ж неочікувано для царя на бік короля перейшов зі своїми прибічниками й запорозьким козацтвом гетьман ***Іван Мазепа***. У відпо-

від цар наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин та Чортомлицьку Січ.

У 1709 р. під Полтавою відбулася важлива битва, у якій шведи зазнали поразки, що докорінно змінило перебіг Північної війни, адже бойові дії було перенесено за межі Московського царства. Данія та Річ Посполита знову виступили проти Швеції, а позиції московитів на Балтійському морі посилилися. Відтак Карл XII запропонував Московії союз, але загинув під час облоги однієї з фортець у Норвегії.

Новий шведський уряд припинив війни проти Пруссії та Данії, відав їм усі свої володіння в Німеччині, а вивільнені сили було кинуто проти Петра I. Основним театром бойових дій стало Балтійське море. Збудований Московією Балтійський флот у морській битві 1714 р. біля мису Гангут (Ханко) здобув першу перемогу. Московити зайняли Аландські острови й почали загрожувати самій Швеції. У липні 1720 р. біля острова Гренгам відбулася вирішальна битва, у якій флот Петра I завдав нищівної поразки шведам.

30 серпня 1721 р. у фінському місті Ніштадті було підписано мирний договір, за яким Швеція втратила Естляндію, Ліфляндію, Інгерманландію, частину Карелії, а також низку островів на Балтійському морі. У результаті переможного закінчення Північної війни Петро I досяг бажаного — отримав контроль над частиною узбережжя Балтійського моря.

ДОСЛІДІТЬ

1. Дослідники й дослідниці стверджують, що Мазепа вимушений був піти на союз зі шведами після наказу Петра I про випалену землю для Стародубського полку. Прийняти це — перетворити квітучу Україну на випалену землю — Мазепа не міг. Запропонуйте власний аргумент, чому гетьман перейшов на бік Карла XII.

2. Розгляньте портрет Петра I. Який образ правителя Московського царства, а в майбутньому Російської імперії намагався створити художник? Чи відповідав цей образ історичній дійсності? Чому?

Поль Деларош.
Портрет Петра I. 1838 р.

4. ЯКОЮ БУЛА ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ПЕТРА I

ПОМІРКУЙТЕ

Петро I усвідомлював необхідність реформ. Яких заходів варто було б вжити для швидкої та ефективної модернізації Московського царства? Порівняйте свої міркування з текстом параграфа.

Окрім реформування війська, цар прагнув покращити розвиток економіки. За його правління зросла кількість мануфактур, які забезпечували військові потреби країни, — переважно металургійних та текстильних. До середини XVIII ст. їх було понад 600. Серед нових галузей промисловості вирізнялися будівництво морських кораблів та виготовлення оснащення для них. Проте на мануфактурах використовували працю кріпаків, найманих робітників було дуже мало.

Зростала внутрішня й зовнішня торгівля. Були споруджені канали, що з'єднали Волгу з Невою. Аби підтримати вітчизняних товаровиробників, було встановлено обмеження так, щоб експорт товарів з Московії перевищував імпорт.

Та загальне економічне піднесення Росії відбувалося за умов посилення кріпацтва. Це викликало опір, і в ***1708 р.*** спалахнула ***селянська війна*** під проводом одного з козацьких ватажків родом із Харківщини ***Кіндрата Булавіна***. Виступ спричинило захоплення московитами соле-варні в Бахмуті. Повсталі завдали кількох поразок урядовим військам. Але після розгрому повстанців поблизу Азова заможні козаки організували змову й убили Булавіна, а урядові каральні загони до кінця 1709 р. придушили повстання.

Суттєві зміни відбулися за царя Петра I і в управлінні державою. Її було поділено на вісім губерній: Московську, Інгерманландську (райони Балтії й Карелії, включно із Санкт-Петербургом), Архангельську, Казанську, Київську, Смоленську, Азовську й Сибірську. Кожна губернія поділялася на провінції. У 1711 р. було створено **Сенат** — найвищий законодавчий, розпорядчий і виконавчий орган при цареві на чолі з генерал-прокурором, якого Петро I називав «государевим оком», боярську думу ліквідовано, замість пів сотні приказів створено колегії: закордонних справ, військову, адміралтейств, юстиц, мануфактур, комерц, вотчинну, духовну (або Синод) тощо.

Щоб наголосити на важливості реформ, цар наказав перейменувати Московське царство на Росію, а з 1721 р. проголосив її Російською імперією, а сам Петро I став першим російським імператором, що свідчило про подальше посилення самодержавної влади. Відтак через рік було запроваджено «Табель про ранги», що визначав систему чинів (які поділялися на 14 класів) і порядок просування на військовій і цивільній службі.

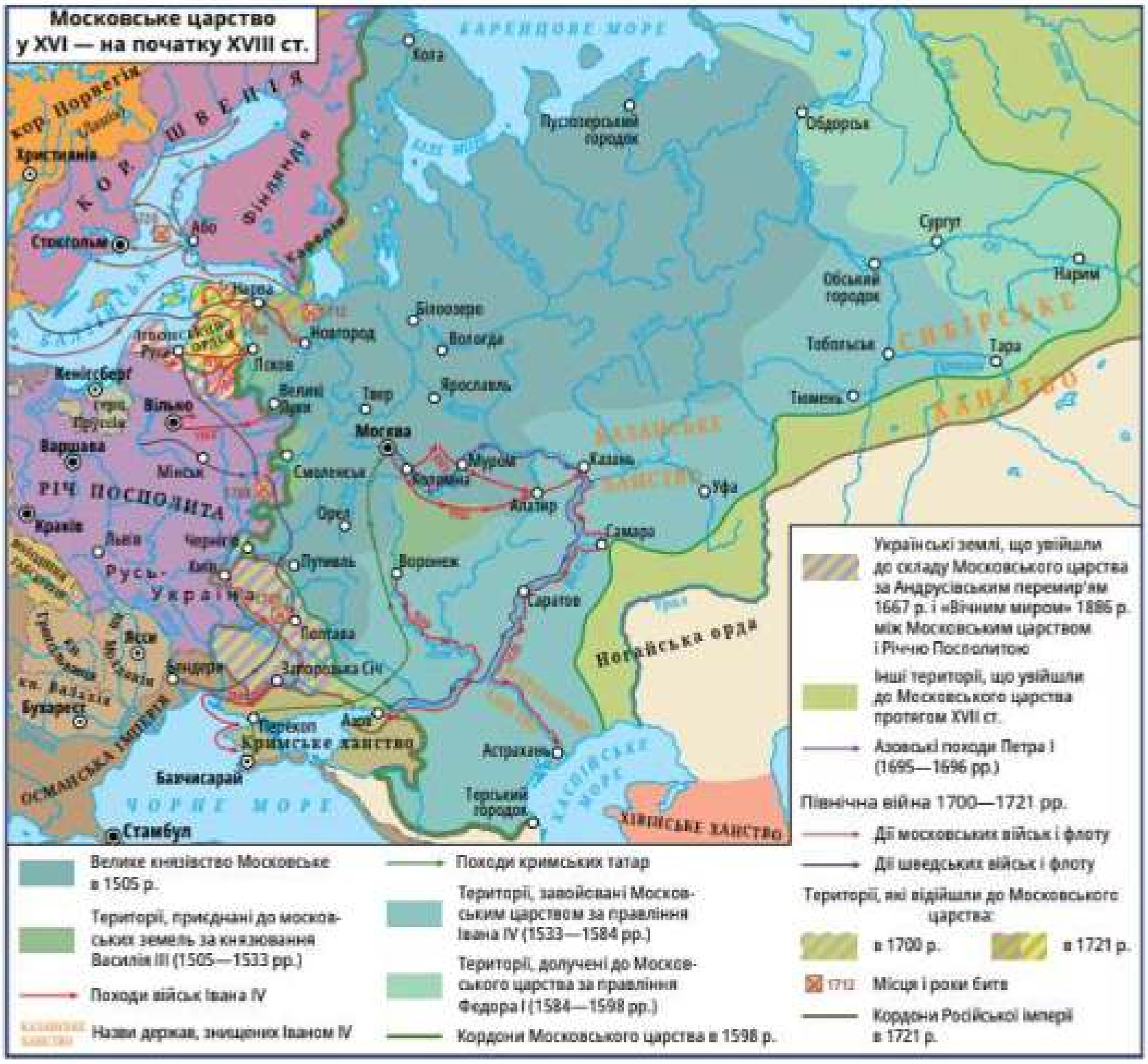
Також цар ініціював церковну реформу. Коли помер патріарх Адріан, Петро I не дозволив обрати нового патріарха, вилучив частину церковних доходів та обмежив права духовенства. А в 1721 р. він видав указ, за яким було створено **Синод** (найвища колегіальна церковна установа для розв'язання важливих справ) на чолі зі світською особою.

Таке підпорядкування церкви державі стало важливим аспектом зміцнення самодержавної влади царя.

На думку українських істориків та історикинь, запроваджуючи реформи, Петро I переймався не інтересами своїх підданих, а потребами війни. Тому реформи проводив без урахування реальних можливостей країни, через що вони мали негативні соціальні наслідки. Відбулася бюрократизація та мілітаризація державного управління, посилилося кріпацтво, збільшився податковий тиск на всі верстви населення, суттєво погіршилося становище Гетьманщини.

ДОСЛІДІТЬ

Використовуючи карту, поставте кілька запитань про напрямки територіальної експансії Московського царства.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви найважливіші характеристики правління Івана IV Грозного.
2. Що таке Смутні часи і чому цей історичний період дістав таку назву?
3. Коли в Московському царстві встановилося царювання Романових?
4. Якою була зовнішня політика Петра I?
5. Назви роки, коли тривала Північна війна і коли було проголошено Російську імперію.

6. Порівняй правління Івана IV Грозного, Олексія I Михайловича та Петра I — визнач спільні та відмінні риси.
7. Схарактеризуй наслідки Північної війни для Росії.
8. Історик Тімоті Снайдер стверджує, що «всі ці події [ослаблення Османів] важливі для нас через те, що Османська імперія втрачає свої позиції в Європі й тягне за собою Кримське ханство. Це відкрило шлях для просування Москви й перетворення її на Російську імперію». Чи є слушною думка американського дослідника? Чому?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади історичний портрет (на вибір) Івана IV Грозного, Олексія I Михайловича або Петра I. Презентуй результати своєї роботи в класі. За бажанням об'єднайся в пару чи в трійку зі своїми однокласниками й однокласницями.

Виконай усі завдання до § 17–18 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 4

1. Об'єднайтеся в пари. Скористайтеся текстом підручника та відкритими джерелами і підготуйте стисле повідомлення — відповідь на одне з таких запитань:

- Чому європейці століттями не могли здолати османської експансії?
- Чому добу правління Сулеймана I Пишного досі вважають золотою добою в історії Туреччини?
- Чому державу османів XVI–XVII ст. називають імперією?

- Яку роль в османському суспільстві відігравали яничари?
- Чим можна пояснити, що європейці називали Сулеймана I Пишним і Великим, а турки — Законодавцем та Сулейман ель-Кануні?
- Чим державний устрій Московії відрізнявся від устрою західноєвропейських держав? Що було спільного?
- Якими були взаємини українських козаків з Османською імперією?
- Як складалися відносини кримських татар і українського козацтва?
- Чому царя Івана IV прозвали Грозним?
- У чому була суперечність реформ Петра I?
- Як Московське царство перетворилося на Російську імперію?
- Які наслідки мала політика російських самодержців для України?

2. Підготувавши стисле повідомлення, поставте таке саме запитання мовній моделі ШІ. Наприклад, «Gemini». Інструкцію, як це зробити, перегляньте на с. 11 підручника.

3. Порівняйте ваші висновки з відповіддю ШІ. Оформіть результати вашого аналізу в стислу презентацію та поясніть своїм однокласникам і однокласницям, чому потрібно ретельно перевіряти інформацію, отриману з різних джерел.

4. З розвитком графічних моделей ШІ все популярнішими стають згенеровані ілюстрації, наприклад портрети історичних персоналій. Визначте, кого зображено на цих малюнках. Які реальні деталі, що характеризують епоху, використав ШІ? Додайте до вашої презентації інформацію про перевіреність достовірності зображень до вашої презентації.

5 ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА. ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 19. Просвітництво

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Історик Кіт Томас стверджує, що прихильники й прихильниці ідей Просвітництва вважають їх джерелом усього прогресивного в сучасному світі, бо несуть свободу думки, раціональне дослідження, критичне мислення, віротерпимість, політичну свободу, наукові досягнення, прагнення щастя й надії на майбутнє. Що нового з'явилося в уявленнях суспільства про основи успішного розвитку? Які із цих ідей актуальні й нині? Чому?

1. ЩО ТАКЕ ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА ТА ЯКІ ЇЇ ПЕРЕДУМОВИ

ПОМІРКУЙТЕ

Які знання й досвід повинно було накопичити людство для зміни поглядів на суспільне життя, розвиток науки та культури? Чому ці зміни почалися з країн Західної Європи? Чому слова філософа І. Канта «Май мужність керуватися власним розумом!» уважають девізом епохи?

Епоха Просвітництва не має чітких хронологічних меж. Наукова спільнота й досі дебатує, який саме період чи рік варто вважати часом початку поширення нових прогресивних ідей у різних сферах суспільного життя. Дехто стверджує, що поштовхом стала наукова творчість математика й філософа ***Рене Декарта***, який в одній зі своїх промов зазначив: «Я мислю, а отже, я існую». Наукова спільнота визначає епоху Просвітництва переважно проміжком XVII–XVIII ст.

У період Просвітництва змінився навіть стиль комунікації між ученими. Дослідники і значно рідше дослідниці поширювали свої ідеї не тільки в університетських лекціях, промовах та публікаціях, а й на наукових зустрічах в академіях, під час засідань масонських лож, на вечорах у літературних салонах, за приватними бесідами у кав'ярнях. Науковці й науковиці, письменники й письменниці та поети й поетеси тієї епохи змушували людей замислитися про авторитет монархії та релігійних діячів, і саме вони проклали шлях до політичних революцій XVIII–XIX ст.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте інфографіку. Поставте кілька запитань, які допоможуть краще зрозуміти передумови, що сприяли появі ідей Просвітництва. Обміняйтеся запитаннями із сусідом / сусідкою по парті.

ПЕРЕДУМОВИ ПРОСВІТНИЦТВА

Наслідки Великих географічних відкриттів

Реформація

Розвиток світової торгівлі та міст

Розвиток мануфактурного виробництва

Розвиток природничих наук (астрономія Коперника, фізика Ньютона), винайдення телескопа та мікроскопа

2. ЯК ІДЕЇ ПРОСВІТНИЦТВА ВПЛИВАЛИ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ДУМКУ

ПОМІРКУЙТЕ

Чи актуальна нині ідея про те, що люди народжуються вільними й рівними у своїх правах? Чому наприкінці XVII — у XVIII ст. й надалі все більше людей замислювалося над цим питанням?

Просвітники насамперед намагалися обґрунтувати необхідність дотримання прав людини, а відтак поширювали засади рівності всіх людей. Також вони популяризували ідеї про необхідність прилучення до освіти, досягнень науки та культури широких верств суспільства. Для Просвітництва характерні гуманізм, віра в безмежні можливості людського розуму, підтримка приватної власності й капіталізму.

Філософи та юристи — прихильники ідей Просвітництва по-новому характеризували державу, роль правителя й права підданих. Для прикладу проаналізуймо погляди двох мислителів із Нідерландів — ***Юста Ліпсія*** та ***Гуго Гроція***.

Юст Ліпсій намагався визначити завдання для правителів прогресивних країн на основі ідей давньоримських стоїків. Він стверджував, що метою влади має бути громадське добро, вигода підлеглих, їхні безпека й здоров'я. При цьому і володар, і підлеглі мають керуватися мудрістю й чеснотами, а володар ще й бути бездоганним зразком. Він найперше повинен керуватися законами, а не бажанням чи примхою.

Гуго Гроцій розвинув ідеї свого колеги, міркуючи про природні права людини. Він намагався збалансувати нові ідеї з тогочасними уявленнями про світ. На думку юриста, норми природного права аж ніяк не розходяться з волею Бога. Їхнє джерело — людська природа, тобто контрольоване розумом прагнення людини до спілкування.

Згодом ідеї нідерландських мислителів поглибили просвітники Англії та Франції. Так, філософ ***Джон Локк*** наприкінці XVII ст. розкритикував засади абсолютної монархії й обґрунтував справедливість парламентського правління в Англії.

Нові ідеї сприяли популяризації ***масонів***. Масони вважають релігію невід'ємним елементом духовної культури, однак не віддають переваги жодному з віровчень. У середині XVIII ст. більшість масонських федерацій Англії, Німеччини та Скандинавії взяли курс на підтримку політики своїх держав. Ложі Франції, Італії, Іспанії, Португалії та країн Латинської Америки стали опозиційними до урядів і брали активну участь у політичній боротьбі.

Масонство — релігійно-етичний рух у багатьох країнах світу, що ставить за мету моральне самовдосконалення та об'єднання людства в релігійному братерському союзі. Походження цього руху донині не з'ясоване.

Сучасний український філософ ***Мирослав Попович*** уважав, що ідеї просвітників Франції були зумовлені особливістю політичної системи країни. Повна безконтрольність дій французького короля, церковних ієрархів та аристократії призводила до безлічі конфліктів, які дедалі більше дратували суспільство. Ця складна ситуація, звичайно ж, віддзеркалилася у творах просвітників. Так, ***Шарль Луї де Монтеск'є*** виступав проти абсолютної монархії, яка стоїть над законом. Він обґрунтував необхідність запровадження рівності прав усіх громадян, гарантії основних

громадянських прав і свобод. Основою добробуту держави Монтеск'є, як і Локк, уважав принцип поділу влади, тож запропонував розділити державну владу на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Завдання законодавчої — приймати ефективні закони (це має бути парламент, нижню палату якого обирає народ). Виконавча влада, на чолі якої стоїть король, має їх виконувати. Судова, представлена судом присяжних, — стежити за дотриманням законів. Якщо гілки влади перебуватимуть у рівновазі, то загалом вона зможе справедливо управляти народом.

Цікавими також є ідеї письменника та мислителя ***Вольтера***. Він, як і його сучасники, критикував необмежену владу короля, уважав, що всі громадяни повинні мати рівні права. Але зміни в державі, на його думку, мали б відбуватися не революційним шляхом, а завдяки реформам «освіченого монарха». Погляди Вольтера підтримало багато правителів тогочасної Європи.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок із твору Вольтера «Задіг, або Талан». Про що, на вашу думку, в ньому йдеться? Який образ правителя створює автор? Навіщо?

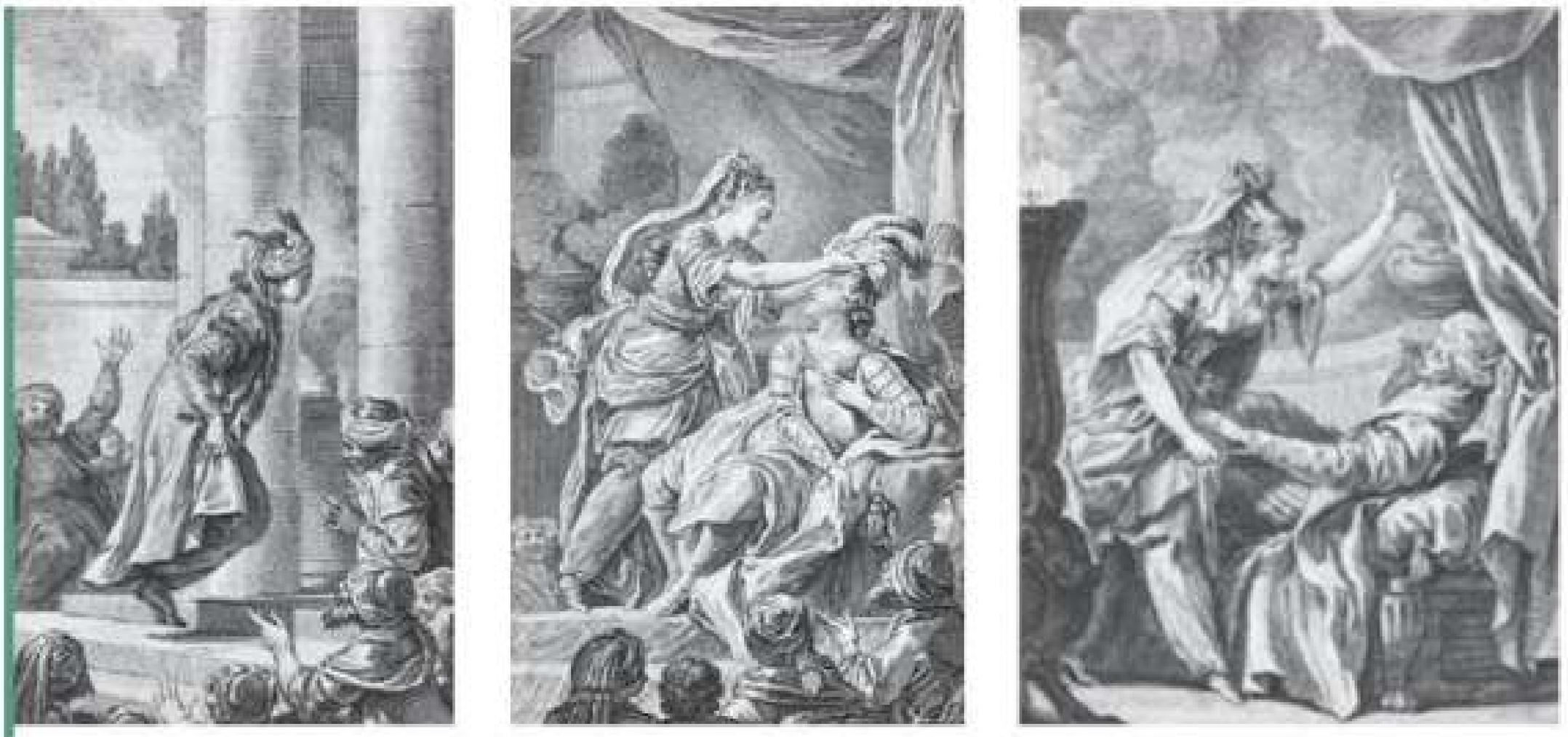
Вольтер
Задіг, або Талан
(Уривок)

Цар узяв слово й сказав:

— <...> Нещодавно Задіг здійснив учинок справді дивний. Кілька днів тому я звільнив із посади свого міністра й улюбленця Кореба. Я люто нарікав на нього, а всі мої улюбленці запевняли мене, що я ще надто добрий, і наввипередки виспівували мені все найгірше про Кореба. Я запитав у Задіга, що він про нього думає, і він наважився висловитися про нього добре. Зізнаюся, що зустрічав у нашій історії приклади, коли платили своїм майном за помилку, коли поступалися коханою, коли віддавали перевагу матері перед об'єктом кохання, але я ніколи не читав, щоб якийсь придворний висловився добре про міністра, який опинився в неласці й на якого гнівався його правитель. Я даю по двадцять тисяч золотих монет кожному, про чиї великодушні вчинки оце розповідали, але чару я віддаю Задігові.

— Володарю мій, — сказав Задіг цареві, — це Ваша Величність заслуговує отримати чару, бо ви сьогодні здійснили нечувану річ: будучи царем, ви не розгнівалися на вашого раба, коли той суперечив вашому роздратуванню.

2. Розгляньте ілюстрації до «Задіга, або Талану», створені у XVIII ст. художником Шарлем Моне. Опишіть, що саме в них відтворив митець. Чи нагадує цей сюжет життя Франції у XVIII ст.? Поміркуйте, чому Вольтер вибрав місцем, де розгортається сюжет його твору, не європейську країну.

Шарль Моне. Ілюстрації до твору Вольтера «Задіг, або Талан». 1778 р.

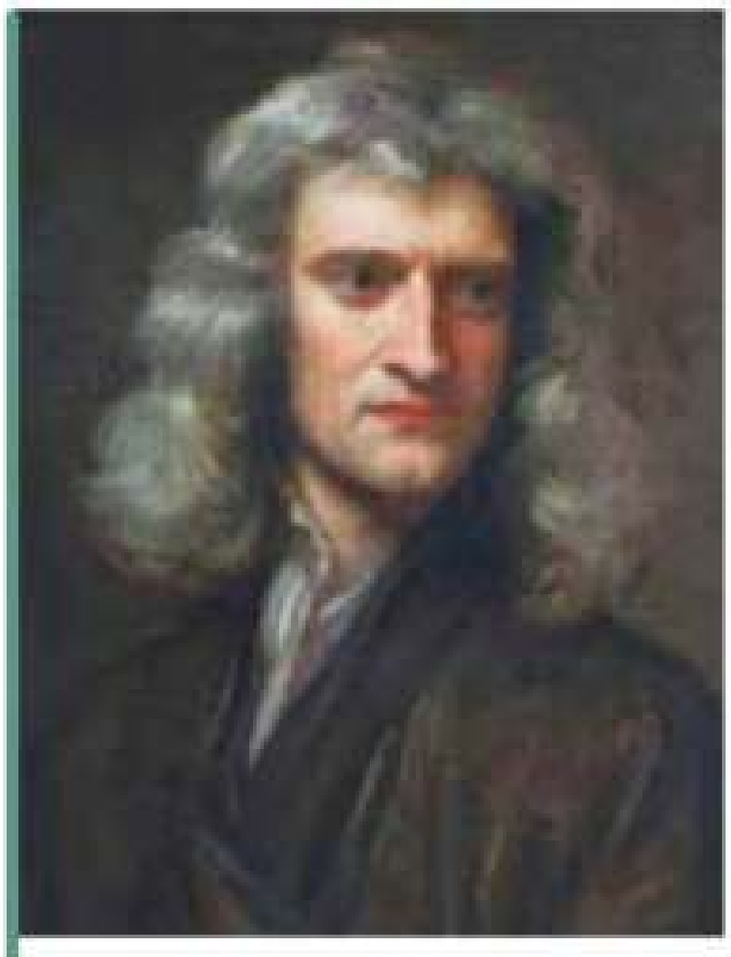
3. ПРОСВІТНИЦТВО І НАУКА

ПОМІРКУЙТЕ

Розгляньте портрети видатних науковців. Чи зустрічалися вам їхні імена на уроках інших дисциплін? Чому в другій половині XVII — у XVIII ст. математичні й природничі науки стали розвиватися активніше, але публікації з філософії все одно залишалися найвпливовішими?

Франс Галс. Портрет Рене Декарта. Бл. 1649–1700 рр.

Годфрі Неллер. Портрет Ісаака Ньютона. 1689 р.

Дослідники називають другу половину XVII–XVIII ст. ***добою Розуму***. Недарма слово «розум» стало ключовим у назвах наукових, передусім філософських, публікацій ***Джона Локка, Готфріда Лейбніца, Клода Гельвеція, Іммануїла Канта***.

У галузі фізико-математичних наук це був період величезних, навіть епохальних відкриттів. Так, Ісаак Ньютон і Готфрід Лейбніц завершили переворот у математиці: відкриття диференційного та інтегрального числення не лише значно розширювало можливості для виконання практичних завдань, а й мало принципове значення. На його основі Ньютон створив загальну картину безкінечного Всесвіту, що на століття визначила напрями пізнання й розуміння навколишньої дійсності.

Під впливом розвитку науки важливі зрушення відбувалися й у промисловості. Так, на зміну невеликим мануфактурам із десятками робітників прийшли перші фабрики, де працювали сотні, а то й тисячі людей. В Англії почався **промисловий переворот (промислова революція)**.

У 1733 р. механік ***Джон Кей*** приладнав до ткацького верстата «летючий» човник, який запускали за допомогою спеціальних важелів. А в 1738 р. було створено першу прядильну машину з механізованим процесом прядіння. У 1765 р. ткач ***Джеймс Гаргрівс*** удосконалив механічну прядку, на якій можна було працювати одразу багатьма веретенами. У 1784 р. ***Едмунд Картрайт*** винайшов принципово новий ткацький верстат, який зумовив зростання продуктивності праці в сорок разів. Але такий верстат працював завдяки силі води, тож фабрики зводили на річках, що було не дуже зручно й не завжди ефективно. Отже, потрібен був універсальний двигун. Таким двигуном стала парова машина, створена ***Джеймсом Ваттом***. Паровий двигун понад століття залишався основним двигуном. Завдяки паровим машинам і верстатам почало активно розвиватися машинобудування, а відтак зросла потреба і в металі, тож розвивалася й металургія.

Паралельно з розвитком науки постало питання розширення доступу загалу до освіти та наукових знань. Важливу роль у популяризації досягнень науки відіграли ***французькі енциклопедисти***.

Енциклопедисти — група мислителів, науковців, письменників та митців XVIII ст., які співпрацювали над Енциклопедією, або Тлумачним словником науки, мистецтва й ремесел.

Варто відзначити внесок у цю роботу ***Дені Дідро***. Як редактор він разом із колегами зробив Енциклопедію системою наукових знань тієї епохи і зброєю в боротьбі з релігійною ідеологією та залишками старих порядків.

Титанічна праця просвітників викликала незадоволення Католицької церкви і консервативної знаті. Так наукова діяльність перетворилася на детективну історію: поліція конфісковувала книги та відвозила їх до в'язниці Бастилія. Видавець був у розпачі й цензурував статті, вики-

даючи з них усе сміливе й небезпечне, а оригінальні тексти Дідро спалював, щоб їх неможливо було відновити.

ДОСЛІДІТЬ

Один із французьких енциклопедистів Жан-Жак Руссо писав: «Великий секрет виховання — в умінні домогтися того, щоб тілесні й розумові вправи завжди слугували відпочинком одні для інших». Аргументовано спростуйте або підтвердьте цю тезу видатного французького мислителя.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви хронологічні межі доби Просвітництва.
2. Визнач найважливіші процеси епохи Просвітництва.
3. Пригадай імена найвідоміших просвітників.

---

4. Чи була поява Просвітництва закономірним явищем?
5. Стисло схарактеризуй, як ідеї Просвітництва вплинули на життя суспільства, розвиток освіти, науки, мистецтва та літератури.
6. Поміркуй, чому Просвітництво називають добою Розуму.
7. Визнач, які суспільні ідеї епохи Просвітництва не втратили актуальності й нині.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Об'єднайся в пару з однокласником чи однокласницею. Створіть кластер (графічну організацію матеріалу), присвячений добі Просвітництва.

Як створити кластер

Посередині чистого аркуша зошита напишіть ключове слово або речення, яке є основою для розкриття теми. Навколо нього напишіть слова й словосполучення, що відображають ідеї, образи, факти, дати, імена. З'єднайте їх із ключовим словом (реченням) за допомогою стрілок чи ліній, які символізуватимуть важливі логічні зв'язки. Результатом роботи буде структура, яка графічно відображає міркування, демонструє найголовніше з теми. Презентуйте свій кластер однокласникам і однокласницям.

Виконай усі завдання до § 19 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 20. Індустріальна (промислова) революція та її вплив на суспільне життя

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чому суспільно-політичні дискусії й зміни в Європі відбувалися одночасно з важливими економічними новаціями? Які причини стрімких змін, що розпочалися в другій половині XVIII ст.?

1. ЯК І ДЕ РОЗПОЧАЛАСЯ ІНДУСТРІАЛЬНА (ПРОМИСЛОВА) РЕВОЛЮЦІЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Яка країна, на вашу думку, стала батьківщиною промислової революції? Чому саме вона? Порівняйте свої міркування з текстом параграфа.

Промислова революція розпочалася у Великій Британії — на той час чи не найрозвиненішій та найбагатшій країні світу. Її перевагами були ефективне сільське господарство та наявність важливих природних ресурсів, насамперед вугілля, яке могло забезпечувати таку потрібну для виробництва енергію. Але це не означає, що зміни легко далися британському суспільству. У XVI ст. Англія, Уельс та Шотландія пережили значну енергетичну кризу, викликану нестачею деревини та періодом похолодання, що охопив увесь Північноатлантичний регіон. Для її вирішення було налагоджено масовий видобуток кам'яного вугілля. Шахти розбудовували переважно поблизу річок, щоб забезпечити якомога дешевше транспортування.

Індустріальна (промислова) революція — перехід від ручного до механічного фабрично-заводського виробництва, що розпочався в Англії в другій половині XVIII ст.

А ще в XVII ст. в Англії розпочалися зміни, які стали не менш важливим фактором індустріальної революції.

Аграрна революція забезпечила промисловість дешевою робочою силою та потрібною сировиною.

Аграрна революція — перехід від натурального до товарного виробництва в сільському господарстві, ліквідація дрібних селянських господарств і зосередження землі в руках великих землевласників та орендарів, що привело до запровадження найманої праці.

Як виробляли товари на початку XVIII ст.? У ті часи переважали селянське виробництво, де усі потрібні процеси зазвичай виконувала одна людина, і мануфактурне, де використовували ручну працю з поділом виробничого процесу на дрібні операції. Мануфактурне виробництво наштовхнуло робітників і майстрів на думку, що руку людини можна замінити якимось пристроєм, а то й машиною.

Саме ці чинники дали змогу Великій Британії накопичити важливий досвід економічної діяльності, який сприяв початку промислової революції у XVIII ст.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте схему. За її допомогою складіть стислу розповідь про передумови початку індустріальної (промислової) революції. Поміркуйте, які фактори актуальні для покращення економічного розвитку України. Аргументуйте свою думку.

Із попереднього параграфа ви вже дізналися про один із найважливіших чинників для розвитку текстильної промисловості Великої Британії — винайдення ткацького верстата з «летючим» човником та прядильної машини. Та, окрім вдосконалення засобів виробництва, потрібні були покращення у сфері використання енергії на виробництві. Тож у 1763 р. *Джеймс Ватт* спробував модернізувати парову машину *Томаса Ньюкомена*. Однак на той час металургія Великої Британії ще не була здатна забезпечити високу точність виготовлення потрібних деталей. Тільки в 1776 р. парова машина Джеймса Ватта успішно пройшла випробування. Вона виявилася значно ефективнішою за машину Ньюкомена, адже споживала втричі менше вугілля.

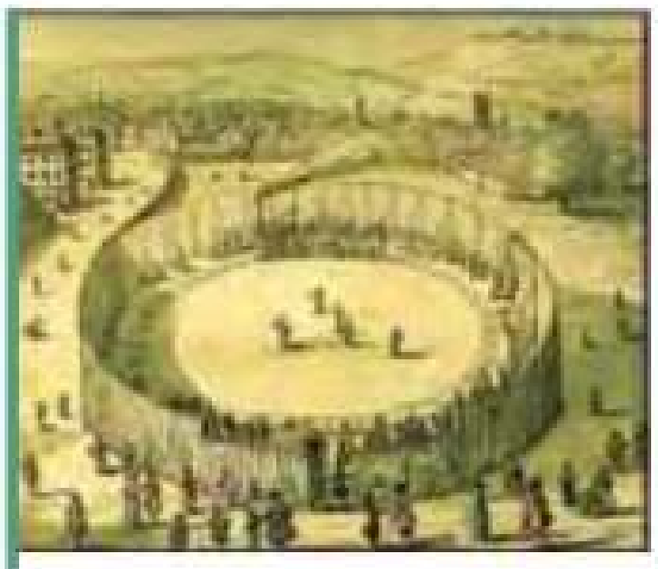
Ватт також побудував механізм, який зворотно-поступальний рух поршнів перетворював на обертальний. А вже в 1784 р. була заснована перша прядильна фабрика, верстати якої працювали на парових двигунах Ватта.

Попит на парові машини зумовив також значне зростання видобування залізної руди, вугілля та вдосконалення процесів у металургії. Почалося використання коксівного вугілля (збагаченого киснем) з набагато вищою теплотворною здатністю, ніж у деревного чи кам'яного вугілля. Завдяку цьому було вдосконалено виплавлення чавуну.

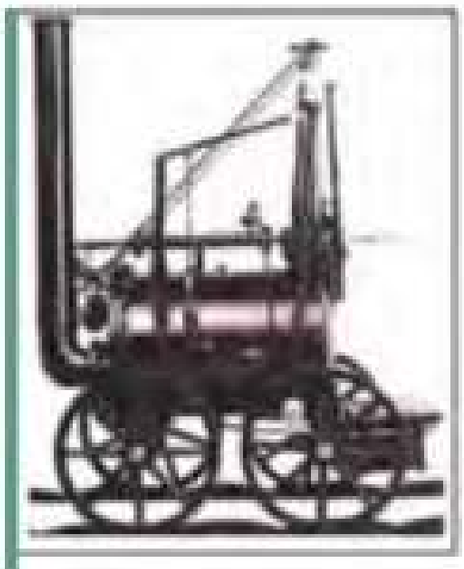
Промислова революція спричинила й бурхливий розвиток транспорту та зв'язку. Так, удосконалення процесів і зростання обсягів виробництва в металургії та гірничій промисловості, загалом зростання виробництва потребували перевезення все більшої й більшої кількості вантажів. Тому підприємці інвестували значні кошти в будівництво каналів, мостів та доріг. Сухопутний кінний транспорт і вітрильний водний уже не задовольняли значних потреб у перевезенні людей і товарів. Саме тому винахідники прагнули пристосувати паровий двигун для руху транспортних засобів. І в 1765 р. в Парижі Ніколя Кюньо представив так звану дорожню підводу Кюньо. А в 1804 р. світ побачив винахід ***Річарда Тревітіка*** — невеликий локомотив, який був здатний розвивати швидкість 30 км/год.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення винаходів Ніколя Кюньо та Річарда Тревітіка. Які їхні деталі вас здивували? Чому? Дослідіть біографії винахідників та визначте, чому їхні розробки не принесли авторам значних статків та слави.

Томас Роулендсон. Атракціон Тревітіка «Спіймай мене, якщо зможеш». 1808 р.

Паровоз Тревітіка

Підвода Кюньо

У Новому Світі теж працювали талановиті винахідники. Зокрема, вважають, що вперше реалізував проєкт підводного човна та винайшов одну з перших у світі морських торпед для використання Королівським

флотом американський інженер ***Роберт Фултон***. У 1807 р. він разом із ***Робертом Р. Лівінгстоном*** побудував перший комерційно успішний пароплав «Клермон», який здійснив подорож довжиною 150 морських миль (280 км) за 32 години.

2. ЯК ІНДУСТРІАЛЬНА (ПРОМИСЛОВА) РЕВОЛЮЦІЯ ВПЛИНУЛА НА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, хто мав значні статки й політичний вплив у XV–XVII ст. Як ви вважаєте, чи змінилася ситуація після початку індустріальної революції? Чому?

Промислова революція зумовила важливі зміни в соціальній структурі суспільства. Зокрема, сформувалися нові верстви населення, які поступово включилися в боротьбу за розширення своїх прав. Власники виробництва (їх називають капіталістами, промисловцями, великими бізнесменами) стрімко збагачувалися. Але їхні прибутки залежали від їхніх ділових якостей або зв'язків, а не від походження. Проте політичні права цієї верстви певний час були обмеженими.

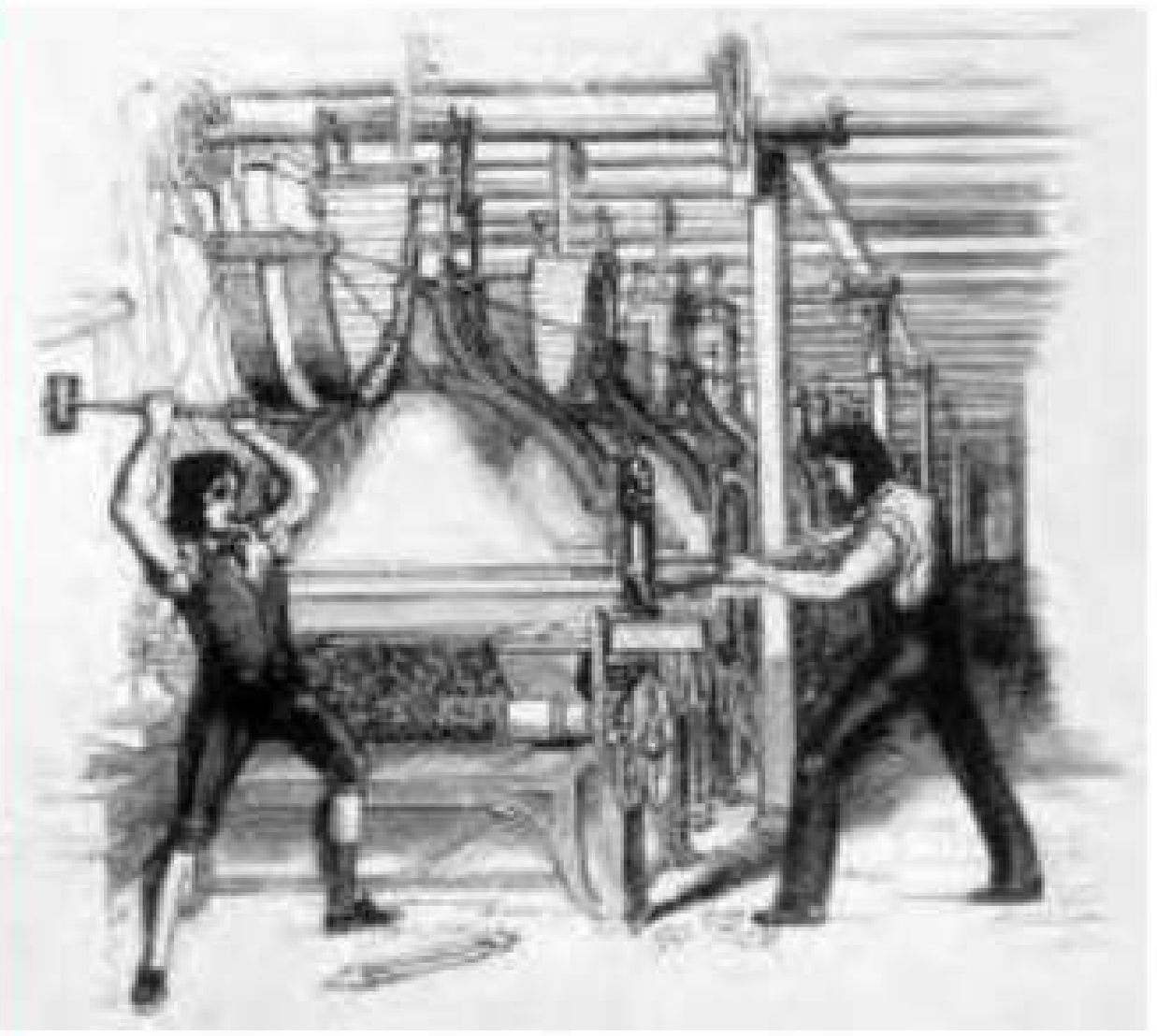
Не всім подобалися ті зміни, які тривали в суспільстві під впливом промислової революції, адже чимало ремісників і ремісниць втратили роботу й засоби до існування. У результаті, наприклад, у середовищі текстильних робітників і робітниць на початку XIX ст. зародився ***рух луддитів*** (від імені легендарного ткача ***Неда Ладда***). Його прихильники та прихильниці виступали проти використання певних типів автоматизованих машин через занепокоєння щодо оплати праці та якості продукції. Вони часто організовували напади на мануфактури з метою знищення машин. Луддити використовували ім'я Неда Ладда як псевдонім у листах із погрозами до власників виробництв та урядовців. Цей рух швидко набув популярності, і британський уряд вжив рішучих заходів: залучив до захисту промисловості загони поліції та армію. Бунтівників, яких спіймали, жорстоко покарали.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте на с. 153 зображення вождя луддитів та відтворення атаки на цех. Поміркуйте, як автори ілюстрацій ставилися до «руйнівників машин». Чи був рух луддитів адекватною реакцією робітництва на машинізацію виробництва? Обговоріть свої міркування із сусідом / сусідкою по парті.

Нед Ладд. Офорт, видрукуваний Вокером і Найтом. 1812 р.

Луддити — робітники текстильної фабрики, які нищать машини, що можуть їх замінити. Бл. 1812 р. З архіву зображень Мері Еванс

Незважаючи на технічні новації, кількість найманих робітників та робітниць все ж зростала. Однак на підприємствах нового типу — фабриках і заводах — становище найманих працівників та працівниць було незадовільним (окрім висококваліфікованого персоналу, якому жилося краще). Тогочасні закони не обмежували тривалості робочого дня, не гарантували відпустки. Нарівні з чоловіками важко працювали жінки та діти, але їхні заробітки були удвічі меншими. Тих, хто виказував невдоволення, могли одразу ж звільнити, бо охочих працювати було більше, ніж вільних робочих місць. Важкими були й побутові умови переважної частини робітництва: не маючи достатньо коштів, працівники й працівниці тулилися в бараках або будинках з мінімальними зручностями. Медичне забезпечення було доступне також не багатьом.

З відкриттям фабрик і заводів у містах розпочалась ***урбанізація*** — процес зростання міст і збільшення кількості міського населенн як через постійну міграцію із сільської місцевості, так і внаслідок значного зростання кількості дітей, які доживали до старшого підліткового віку і ставали дорослими. В Англії та Уельсі частка населення, яке жило в містах, де мешкало понад 20 000 осіб, підскочила із 17 % у 1801 р. до 54% у 1891-му. А от у Франції, Пруссії та Сполучених Штатах Америки темпи урбанізації були значно повільнішими.

Важкі умови праці й соціальна незахищеність найманих робітників та робітниць негативно позначилися на стабільності суспільства. Боротьба робітництва за свої права стала важливим фактором розвитку громадської активності. Соціум європейських країн набув індустріального характеру. Відтак розвивалася традиційна станова система його поділу.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок з роботи видатного економіста Адама Сміта «Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй» (1776 р.). Чи зустрічали ви подібні ідеї на сторінках підручника раніше? Чому, на думку Сміта, дбаючи про свою вигоду, конен / кожна сприяє реалізації суспільних економічних інтересів?

Адам Сміт
Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй
(Уривок)

Отже, кожен індивід намагається якомога більше використовувати свій капітал для підтримки вітчизняної промисловості і при цьому керувати цією промисловістю так, щоб її продукція могла мати найбільшу цінність. Кожен індивід неодмінно докладає зусиль, щоб зробити річний прибуток суспільства якомога більшим. Загалом він справді не має наміру сприяти суспільним інтересам і не знає, наскільки він їх просуває. Віддаючи перевагу підтримці вітчизняної промисловості перед іноземною, він має на меті лише власну безпеку; і, керуючи цією промисловістю так, щоб її продукція могла мати найбільшу цінність, він має на меті лише власну вигоду і в цьому, як і в багатьох інших випадках керується невидимою рукою для досягнення мети, яка не була частиною його наміру. І не завжди для суспільства гірше, що воно не було його частиною. Переслідуючи власні інтереси, він часто сприяє інтересам суспільства більш ефективно, ніж тоді, коли він справді має намір сприяти цьому.

2. Розгляньте ілюстрації. Визначте, які процеси на них зображено. Чи можна стверджувати, що ці ілюстрації віддзеркалюють особливості промислової революції? Якими критеріями ви послуговувалися, щоб зробити такі висновки?

НЛ. Жінки працюють на сірниковій фабриці в Лондоні. 1871 р.

Невідомий художник. Килимовий верстат у роботі. 1876 р.

Машини, на яких виготовляють бавовняну нитку в Ланкаширі, Англія. Бл. 1835 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і де почалася промислова революція?
2. З якої галузі виробництва почалася індустріальна революція?
3. Назви найважливіші винаходи, які сприяли поширенню машинного виробництва.

---

4. Стисло схарактеризуй зміни в повсякденному житті європейців протягом XVIII ст., що стали наслідком промислової революції.
5. Опиши, як індустріальна революція вплинула на становище монархів, підприємців, землевласників, торговців, містянства, робітництва й селянства. Скористайся відкритими джерелами.
6. Поміркуй, чому Велику Британію вважають батьківщиною промислової революції.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Об'єднайся в групу з двома-трьома однокласниками та/або однокласницями. Створіть інфографіку, яка ілюструвала б соціальні наслідки аграрної та промислової революцій. Презентуйте свою роботу в класі.
Пам'ятайте, що інфографіка — це графічний спосіб візуалізації інформації з метою полегшення її сприйняття та розуміння.

Виконай усі завдання до § 20 в е-додатку.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 21. Освічений абсолютизм. Королівство Пруссія. Володіння австрійських Габсбургів

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

У яких державах у XVII–XVIII ст. сформувався абсолютизм? Визначте переваги та недоліки цієї форми правління.

1. ЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ РИСИ ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ

ПОМІРКУЙТЕ

Які ідеї Просвітництва, на вашу думку, могли змусити монархів, які мали необмежену владу, змінювати свою політику?

Насамперед пригадаймо, чому в деяких країнах було встановлено необмежену владу монархів. Оскільки на їх розвиток негативно впливали роздробленість, слабка центральна влада, відсутність єдиних законів, втручання Церкви у світські справи та свавілля дворянства, із сильною владою правителя чи правительки були пов'язані очікування стабільності й порядку. Але поступово стало зрозумілим, що абсолютна влада може мати значні негативні наслідки, як-от надмірні витрати на утримання королівського двору чи ведення загарбницьких воєн.

Під впливом ідей Просвітництва частина правителів і правительок дійшла думки, що королівська влада походить зовсім не від Божого права, а від суспільного договору. Піддані нібито погоджувалися коритися монархам, однак за умови, що ті мали б покращувати їхнє життя. І така політика зумовлювала зростання монаршої популярності, а отже, і влади.

Але це не означає, що всі правителі — прихильники абсолютизму й діяли однаково. Наприклад, прусський король ***Фрідріх II Великий*** у молодості був прихильником ідей французького Просвітництва й підтримував їх у своєму приватному житті. Але завершити реформи на практиці не зміг або не захотів. Інші правителі, такі як масон ***маркіз Помбал***, фактичний керівник уряду португальського короля, який використовував ідеї та прак-

Освічений абсолютизм — політика європейських абсолютних монархів протягом XVII — початку XIX ст., які використовували ідеї Просвітництва для посилення своєї влади.

тики Просвітництва не лише для здійснення реформ, а й для посилення самодержавства. Так, він сприяв придушенню опозиції й критики, просуванню колоніальної економічної експлуатації та зміцненню особистого контролю і прибутків.

Дослідники та дослідниці неоднозначно оцінюють правління шведського короля ***Густава III***. З одного боку, він покращив становище католиків та єврейської громади, провів успішні економічні реформи, обмежив застосування тортур та смертної кари, одним із перших визнав незалежність Сполучених Штатів Америки та заборонив работоргівлю. Але при цьому намагався захопити Норвегію, оголосив війну Російській імперії, що негативно позначилося як на внутрішній ситуації, так і на зовнішньополітичному становищі Швеції.

По-різному ставилися до освіченого абсолютизму й самі просвітники. Дехто з мислителів, як-от ***Вольтер***, допомагав розробляти програми для реформування державної системи, переважно для побудови сильніших національних держав. У Франції ставлення короля й знаті було ворожим, тож філософи мали боротися проти урядової цензури. Британський уряд загалом ігнорував лідерів Просвітництва.

Енциклопедист ***Дені Дідро*** прийняв пропозицію російської імператриці ***Катерини II*** викупити його бібліотеку й призначити йому зарплатню як головному доглядачеві зібрання, що налічувало три тисячі томів. Так Дідро опинився в Санкт-Петербурзі. З його листування нам відомо про тематику регулярних бесід із російською правителькою: мислитель переконував її в цінності вільної конкуренції в торгівлі та управлінні, у потребі в регулюванні спадкоємства російського престолу, законодавчої комісії, розвитку державної освіти тощо. Незважаючи на те, що Катерина II сама запросила Дідро до себе, все ж вона була переконана: якщо послухається порад Дідро, то в її державі настане хаос.

Олександр Рослін.
Портрет Густава III. 1750 р.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрет Густава III. Чи відрізняється він за стилем і настроєм від портретів Луї XVI? Якщо так, то як саме? Знайдіть інформацію про цього правителя у відкритих джерелах, яка дасть вам змогу пояснити, чому його вважають видатним меценатом і сподвижником шведської культури. Поміркуйте, чи вплинула його діяльність у цій сфері на те, що Густава III вважають представником освіченого абсолютизму.

2. ЯКИМИ БУЛИ УЯВЛЕННЯ ПРО АБСОЛЮТНУ МОНАРХІЮ ПРУССЬКОГО КОРОЛЯ ФРІДРІХА II ВЕЛИКОГО

ПОМІРКУЙТЕ

Чому правителі й правительки різних держав по-різному реалізовували ідеї Просвітництва у своїй політиці?

Фрідріха II Великого, який правив Пруссією протягом 1740–1786 рр., уважали прихильником поглядів французьких просвітників. Наприклад, коли Вольтер потерпав від переслідувань французького уряду, монарх запросив мислителя жити у своєму палаці. Але Вольтер швидко зрозумів, що захоплення ідеями Просвітництва в короля лише поверхове.

Якою була політика прусського монарха? Його батько залишив синові у спадщину державу, яка перебувала в складній ситуації. Пруссія була дванадцятою за чисельністю населення країною в Європі, але її армія була четвертою. На кожні двадцять вісім громадян припадало по солдату, а військові витрати поглинали понад 86 % державного бюджету. Тож зрозуміло, чому прусська піхота, навчена Фрідріхом I Вільгельмом, на момент вступу Фрідріха II Великого на престол не мала собі рівних у дисципліні та вогневій потужності. І вже на початку його правління його військо напало на багату австрійську провінцію Сілезію й швидко її захопило. Так Фрідріх II Великий отримав визнання як воєначальник, яким захоплювалися, і почав реалізовувати мету своєї зовнішньої політики — суттєво збільшити територію Пруссії. Тож усі його рішення та нововведення, навіть якщо вони й збігалися з ідеями Просвітництва, мали на меті оптимізувати військово-економічний устрій держави. При цьому Фрідріх II Великий писав, що суверен — це насамперед перший слуга держави, який має забезпечувати її добробут і порядок.

Як король реалізовував свої обов'язки? Він зумів перетворити Пруссію з європейської провінції на економічно сильну та політично реформовану державу. Влада захищала вітчизняних товаровиробників, запроваджуючи високі тарифи та нижчі податки у внутрішній торгівлі. Також було запроваджено свободу слова в пресі та літературі, скасовано більшість судових тортур (які застосовували, аби домогтися зізнання в скоєнні злочину) та обмежено застосування смертної кари. З ініціативи Фрідріха II Великого було реформовано судову систему, запроваджено рівність усіх підданих перед судом.

Але, незважаючи на всі ці новації, соціальна структура населення держави не змінювалася — дворяни залишалися панівною верствою. Для покращення становища селян було проведено незначну реформу в Померанії, але невдовзі правитель відмовився і від неї. Він боявся, що зміни в становищі селян позбавлять його армію рекрутів.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картини, на яких зображено Фрідріха II Великого. Який образ правителя створили художники? Чи відповідають їхні уявлення характеристиці короля в тексті параграфа? Чому?

Карл Рехлінг. Фрідріх II Великий під час битви поблизу Цорндорфа. 1904 р.

Роберт Вартмюллер. Король усюди. 1886 р.

Адольф Менцель. Фрідріх II Великий грає на флейті в Сан-Сусі. 1852 р.

3. ЯК ПОЛІТИКУ ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ РЕАЛІЗУВАЛИ У ВОЛОДІННЯХ АВСТРІЙСЬКИХ ГАБСБУРГІВ

ПОМІРКУЙТЕ

Як ви вважаєте, чи було жінці на престолі важче проводити політику освіченого абсолютизму, ніж вельможним чоловікам? Обґрунтуйте свої міркування.

Чимало європейських дослідників уважає прикладом освіченого абсолютизму правління монархів Австрійської імперії — ***Марії-Терезії*** та її сина ***Йосифа II***.

Марія-Терезія посіла престол після смерті батька і правила імперією 40 років. Монархи сусідніх держав, насамперед Фрідріх II Великий, не поспішали визнавати нової правительки, бо сподівалися, що жінка на престолі не зможе ефективно керувати військом і захистити території Австрійської імперії. Прусський король, найбільший суперник Марії-Терезії, як ми вже знаємо, захопив заможну провінцію Габсбургів Сілезію під час восьмирічного конфлікту, відомого як війна за австрійську спадщину.

Та, незважаючи на складну ситуацію, імператриці вдалося забезпечити у військових зусиллях життєво важливу підтримку угорців. У результаті під час війни Марія-Терезія успішно захистила свою владу над монархією Габсбургів, за винятком Сілезії та кількох незначних територій в Італії.

За правління Марії-Терезії було реорганізовано економічне життя імперії. Зокрема, проведено реформу податкової системи, оптимізовано роботу бюрократичного апарату, упорядковано систему обліку й контролю, проведено перший перепис населення та земельних угідь. Для активізації торгівлі вона скасувала внутрішні митні кордони та збори, а також реформувала монетну систему й запровадила ***банкоцетлі*** — перші паперові гроші Австрії. Важливим її рішенням було скорочення панщини з п'яти-шести днів на тиждень до трьох. А ще обмежила юрисдикцію поміщиків над селянами, які отримали право на викуп спадкових землеволодінь, удвічі збільшила армію за рахунок додаткових податків та обов'язкової військової повинності, запровадила єдиний кримінальний кодекс та Верховний суд, поєднала судову та виконавчу владу, а також обмежила міське самоуправління, цехові привілеї та вплив Церкви. Тоді ж було запроваджено обов'язкову шкільну освіту.

Син Марії-Терезії Йосиф II продовжив політику матері. Так, у 1782 р. він скасував особисту залежність селян від панів, а згодом додатково обмежив панщину і навіть здійснив невдалу спробу її скасувати й замінити на чинш. Імператор також підпорядкував Церкву державі, запровадив

свободу віросповідання, ліквідував частину монастирів. За його правління держава навіть фінансувала шкільну освіту.

Йосиф II сприяв зрівнянню українського греко-католицького духовенства у правах із католицьким. Окрім цього, у 1784 р. він відновив у Львові університет і заснував при ньому Studium Ruthenum (інститут, що готував кандидатів на посади греко-католицьких священників, які не володіли латиною).

Ці реформи були доволі прогресивними, але через абсолютистські тенденції та бюрократичний спосіб їх проведення зіткнулися з опором різних соціальних верств, особливо дворянства. Тому сам правитель та його наступники були змушені частково їх скасувати. Зауважмо, що деякі реформи все ж мали позитивне значення для культурного розвитку українців у монархії Габсбургів.

Зважаймо на той факт, що всі названі представники освіченого абсолютизму стали учасниками доленосних для Європи й України зокрема подій, про які йтиметься далі.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте графіку. Поміркуйте, чи потрібно її доповнити, і якщо так, то якими саме пунктами.

Марія-Терезія. Реформи

- Збільшено чисельність армії
- Зменшено розмір панщини з 5–6 до 3 днів на тиждень
- Упорядковано податки та судочинство
- Запроваджено загальну початкову освіту

2. Прочитайте уривок із книги дослідника Олександра Бойка «Історія України». Поміркуйте, як саме вплинуло на політику Марії-Терезії та її сина Йосифа II протистояння з Пруссією.

Олександр Бойко
Історія України
(Уривок)

Інкорпорація західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії збіглася у часі з першою хвилею модернізаційних реформ у цій державі. Ці реформи запроваджувалися в життя в 70–80-х роках XVIII ст. Марією-Терезою та Йосифом II. Вони базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і мали на меті шляхом посилення державної централізації та встановлення контролю правлячої династії за всіма сферами суспільного життя залучити імперію до нових історичних процесів та не допустити її відставання від основного суперника — сусідньої Пруссії.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення поняття «освічений абсолютизм».
2. Назви представників і представниць освіченого абсолютизму.
3. Як саме ідеї Просвітництва вплинули на політику правителів і правительок, про яких ідеться в параграфі.

---

4. Стисло схарактеризуй причини, результати й наслідки реформ Фрідріха II Великого, Марії-Терезії та Йосифа II.
5. Поміркуй, чому Марію-Терезію називали матір'ю закону в Європі.
6. Чи вдалося представникам і представницям освіченого абсолютизму досягти поставлених цілей?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади схему, яка характеризуватиме політику Фрідріха II Великого чи Йосифа II (на вибір). Презентуй результати своєї роботи в класі.
Поміркуйте, чому тривалий час вірили в те, що Фрідріх II був найбільшим монархом у сучасній історії. Чи відповідає думка деяких накуковців про Йосифа II як про одного з великих «визволителів людства» дійсності? Аргументуйте свої міркування.

Виконай усі завдання в е-додатку до § 21.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 22. Російська імперія в другій половині XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як ситуація в Російській імперії впливала на розвиток Гетьманщини? Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що влада імперії посилювала тиск на козацьку автономію й провадила політику максимальної експлуатації економічних і людських ресурсів Гетьманщини? Обґрунтуйте свої міркування.

1. ЯКИМ БУВ ПЕРІОД ПАЛАЦОВИХ ПЕРЕВОРОТІВ

ПОМІРКУЙТЕ

Які наслідки мала доба палацових переворотів для Гетьманщини?

Після смерті Петра I в 1725 р. розпочався тривалий період боротьби за владу між його спадкоємцями, який тривав аж до 1762 р. Цей час важливий і для історії України, оскільки залежно від того, хто захоплював владу в імперії, змінювалася урядова політика щодо Гетьманщини. Дослідник ***Зенон Когут*** стверджував, що в той період місцева адміністрація та судові органи Гетьманщини функціонували без прямого втручання з боку Санкт-Петербурга.

Фаворит Петра I князь ***Олександр Меншиков*** та інші наближені до царя можновладці підтримали його дружину ***Катерину I***, яка правила імперією недовгий час. Та боротьба за владу між новою елітою й родовою знаттю допетрівської доби й надалі тривала.

Смерть Катерини I призвела до загострення протистояння, адже родовите дворянство забезпечило сходження на трон онука Петра I — ***Петра II***, який наказав заарештувати ще донедавна всемогутнього Меншикова і заслати його до Сибіру. Проте 15-річний цар захворів на віспу й помер. Тоді на трон зійшла племінниця Петра I — ***Анна Іоанівна***. Імператриця делегувала державне управління німцям-курляндцям на чолі зі своїм фаворитом герцогом Курляндії й Семигалії ***Біроном***, який створив режим, названий ***біронівщиною***. У цей час іноземні авантюристи, очолювані Біроном, обіймали ключові державні посади, займалися шпигунством, хабарництвом, казнокрадством і грабуванням населення. Сама ж Анна Іоанівна поновила наступ на автономію Гетьманщини після смерті гетьмана ***Данила Апостола***. Так, імперський уряд знову заборонив вибори гетьмана і створив для Гетьманщини новий колективний орган — Правління гетьманського уряду. Формально він складався з шести осіб — трьох українців і трьох росіян, але фактично його головою був російський

генерал. Понад десять років цей орган правив Гетьманщиною, заживши лихої слави через примхи чиновників та їхню брутальність.

Таке засилля іноземців, природно, викликало патріотичне піднесення російського дворянства, яке проголосило імператрицею дочку Петра I — Єлизавету, яка правила протягом 1741–1761 рр.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину Валерія Якобі «Льодовий палац імператриці Анни». Що ви на ній бачите? Як характеризує правительку історія про те, що вона наказала побудувати в Санкт-Петербурзі на Неві будинок із льоду і повінчати в ньому своїх блазня й служницю. Незважаючи на мороз –35 °С, молодята мали залишитися в льодовому палаці на ніч.

Валерій Якобі. Льодовий палац. 1878 р.

2. ЯКИМ БУЛО ПРАВЛІННЯ ЄЛИЗАВЕТИ ПЕТРІВНИ

Донька Петра I царівна Єлизавета здобула підтримку гвардії і в 1741 р. здійснила черговий палацовий переворот. Чому вона не стала правителькою раніше? Її права на престол не визнавала знать, бо на момент її народження Петро I не перебував у шлюбі з її матір'ю — майбутньою ***Катериною I***.

ПОМІРКУЙТЕ

Чим відрізнялася політика Єлизавети I від курсу її попередників і попередниць?

Дехто з науковців і науковиць позитивно характеризує правління нової імператриці: мовляв, в імперії встановилася стабільність, розвивалися науки й мистецтва. І становище Гетьманщини покращилося, бо фаворитом Єлизавети Петрівни став українець ***Олексій Розумовський***. За його сприяння козацька старшина домоглася відновлення посади гетьмана, яким призначили ***Кирила Розумовського***, рідного брата цариціного улюбленця.

Дійсно, ситуація в державі в цілому покращилася. Було відновлено систему правління, запроваджену Петром I (Правлячий Сенат, міські магістрати, колегії), розширено станові привілеї дворянства, створено сприятливі умови для розвитку торгівлі. За Єлизавети I засновано Московський університет. Російська армія досягла успіхів у Семилітній війні 1756–1763 рр.

Єлизавета Петрівна під впливом Розумовського проявляла інтерес до України, певну прихильність до козацької старшини і духовенства. А в 1744 р. імператриця побувала в Гетьманщині, відвідала міста Глухів, Козелець, Київ і навіть рідне село Розумовських Лемеші, що на Чернігівщині.

Правлячий Сенат — колегіальний надзвичайний орган для законодавчих і управлінських справ.

Та після відновлення гетьманства імператриця впровадила в Україні імперські порядки. Зокрема, підпорядкувала гетьманській владі Нову Січ, заборонила запорожцям переобирати кошового отамана й військову старшину без відома гетьмана. А в 1754 р. царським указом було ліквідовано митні кордони між Україною й Росією, скасовано ті правові норми, які перешкоджали злиттю російських та українських територій. До того ж запроваджено жорсткий контроль над фінансами Гетьманщини.

Ще правлячи, Єлизавета I визначила спадкоємцем онука Петра I, відомого як ***Петро III***. Однак народжений у сім'ї німецького герцога майбутній цар зневажливо ставився до всього російського. Не минуло й року, як під час чергового перевороту його вбили, а на престол зійшла його дружина ***Катерина II*** — донька дрібного володаря одного з німецьких князівств, яка, імовірно, й ініціювала змову проти свого чоловіка та правила протягом 1762–1796 рр.

ДОСЛІДІТЬ

У дописі англомовної Вікіпедії йдеться про те, що неймовірна екстравагантність Єлизавети Петрівни в кінцевому підсумку принесла велику користь інфраструктурі країни. Зокрема, потребуючи товарів, які доставлялися з усього світу, за її наказом було модернізовано численні дороги по всій Росії. Поміркуйте, чому цю особливість її правління характеризують позитивно. Проаналізуйте іншомовні дописи про російську імператрицю й визначте, які особливості політики правительки в них найчастіше згадано.

3. ЯКИМ БУЛО ПРАВЛІННЯ КАТЕРИНИ II

ПОМІРКУЙТЕ

Чому російська наукова спільнота вважає Катерину II «Великою» і чому вона є національною героїнею для багатьох росіян і росіянок? Чому на противагу їм Тарас Шевченко характеризував правительку такими словами: «А Вторая доконала/ Вдову-сиротину», «Що тая цариця — / Лютий ворог України, / Голодна вовчиця!..»?

Рішення нової імператриці, на перший погляд, сприяли покращенню управління державою, але насамперед вони посилювали її владу. Так Правлячий Сенат був поділений на департаменти, однак позбавлений законодавчої влади, яка перейшла до цариці. У 1764 р. було скасовано гетьманство, і відтоді Катерина II планомірно ліквідовувала автономію України, наголошуючи, що вся держава повинна мати єдине управління.

Але її рішення не полегшували, а навпаки, погіршували становище загалу. Це продемонструвало повстання 1773–1775 рр. під проводом донського козака ***Омеляна Пугачова***, яке підтримали неросійські народи та кріпаки. Пугачовщина змусила Катерину II вдатися до реформ, які мали зміцнити систему державного управління. Відтак територію держави було поділено на п'ятдесят губерній, кожну з яких очолював губернатор, безпосередньо підпорядкований цариці. Водночас було засновано становий суд. Дворянство, містяни й вільне селянство захищали свої права в окремих судових установах. А от кріпаки залишилися під судовою владою власників-поміщиків, які вирішували їхню долю на власний розсуд.

У 1785 р. Катерина II підписала ще два важливих документи: жалувані грамоти дворянству й містам. Перша грамота закріплювала за російським дворянством свободу вирішувати, чи хоче воно відбувати державну службу, чи ні. Окрім цього, дворянство було звільнене від особистих податків і тілесних покарань, здобуло право займатися торгівлею та підприємництвом. Також було визначено права та обов'язки міського населення.

Катерина II продовжила експансіоністську зовнішню політику своїх попередників і попередниць. Унаслідок вдалої для Росії війни з Османською імперією 1768–1774 рр. і втручання в кримські справи протягом 1781–1783 рр. росіяни здобули вихід до Чорного моря в гирлах річок Дніпро та Південний Буг і контроль над Кримським ханством. Тоді ж Російська імперія стала учасницею поділів Речі Посполитої, захопивши при цьому українські, білоруські, литовські та латвійські землі. Тривала експансія на Північний Кавказ, Казахстан та навіть Аляску. Усе це зумовило посилення зовнішньополітичного впливу Російської імперії.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрети російських імператриць XVIII ст. Якими їх зобразили художники? Назвіть спільні риси правління російських цариць та визначте, як їхня політика вплинула на становище Гетьманщини? Чи відповідає розкішне вбрання правительок умовам життя їхніх підданих?

Жан-Марк Натьє. Портрет Катерини I. 1717 р.

Невідомий художник. Портрет Анни Іоанівни. 30-ті роки XVIII ст.

Георг Крістоф Грот. Єлизавета Петрівна. 1750 р.

Джованні Баттіста Лампі. Портрет Катерини II. 1780 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що таке період палацових переворотів?
2. Якою була політика Російської імперії щодо Гетьманщини після смерті Петра I і до приходу до влади Катерини II?
3. Чому Катерина II ліквідувала гетьманство й Запорозьку Січ?
4. Стисло схарактеризуй причини, результати й наслідки реформ Катерини II.
5. Чи можемо ми вважати Катерину II представницею освіченого абсолютизму? Чому?
6. Поміркуй, чому в Російській імперії не відбулася індустріальна революція.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Прочитай уривок із твору історика Нормана Дейвіса про Російську імперію. Знайди в тексті параграфа докази на підтвердження чи спростування його слів.

Норман Дейвіс
Європа. Історія
(Уривок)

Російські історики раціоналізували експансію країни, вдаючись до термінів «національні завдання» та «збирання земель». Насправді Росію та її володарів охопило шаленство територіальних загарбань. Ота гонитва за землями була симптомом патологічного стану, породженого великою неефективністю та традиційним мілітаризмом. Яка страшна іронія криється в тому, що найбільша в світі країна потребувала дедалі більшої кількості землі та людей, аби позбутися свого чуття непевності, запровадити заходи, що їх інші держави здійснювали куди меншими ресурсами, і винагородити роздуту державну машину, яка стерегла трон Романових.

(*Переклад П. Таращук, О. Коваленко*)

Виконай усі завдання в е-додатку до § 22.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 23. Міжнародні відносини. Поділи Речі Посполитої

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Історик Фредерік Нуссбаум характеризує період 1648–1700 рр. як «...плідний геніальністю, здоровим глуздом і організаторськими здібностями. Можна було очікувати, що розум, розуміння та висока мета будуть застосовані для контролю над людськими відносинами загалом і відносинами між державами та народами зокрема. Факт був майже протилежним. Це був період помітної нерозважливості, аморальності та легковажності у веденні міжнародних відносин, відзначений війнами, розпочатими з туманно задуманими цілями, які велися з надзвичайною жорстокістю та шляхом безрозсудної зради союзників». Чому після завершення Тридцятилітньої війни та укладення Вестфальського миру міжнародні відносини між найсильнішими державами Європи залишалися нестабільними?

1. ЯКИМИ БУЛИ НАСЛІДКИ ВОЄН ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.?

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте ймовірні причини постійних конфліктів, що тривали в першій половині XVIII ст. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

Після завершення Тридцятилітньої війни, як ми вже знаємо, суттєво зміцнили свої позиції Франція та Швеція. Але час плинув, і поступово посилювалася боротьба за європейські території та володіння в Новому Світі.

Однією з причин зміни балансу сил у Європі стала війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр. Затяжний конфлікт розпочався після смерті іспанського імператора Карла II. Правитель не мав спадкоємців, тож заповідав трон онукові французького короля Луї XIV — принцу Філіппу Анжуйському. З таким рішенням не погоджувався імператор Священної Римської імперії Леопольд I, адже він прагнув захистити свої права на володіння іспанських Габсбургів.

Спочатку бойові дії тривали між Францією та Священною Римською імперією. Але в процесі війни Луї XIV почав активно розширювати свої володіння. Тож щоб запобігти надмірному посиленню Франції, Велика Британія, Нідерланди та ще кілька європейських держав об'єдналися в антифранцузький блок.

Війна була виснажливою і кровопролитною. Дослідники по-різному оцінюють її наслідки. Зокрема, Утрехтський договір 1713 р. передбачав, що «через велику небезпеку, яка загрожувала свободі та безпеці всієї Європи через занадто тісний зв'язок королівств Іспанії та Франції <...> одна і та сама людина ніколи не повинна стати королем обох королівств...». Так переможці намагалися запровадити концепцію балансу сил у міжнародних відносинах. Ще одним важливим наслідком стало посилення Великої Британії та зміцнення її позицій на морях та океанах.

Але конфлікти тривали й надалі. Між найвпливовішими тогочасними державами — Францією, Великою Британією, Пруссією, Австрійською та Російською імперіями — залишилося чимало невирішених питань. Їхні уряди намагалися не допустити посилення однієї з держав за рахунок інших. Причиною англо-французьких суперечностей залишалося питання панування в Індії та Північній Америці та у сфері європейської торгівлі. Водночас Австрія та Пруссія виборювали першість у Центральній Європі. А Російська імперія прагнула стати провідною державою та розширити свій вплив у балтійському та чорноморському регіонах.

Задля досягнення своїх цілей держави мали об'єднуватися в коаліції і при цьому захищати власні інтереси. Тож нове силове протистояння не забарилося.

Ми вже знаємо, що в 1700–1721 рр. тривала Північна війна. У цей час ослабла Річ Посполита і між сусідніми державами розгорнулася боротьба за вплив на її короля. Війна за польську спадщину тривала протягом 1733–1735 рр. Після її завершення було перерозподілено також спірні території в Італії. У результаті королем Речі Посполитої за сприяння Росії та Австрії було визнано Августа III. Новий правитель мало переймався справами підданих, що призвело до загострення внутрішнього протистояння та посилення залежності Речі Посполитої від сусідів, зокрема від Пруссії, Австрії та Росії.

Наступний конфлікт спалахнув через відсутність сина-спадкоємця в імператора Священної Римської імперії та ерцгерцога Австрії Карла VI. Після його смерті в 1740 р. у європейських дворах зітхнули з полегшенням: мовляв, «Габсбургів більше немає». Сусіди-монархи вже давно чекали вдалої нагоди, щоб розширити свої території за рахунок володіння австрійського правителя.

До того ж курфюрст Баварії не визнав права на престол доньки Карла VI Марії-Терезії. Його претензії на австрійський престол підтримали Франція та Іспанія. До протистояння долучилася Пруссія — головний суперник Австрії за лідерство серед інших німецьких держав. Прусський король Фрідріх II без оголошення війни захопив багату австрійську провінцію Сілезію — і розпочалася війна за австрійську спадщину 1740–1748 рр.

Та юна імператриця Марія-Терезія проявила рішучій характер і вміння переконувати. Вона знайшла підхід до гоноровых угорських аристократів та вмовила їх надати фінансову й військову допомогу. За підсумками війни Марія-Терезія домоглася визнання свого права на австрійський трон. Але Сілезію було втрачено.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту та визначте, які важливі територіальні зміни відбулися в першій половині XVIII ст. Поставте два-три запитання до карти. Обміняйтеся завданнями із сусідом / сусідкою по парті.

2. ДО ЧОГО ПРИЗВЕЛИ КОНФЛІКТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Які країни ставали дедалі слабшими через постійні конфлікти у XVIII ст.?

Протистояння між великими країнами тривало. Марія-Терезія не хотіла поступатися «перлиною в короні Австрії» — Сілезією. Австрійським дипломатам вдалося переконати Францію та Російську імперію разом протистояти Пруссії. Велика Британія, щоб не допустити посилення Франції, уклала союз із Берліном. Так розпочалася Семирічна війна, що тривала протягом 1756–1763 рр.

Фрідріх II атакував Саксонію і планував захопити Богемію та Моравію (сучасна Чеська республіка). Однак реалізувати заплановане завадила реформована австрійська армія, а згодом, після перших перемог, прусські війська розпочали тривале протистояння з російськими силами. Від остаточного розгрому Фрідріха II врятував раптовий вихід з війни Російської імперії після смерті Єлизавети Петрівни. А її наступник Петро III був фанатичним прихильником Фрідріха II і прусських порядків. Тож він негайно припинив війну і в 1762 р. уклав мир із Пруссією.

Підсумком війни стало зростання впливу Росії на міжнародній арені. Водночас британський флот виявився сильнішим за французький. Через це Франція змушена була поступитися своїми володіннями в Америці (включно з Канадою) та Індії.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте французьку гравюру. Висловіть припущення, яку подію висміював автор. Зверніть увагу на назву «Королівський торт». Скористайтеся відкритими джерелами та дізнайтеся, хто з тогочасних правителів зображений на ілюстрації.

Жан-Мішель Моро. Королівський торт. 1773 р.

Це зображення копіювали й доповнювали в інших країнах, і воно стало реакцією на перший поділ

Речі Посполитої. Адже троє представників освіченого абсолютизму — правителі Пруссії, Австрійської та Російської імперій — розділили між собою землі сусідньої держави.

Катерина II сприяла тому, щоб трон Речі Посполитої посів ***Станіслав-Август Понятовський***, і невдовзі поставила вимогу вирівняти в правах православних і католиків цій державі. Король погодився, але частина шляхти повстала проти такого рішення. У відповідь Росія, Пруссія та Австрія підписали в **1772 р. договір про перший поділ Речі Посполитої**. У результаті Австрія отримала західноукраїнські землі, Пруссія — частину польського Помор'я, Росія — частину сучасної Білорусі.

Протягом 1773–1793 рр. Станіславу-Августу Понятовському й прибічникам його реформ все ж вдалося здійснити важливі зміни. Так, у 1791 р. було затверджено Конституцію Речі Посполитої: основний закон запроваджував конституційну монархію, гарантував особисті свободи та рівні права для всіх громадян. Однак консервативно налаштована шляхта в 1792 р. об'єдналася у ***Торговицьку конфедерацію*** і звернулася по допомогу до Російської імперії. Втручання сусідів призвело до **другого поділу земель Речі Посполитої у 1793 р.**

У відповідь на дії сусідніх держав військовий інженер ***Тадеуш Костюшко*** підняв повстання, яке підтримала патріотична шляхта, містянство та частина селянства. Так російські війська під проводом генерала ***Олександра Суворова*** жорстоко його придушили. А вже в **1795 р.** Росія, Австрія та Пруссія здійснили **третій поділ Речі Посполитої** — і колись потужна й впливова держава зникла з карти Європи.

Так само поступово втратила свою провідну роль і Османська імперія. У 1686 р. після вдалого австрійського наступу на Угорщину султан уперше за всю османську історію ініціював мирні переговори. Слабкість тогочасних правителів, розбрат у правлячій верхівці та негаразди в економіці зумовили ослаблення ще зовсім нещодавно непереможної держави. За Карловицьким миром османи назавжди втратили Угорщину та Трансильванію на користь Австрії, а Речі Посполитій відійшло Поділля.

Загалом XVIII ст. позначилося цілою низкою війн Османської імперії з Росією. За їх результатами Росія анексувала Кримське ханство та значно розширила свої території і вплив.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картосхему на с. 174. За її допомогою визначте, хто, на вашу думку, отримав найбільше вигоди від поділів Речі Посполитої. Що має на увазі історик Сергій Плохій, коли стверджує, що «освічені деспоти» взяли участь у поділах Речі Посполитої, чим у кінцевому підсумку придушили її зусилля щодо внутрішнього реформування, що виникли під впливом Просвітництва?

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви найбільші конфлікти XVIII ст.
2. Які країни постійно ворогували між собою, прагнучи здобути лідерство в Європі?
3. Які могутні країни у XVIII ст. втратили свої позиції?

4. Стисло схарактеризуй причини, результати й наслідки поділів Речі Посполитої.
5. Як події 1772 р., 1793 р. та 1795 р. вплинули на долю українських земель?
6. Поміркуй, як Російській імперії вдалося досягти посилення зовнішньополітичного впливу.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади історичний портрет Тадеуша Костюшка. Представ його у формі стислої презентації чи постера.

Виконай усі завдання в е-додатку до § 23.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

§ 24. Колонії Великої Британії в Північній Америці. Війна за незалежність США (1775–1783 рр.)

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чим життя колоній у Північній Америці відрізнялося від життя у володіннях європейських держав на інших континентах? Чому саме майбутні Сполучені Штати Америки змогли першими вибороти незалежність?

1. ЯК РОЗВИВАЛИСЯ КОЛОНІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте найважливіші особливості колонізації Північної Америки. Обговоріть свої висновки з однокласниками та однокласницями.

Англія долучилася до процесу боротьби за колонії на століття пізніше, ніж це зробили Іспанія та Португалія. Відомо, що в 1607 р. сто двадцять англійців заснували перше постійне поселення на східному

узбережжі Північної Америки — форт Джеймстаун. Його було названо на честь короля Англії, який також був королем Шотландії, ***Якова (Джеймса) I Стюарта***. Згодом саме це укріплення стало центром Вірґінії — першої англійської колонії в Америці.

Хто переселився до англійських володінь у Новому Світі? Чимало кальвіністів-пуритан, які залишили Англію через репресії уряду. Вони заснували власне поселення — Плімут, яке невдовзі стало центром однойменної колонії. Поступово на східному узбережжі Північної Америки виникло тринадцять англійських колоній. Крім того, англійці завоювали землі на островах Карибського басейну, зокрема на Барбадосі та Ямайці, де звели форти, у яких також заснували поселення.

Дехто з істориків та історикинь уважає, що англійці спочатку не шукали ні родовищ дорогоцінних металів, ні ринків збуту для своїх товарів. Найбільше їх цікавили вільні землі, придатні для ведення сільського господарства. Тому їх і приваблювала Північна Америка.

Але ці землі не були пусткою, адже тут мешкали корінні народи. Так, у Північній Америці проживало близько чотирьохсот племен індіанців. Усі вони говорили різними мовами й не мали писемності. Їхнє господарство розвивалося по-різному — залежно від кліматичних умов і особливостей місцевості. Індіанці займалися полюванням, збиральництвом, а осілі племена — ще й землеробством. У північних районах вони полювали на морських звірів.

З появою на континенті європейців місцеві жителі швидко опанували їзду верхи та вогнепальну зброю, що полегшило полювання на бізонів.

Однак європейські колоністи розпалювали ворожнечу між племенами, організовували каральні експедиції — винищували індіанців. Так, лише протягом перших ста років колонізації було вбито більшу частину індіанського населення східного узбережжя Північної Америки, а тих, хто вижив, витісняли чим далі на захід, до неосвоєних європейцями земель.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте твори американських художників. Які емоції вони у вас викликають? Якими зображені корінні жителі Північної Америки? Чому скульптор Горацio Гріноу вибрав цтакий сюжет для композиції, що свого часу була встановлена біля фасаду Капітолю США (резиденції Конгресу США, законодавчої гілки федерального уряду)? Сам художник зазначав, що мав на меті «вшанувати небезпеки та труднощі заселення нашого континенту, а також служити пам'яттю індіанської раси, передати ідею тріумфу білих над дикими племенами». Чому цю скульптуру демонтували в 1958 р.? Як складається доля корінного населення Америки ниці? У яких творах літератури, художніх фільмах чи мультфільмах висвітлено долю індіанців? Якими зображено взаємини європейців та корінного населення?

Джордж Кетлін. Індіанці-команчі переслідують бізонів зі списами та луками. 1846 р.

Франсуа Бернар. Село чокто близько Чефункте. Жінки готують барвник для фарбування очеретяної лози, яка піде на виготовлення кошиків. 1869 р.

Горацio Гріноу. Порятунок. 1837–1850 рр.

Засновниками колоній на півночі спочатку були ***пуритани***. Ними опікувалися торговельні компанії, що фінансували перевезення та облаштування колоністів на нових територіях. Колоністи мали права англійських громадян, але почувалися вільніше, ніж на батьківщині. Звичаї та тради-

ції значно менше впливали на їхнє життя. У Новому Світі будь-хто, незалежно від походження, міг за незначну орендну плату отримати земельну ділянку для обробітку. Колоністи розуміли, що їхній добробут залежить не від походження, а від особистих якостей. У розв'язанні нагальних проблем вони, радше, вдавалися до самоорганізації, ніж сподівалися на допомогу чиновників. Це сприяло демократизації всіх аспектів суспільного життя. З іншого боку, поведінку поселенців суворо регламентувала пуританська мораль: у протестантських громадах були заборонені азартні ігри, тут суворо стежили за дотриманням релігійних норм.

Південні та центральні колонії розвивалися інакше, адже їх створювали під контролем держави. Через це королівські чиновники та англійська аристократія мали там значний вплив. Королі щедро роздавали землі своїм наближеним, тож деякі знатні вельможі підпорядкували собі значні території. Земля на півдні була дуже родючою, відтак вирощування рису, тютюну й бавовни давало значні прибутки. У результаті в південних колоніях виникли великі землеробні господарства — ***плантації***. Майже весь свій урожай плантатори продавали до Англії як сировину для мануфактур. На відміну від землевласників у північних колоніях, які самі обробляли землю, місцеві плантатори використовували працю рабів, привезених з Африки.

Та все ж економічний розвиток колоній був не таким стрімким — його стримувала ***метрополія*** (політичний центр колоніальної імперії). Так, англійський уряд, починаючи з Навігаційного акта 1651 р., послідовно провадив політику меркантилізму. Цей документ дозволяв привозити товари з Америки до Англії виключно на кораблях, які належали підданим корони. Тож англійські колонії перетворилися на своєрідний сировинний придаток метрополії. Наприклад, продукти з колоній можна було вивозити лише до Англії та Шотландії, які з 1707 р. стали називати Великою Британією, а те, що потрібно самим колоніям, вони мали отримувати або напряму з метрополії, або за її посередництва. Зауважмо, що колоністи не мали права самостійно обробляти залізо та хутро. Уряд також усіляко стримував розвиток мануфактур.

Торгівля з колоніями давала метрополії величезні прибутки, адже продаж продукції до колоній став важливим чинником розвитку промисловості Великої Британії.

Однак уже в середині XVIII ст. почало зростати невдоволення такою політикою. Цьому сприяло також поширення ідей Просвітництва. В американських колоніях місцеві мислителі ***Бенджамін Франклін*** та ***Томас Джефферсон*** не тільки запозичували напрацювання європейського суспільства, а й переосмислювали нові ідеї та впроваджували їх у життя.

Бенджаміна Франкліна вважають національним героєм США. Учений-самоук, впливовий політик, дипломат, письменник і журналіст став утіленням американської мрії (віра в те, що будь-хто, незалежно від

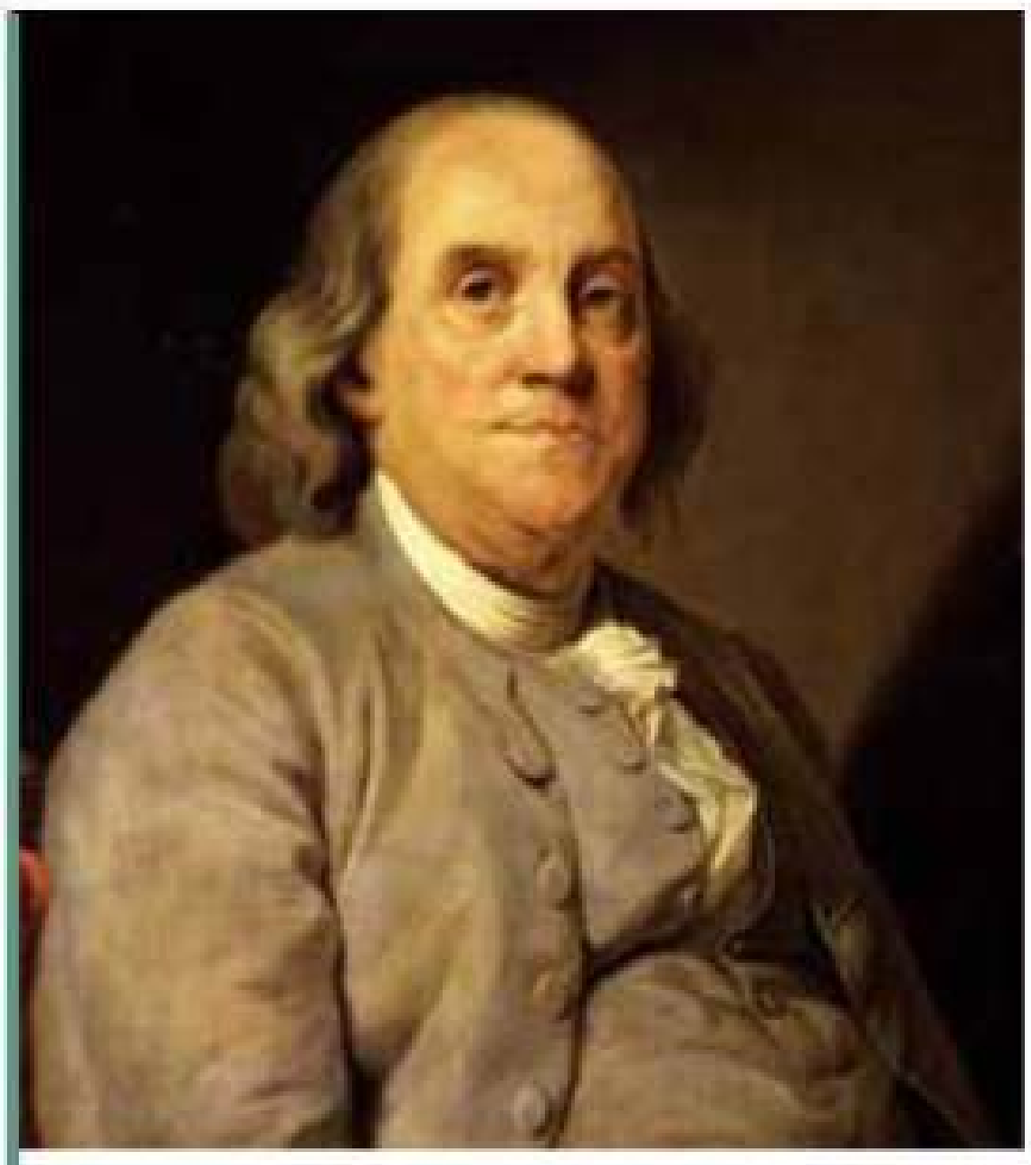
того, де він народився або до якого класу належить, може досягти успіху в суспільстві). Франклін походив з бідної родини й самотужки здобув визнання та неабиякий авторитет.

Томаса Джефферсона, як і Франкліна, уважають батьком-засновником американської держави. Він народився в сім'ї заможного плантатора, здобув блискучу освіту, ще замолоду цікавився політикою. Обидва діячі стали палкими прихильниками ідеї незалежності північноамериканських колоній.

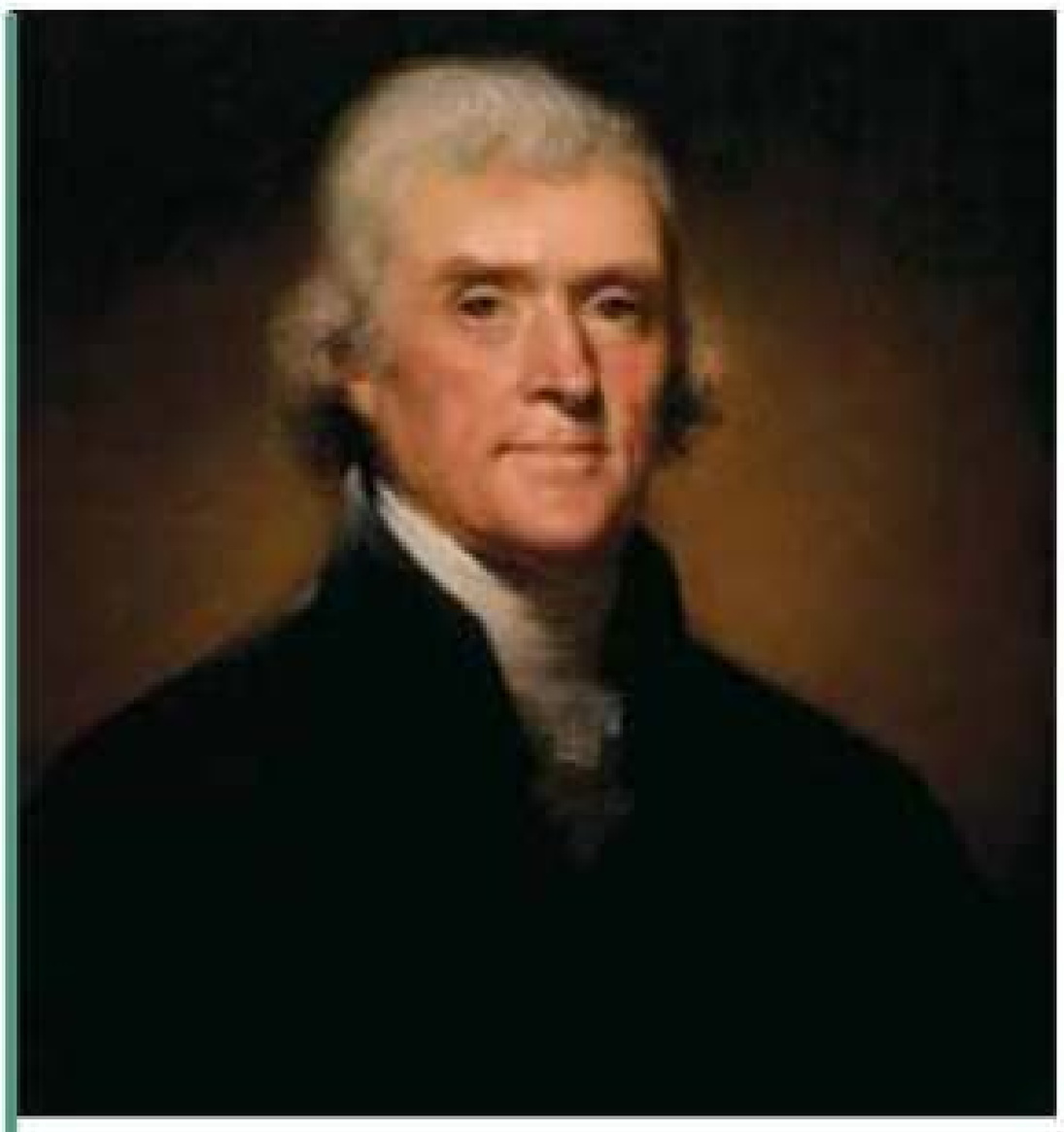
ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте висловлювання батьків-засновників США. Як ви вважаєте, що мали на увазі американські мислителі? Чи актуальні їхні думки нині? Чому? Розгляньте портрети цих видатних діячів. Які образи створили художники?

- Велику імперію, як і великий пиріг, найлегше об'їдати з країв (Б. Франклін).
- Для суспільства бунт — річ не менш корисна, ніж гроза для природи... Це ліки, необхідні для здоров'я уряду (Т. Джефферсон).

Джозеф Дюплессі.
Портрет Бенджаміна Франкліна.
1750 р.

Рембрандт Піл.
Портрет Томаса Джефферсона.
1800 р.

2. ЯК АМЕРИКАНЦІ ВИБОРЮВАЛИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте причини, які спонукали колоністів боротися за незалежність від метрополії. Порівняйте ваші висновки з текстом параграфа.

Завдяки праці та наявним природним ресурсам колонії багатіли, тож метрополії дедалі важче було утримувати їх в економічній залежності. Зверхність корони колоністи визнавали лише тому, що метрополія захищала їх від зовнішніх ворогів (насамперед від Іспанії та Франції). Коли уряд Великої Британії спробував перекласти на заокеанські володіння частину державного боргу, що виник під час Семилітньої війни, невдоволення місцевого населення стрімко зросло.

Колоністів обурював той факт, що король забув про їхню підтримку в боротьбі з французами. Американці ж сподівалися отримати самоврядування та право самостійно визначати податки. Але замість того ***Георг III*** заборонив їм самоправно переселятися за Аллегани (гори на сході США, східна частина Аппалачів). Додатковим фінансовим тягарем стало утримання англійських військ, які після закінчення воєнних дій не повернулися додому, а залишилися в Америці.

Попри урядові обмеження північноамериканські колонії розбудовували власний флот і розвивали металургію. Вони забезпечували себе продовольством, одягом, меблями, посудом. До «Матері-Британії» з колоній надходили хутро, пшениця, деревина, тютюн, риба. Північноамериканські території тривалий час навіть називали «фермою, лісом та рудниками імперії».

Приводом до відкритої боротьби між колонією та метрополією стали протести, що отримали назву ***«Бостонське чаювання»***. Чому так? Виключне право на продаж чаю північноамериканським колоніям здобула Ост-Індська компанія. Ціни на цей товар були невиправдано завищеними. Тож у 1773 р. жителі Бостона не дозволили вивантажити чай у своєму порту, а згодом взагалі викинули його в море.

У Великій Британії «Бостонське чаювання» сприйняли як оголошення війни, і парламент ухвалив рішення закрити порт, відшкодувати збитки Ост-Індській компанії та передати управління колонією штату Массачусетс, до якого і належав Бостон, а саме головнокомандувачеві англійських військ в Америці ***генералові Хейджу***. До Бостона ввели урядові війська, що паралізувало економічне життя міста й колонії загалом. У відповідь збори колоністів ухвалили рішення скликати ***континентальний конгрес*** — зібрання представників усіх колоній.

Наприкінці 1774 р. представники Першого континентального конгресу ухвалили рішення про бойкотування товарів з Великої Британії.

Другий континентальний конгрес (діяв з 1775 р.) уже в умовах війни ухвалив рішення щодо організації спільної армії колоній. На її чолі став ***Джордж Вашингтон*** — впливовий громадський діяч, заможний плантатор, прихильник ідей Просвітництва. Водночас цей Конгрес запропонував усім колоніям утворити власні уряди. Першою це зробила Віргінія: у червні 1776 р. вона проголосила Декларацію незалежності. Її приклад наслідували й інші колонії.

Ці події відбувалися на тлі бойових дій. Британські війська прагнули ізолювати північні колонії від південних, де уряд метрополії утримував сильні позиції. Армія Вашингтона в 1776–1777 рр. мала проблеми з постачанням і зазнавала поразок. Та коли Конгрес звернувся до Георга III з петицією про примирення, король надіслав до колоній підкріплення. У відповідь на це **4 липня 1776 р.** було проголошено **Декларацію незалежності** та утворення незалежної держави — **Сполучених Штатів Америки.** До слова, ***Томас Джефферсон*** (наймолодший із депутатів) додав до проєкту Декларації пункт про скасування рабства, проте під час редагування документа спеціальна комісія його викреслила.

У самій же війні американці зазнавали поразок. Так, у серпні 1776 р. англійці захопили Нью-Йорк і Філадельфію. До того ж армія Вашингтона мала проблеми з озброєнням, місцеві жителі відмовлялися від мобілізації. А противники Великої Британії (Іспанія, Франція, Голландія) не наважувалися відкрито підтримати США. Водночас до Америки прибували добровольці, яким приватні особи надавали кошти і зброю. Наприклад, у квітні 1777 р. вісімнадцятирічний маркіз ***Лафает*** спорядив власним коштом фрегат і разом зі своїми друзями вирушив на допомогу американцям. В Америці він став одним із помічників генерала Вашингтона. До них приєдналися досвідчені військові поляк ***Тадеуш Костюшко*** і прусський генерал ***Вільгельм фон Штойбен***. Досвід і знання Штойбена, його особистий приклад у дотриманні дисципліни, підтримка особового складу сприяли швидкому формуванню боєздатного війська.

Першу значну перемогу американська армія здобула в битві поблизу Саратоги (штат Нью-Йорк) восени 1777 р. Після цього нову державу визнали Франція, Іспанія й Нідерланди. Російська ж імперія оголосила про збройний нейтралітет.

Діставши допомогу від союзників, американська армія перейшла в наступ і під Йорктауном оточила головні сили англійців, які в 1781 р. капітулювали.

3 вересня 1783 р. Велика Британія та США підписали мирний договір у Версалі (Франція), згідно з яким США отримали територію від північного кордону Массачусетсу до південного кордону Джорджії, а на заході — до річки Міссісіпі.

Вже в 1794 р. було підписано Договір про дружбу, торгівлю та судноплавство між Його Британською Величністю та Сполученими Штатами Америки. Обидві країни розпочали взаємовигідну торгівлю, чим був неабияк незадоволений уряд Франції.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту на с. 182. За її допомогою назвіть найважливіші події війни за незалежність США.

Війна за незалежність британських колоній у Північній Америці. Утворення США

3. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В МОЛОДІЙ НЕЗАЛЕЖНІЙ ДЕРЖАВІ

ПОМІРКУЙТЕ

Які кроки, на вашу думку, мав зробити уряд США, щоб забезпечити правопорядок і стабільність на території країни?

Війна спричинила в молодій державі економічну кризу. Щоб її подолати, потрібно було розбудовувати власну систему управління та приймати нові закони.

Після тривалих і запеклих дискусій **17 вересня 1787 р.** делегати конституційного конгресу затвердили Основний Закон — **Конституцію США**, яка діє й донині.

Конституція проголосила США федеративною державою. Федеральний уряд вирішував питання зовнішньої політики, оборони, фінансів, загальнодержавного законодавства. У решті питань штати мали значну свободу дій. Конституція передбачала принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки. Виконавчу владу в країні було передано президентові США, якого обирали строком на чотири роки і який був головою держави, уряду, а також головнокомандувачем збройних сил.

Законодавча влада належала Конгресові. Він мав право встановлювати і збирати податки, регулювати торгівлю (зовнішню та між штатами), карбувати гроші, уводити мито, набирати армію і флот. Конгрес складався з двох палат — Сенату й Конгресу.

Зауважмо, що право голосу було надано тільки білим чоловікам, які досягли віку 21 року й мали певне майно. Тож фактично Конституція закріплювала існування расового й майнового цензів (обмежень). Водночас на той час вона була найбільш прогресивною і демократичною, хоча в ній і не було гарантій демократичних свобод. З огляду на це ***Джеймс Медісон*** розробив перші десять поправок до Конституції, які отримали назву «Білль про права». У них було проголошено свободу зборів, слова, друку, релігії, недоторканність особи, запроваджено суд присяжних, право кожного американця мати зброю для самозахисту тощо. Цей «Білль про права» було затверджено в 1791 р.

Отже, підсумуймо. У результаті війни за незалежність у Новому Світі виникла перша незалежна держава, яка стала першою демократичною республікою. Перемога американців фактично втілила в життя політичні ідеали доби Просвітництва. Та пам'ятаймо, що на вимогу плантаторів Півдня в США було збережено рабство. Це створювало передумови для економічних та соціальних конфліктів у майбутньому.

Проте колоніальний період завершився, і поступово ті, хто приїхав сюди з різних країн Європи, почали формувати єдиний народ, або,

як вважає дехто з дослідників, політичну націю (суверенну спільноту громадян певної держави, незалежно від етнічного походження).

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви період, коли тривала війна за незалежність США, а також дати ухвалення Декларації незалежності США та Конституції США.
2. Визнач найважливіші риси розвитку американських колоній напередодні війни.
3. Назви найвідоміших борців за незалежність США.

---

4. Прочитай уривок з документа. Про які особливості політики Англії в ньому йдеться?

З листа губернатора Массачусетсу Френсіса Бернарда до військового міністра лорда Баррінгтона

Слід було б передбачити, що такий захід, як парламентське оподаткування, викличе велике занепокоєння та енергійну опозицію в багатьох районах Америки... Американці заявляли про своє небажання коритися (гербовому) акту ще до того, як схвалив парламент; було очевидно, що для проведення його в життя колоніальні уряди повинні максимально зосередити владу у своїх руках. А вони в той час були навдивовижу слабкими та немічними... Чи варто було в такий час вдаватися до заходів, на кшталт введення внутрішніх податків в Америці, на основі рішення парламенту?!

5. Стисло схарактеризуй причини розгортання війни за незалежність і утворення США.
6. Поміркуй, чому Конституцію США вважали найдемократичнішим Основним Законом того часу.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Об'єднайтеся в групу з одним / однією-двома однокласниками та/або однокласницями. Підготуйте коротке есе на тему (на вибір):

- Яке значення мають Декларація незалежності США та «Білль про права» для розвитку демократії у світі?
- Чи є принципи Декларації незалежності США актуальними нині?
- Чому документ, який містив поправки до Конституції США, назвали «Біллем про права»?

- Які ідеї епохи Просвітництва відображено в Конституції США?

Підготуйте кілька запитань до своїх однокласників та однокласниць відповідно до змісту вашого есе.

Виконай усі завдання в е-додатку до § 24.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 5

Об'єднайтеся в пари. Проведіть мінідослідження та презентуйте його результати у вигляді стислої (до п'яти слайдів) презентації.

ТЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ (НА ВИБІР):

1. **Філософи Просвітництва**
   - Порівняльний аналіз філософських поглядів Вольтера, Руссо, Монтеск'є.
   - Вплив філософії Просвітництва на розвиток політичної думки.
   - Як ідеї Просвітництва відобразилися у літературі та мистецтві?
2. **Наукові відкриття та технічний прогрес**
   - Роль наукової революції в епоху Просвітництва.
   - Вплив наукових відкриттів на повсякденне життя людей.
   - Які винаходи того часу стали проривом і чому?
3. **Політичні перетворення**
   - Як змінилися уявлення про державу і владу в епоху Просвітництва?
   - Роль Просвітництва у становленні демократичних цінностей.
   - Які ідеї Просвітництва вплинули на міжнародну політику у XVIII ст.?
   - Яку роль у політичному житті країн Європи відігравали масони?
4. **Соціальні зміни**
   - Роль жінок у суспільстві епохи Просвітництва.
   - Зміни у ставленні до освіти та виховання.
   - Як змінилися уявлення про права людини?
5. **Вплив Просвітництва на різні країни**
   - Як ідеї Просвітництва сприймали в Росії, Пруссії, Австрії?
   - Як ідеї Просвітництва трансформувалися в США?
   - Вплив Просвітництва на розвиток українських земель.

Не забувайте дотримуватися певного алгоритму роботи.

1. Розробіть план вашої спільної роботи та дотримуйтеся запланованого.

2. Уважно вибирайте джерела.

3. Створюючи презентацію, пам'ятайте про правила: на одному слайді не варто розміщувати понад 30 слів. Розмір шрифту на слайдах повинен бути не менше 24–28 пунктів. Ілюстрації мають бути якісними.

4. Попередньо потренуйтеся презентувати свої результати.

5. Розгляньте приклад оформлення слайда і визначте, які правила було порушено під час його створення.

Що варто змінити чи покращити для того, щоб зображення і текст виконували свою інформативну функцію?

Сулейман I здобув славу безкомпромісного борця із хабарництвом. Султан суворо карав чиновників за зловживання; він «завоював прихильність народу добрими справами, будував школи, але був безжалісним тираном: ані спорідненість, ані заслуги не рятували від його підозрілості та жорстокості».

Правління Сулеймана I вважають золотою добою османської культури й поезії. Султан і сам писав вірші під псевдонімом Мухіббі та підтримував талановитих митців. Саме в цей час зажили слави турчанка Міхрі-хатун, албанець Ях'я-бей, азербайджанець Мухаммед Фізулі.

«Султаном поетів» Сулейман I урочисто оголосив Махмуда Баки. Ламі Челебі став відомим не лише як поет і перекладач, а й як автор оповідань та анекдотів, найвідомішим героєм яких став Ходжа Насреддін.

6 СВІТ СХІДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ У XVI–XVIII СТ. (оглядово)

§ 25. Держава Великих Моголів в Індії. Перське царство

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чому східні країни розвивалися інакше, ніж держави Західної Європи? Які уявлення мали європейці про Схід до Великих географічних відкриттів? Що змінилося в XVI–XVIII ст.?

1. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ІНДІЯ ПРОТЯГОМ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, у чому полягали особливості розвитку Індії в середньовіччі. Чи впливали вони на подальший розвиток суспільства на цих теренах?

Країни Сходу, а особливо Індія, в уявленнях європейців XV ст. були сповнені казкових багатств. А от про реальний стан справ було відомо небагато.

Пам'ятаймо, що територія сучасної Індії — поліетнічна: її населення складається з представників і представниць багатьох народів та етносів, які говорять різними мовами й сповідують різні релігії.

У XIV ст. тут існувала могутня централізована держава — Делійський султанат, яку іноді навіть називають ісламською імперією. На піку своєї могутності правителі султанату контролювали величезні території. Проте з часом їм ставало все важче й важче стримувати тиск загарбників із півночі. Зрештою, за часів правління *династії Лоді* лідер кабульських тимуридів ***Бабур*** розбив війська ***султана Ібрагіма*** в битві поблизу Паніпаті й заснував Імперію Великих Моголів, яка проіснувала понад 200 років.

На півдні були володіння Віджаянагарської імперії, яка простягалася вздовж усього півдня Індії за річкою Крішною. Більшість жителів і жительок цієї країни сповідувала індуїзм. Місцеві правителі підтримували гарні відносини з португальцями і за потреби використовували європейських найманців. З одного боку, це давало їм перевагу, а з другого — їхні власні війська поступово втрачали боєздатність. Спочатку боротьба з деканськими султанами суттєво ослабила Віджаянагару, а протягом XVII ст. її землі повністю увійшли до складу Імперії Великих Моголів.

Часом піднесення Імперії Великих Моголів став період правлінням падишаха ***Акбара Великого***. Йому вдалося поширити свою владу на значні території. Щоб населення не підіймалося на повстання, а економіка держави розвивалася, Акбар Великий упорядкував збір податків і підтримував розвиток торгівлі. Зауважмо, що правитель однаково доброзичливо ставився до всіх своїх підданих, дозволив вільне віросповідання всіх релігій. А ще Акбар скасував дискримінаційний податок для немусульман і став першим, хто призначав неісламських діячів на цивільні та військові посади. Такою політикою він завоював прихильність підданих і заклав полікультурні основи імперії.

Наступником Акбара став його син ***Джахангір***. Новий падишах, на думку наукової спільноти, не був здібним до державних справ. Він не дотримувався політики віротерпимості, що спричинило масштабні повстання. Натомість, як і батько, Джахангір цікавився мистецтвом та, як свідчили сучасники, був талановитим художником.

За правління його наступника ***Джахана*** Імперія Великих Моголів досягла піку культурного розвитку. При цьому падишах продовжував завойовницькі походи, значно збільшивши армію. Але продумана фінансова політика дала йому змогу мінімізувати негативні наслідки для держави тривалих воєн.

У популярній культурі ім'я Джахана часто асоціюють із Тадж-Махалом — мавзолеєм його перської дружини Мумтаз-Махал.

Імперія Великих Моголів ослабла за правління падишаха ***Аурангзеба***. Він проводив успішні походи, змусив Ост-Індійську компанію піти

на поступки, але повністю відмовився від принципу віротерпимості. Падишах наказав закрити всі нещодавно зведені школи та храми індусів, повернув податок для немусульман. Це зумовило численні повстання. Після смерті Аурангзеба держава почала розпадатися. Цим скористалися англійці й після тривалого протистояння з іншими колонізаторами в 60-ті роки XVIII ст. встановили своє панування в Індії. Величезна, багата країна з унікальною культурою та багатомільйонним населенням через роздробленість і міжусобиці втратила незалежність, перетворившись у XIX ст. на колонію Великої Британії.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення історико-культурних пам'яток Індії XVI–XVIII ст. Визначте, які з них створили представники індуїзму, а які — ісламу. Поясніть свої міркування.

Група пам'яток у селищі Хампі, південна Індія. Сучасне фото

Храм на вершині пагорба Матанга, південна Індія. Сучасне фото

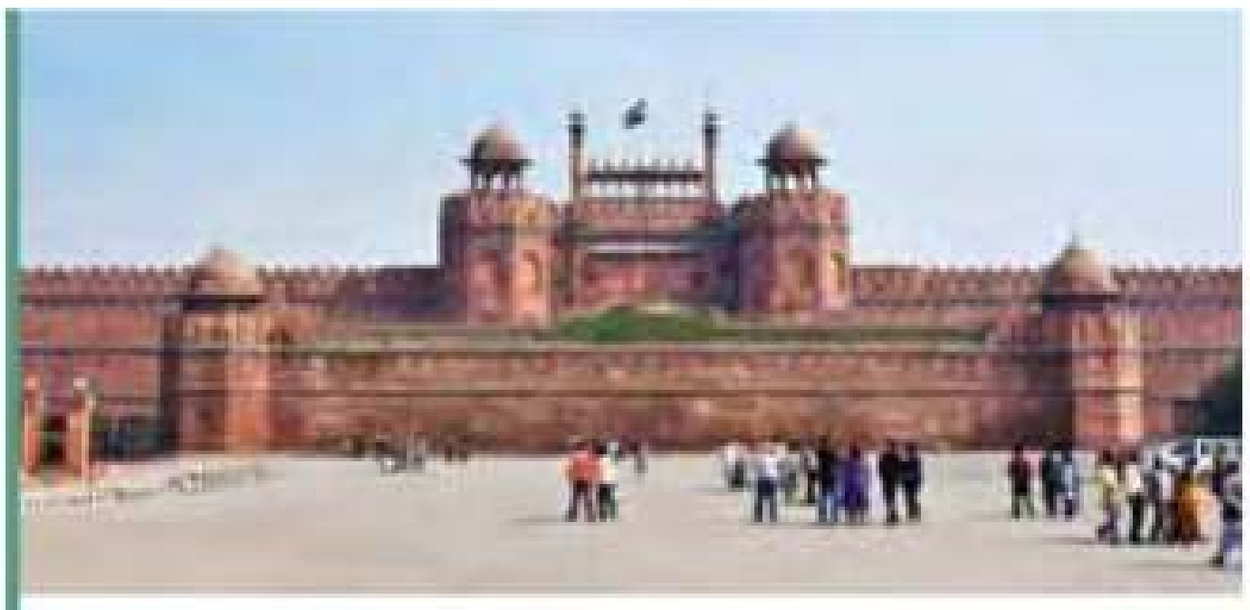
Мавзолей Джахангіра, місто Лахор, нині — Пакистан. Сучасне фото

Тадж-Махал, південний бік, місто Агра, північна Індія. Сучасне фото

Мечеть Шах-Джахан, загальний вигляд, місто Татта, нині — Пакистан. Сучасне фото

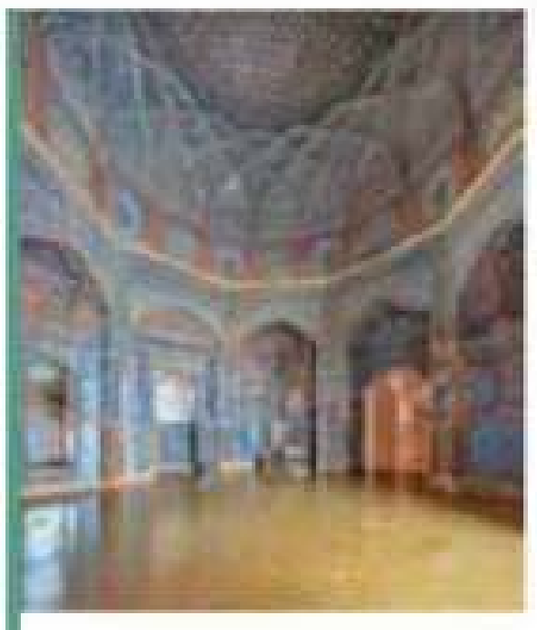
Червоний форт, місто Делі, Індія. Сучасне фото

Червоний форт, внутрішній декор. Сучасне фото

Загальний вид на комплекс Тадж-Махал. Сучасне фото

Мечеть Шах-Джахан, внутрішній декор. Сучасне фото

2. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ ПЕРСЬКЕ ЦАРСТВО

ПОМІРКУЙТЕ

Американські дослідники Маршалл Г. С. Ходжсон і Вільям Х. Макніл назвали три мусульманські імперії — Османську, Імперію Сефевідів та Імперію Великих Моголів — пороховими імперіями. Ці держави процвітали із середини XVI до початку XVIII ст. Їхні потужні війська силою вогнепальної зброї захопили величезні території. Знайдіть у тексті параграфа докази на підтвердження чи спростування цієї думки.

Протягом XVI – першої третини XVII ст. в Персії правила ***династія Сефевідів***. Її представники володіли землями Азербайджану, Ірану, частково Вірменії, Туркменістану й Афганістану. На території цієї держави жили різні народи. Офіційною мовою тут була перська, або, як її називають, фарсі.

Заснував Перське царство шах ***Ісмаїл I***. Його правління ознаменувалося виснажливою боротьбою із Селімом I Грізним, султаном Османської імперії. Конфлікт із турками-***суніта́ми*** мав і релігійне підґрунтя: Сефевіди та їхні піддані були ***шиїтами*** (шиїзм та сунізм – дві головні гілки ісламу, які мають різні релігійні й політичні традиції та часто ворогують між собою).

Ісмаїл I та його нащадки розширювали підконтрольні території, проводили поміркковану податкову політику й розвивали торгівлю.

Найбільшої могутності держава Сефевідів досягла за правління шаха ***Аббаса I Великого***, який правив протягом 1587–1629 рр. Визначний реформатор і полководець, Аббас провів адміністративні, політичні, військові та економічні реформи, докорінно змінивши державний устрій. Він створив регулярну армію і вів успішні війни з турками та узбеками. Йому вдалося відвоювати раніше втрачені території й фактично перетворити ослаблену Сефевідську державу в централізовану абсолютну монархію. За Аббаса Сефевідська імперія досягла найбільшого розквіту та могутності, простягаючись від річки Тигр на заході до міста Кандагар на сході. А ще шаха Аббаса називають великим будівничим: він переніс столицю з Казвіни до Ісфахана й перетворив це місто на перлину архітектури Сефевідів.

На початку XVIII ст. держава Сефевідів ослабла. Це було зумовлено тривалим протистоянням Османської та Російської імперій, яке впливало на весь регіон. У 1736 р. ***Надір-шах***, представник авшарського племені, скинув останнього представника династії Сефевідів і проголосив себе шахом Ірану.

За правління Надір-шаха Іран досягнув найбільшої могутності із часів ранньосередньовічної імперії Сасанідів. Найвдалішим був похід Надір-шаха проти Імперії Великих Моголів у 1739 р. Він завоював Делі та вивіз звідти незліченні скарби. Це дало змогу скоротити податки, побудувати великі військові підприємства, відновити систему іригації. За правління Надір-шаха в Ірані панувала віротерпимість (сам шах був сунітом, однак більшість іранців дотримувалася шиїзму). Після смерті правителя нащадкам вдалося зберегти контроль не над усіма територіями.

Усі галузі мистецтва Персії розвивалися під впливом ісламу. Мозаїки, фрески, різьблення прикрашали складними геометричними чи рослинними орнаментами. Помпезні мечеті вражали і вірян, і мандрівників. Розкішні та витончені вироби перських ремісників — зброя, кераміка, килими, тканини — надзвичайно цінувалися в Європі.

Але ослаблення азійських імперій зумовлювало занепад їх самобутньої культури. Проте вона помітно вплинула на європейську.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте ілюстрації. Визначте, які спільні риси мають архітектура Перського царства та історичні будівлі Індії і чому. Яким представлений на портреті Надір-шах?

Ежен Фланден. Міст Хаджу в місті Ісфаган, Іран, збудований у XVII ст. Гравюра. 1840 р.

Шахська мечеть, місто Ісфахан, Іран. Сучасне фото

Невідомий художник. Портрет Надір-шаха. XVIII ст.

Ежен Фланден. Королівська мечеть і тераси будинків у Казвіні. Іран. Гравюра. 1840 р.

Ежен Фланден. Внутнішній дворик Каср-е-Каджар поблизу Тегерана. Іран. Гравюра. 1840 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Покажи на карті на с. 194 територію Імперії Великих Моголів та Перського царства.
2. Яка релігія була панівною в Імперії Великих Моголів та Перському царстві?
3. Назви найвідоміших правителів Імперії Великих Моголів та Перського царства.

---

4. Визнач найважливіші риси політики правителів Імперії Великих Моголів та Перського царства.
5. Як впливало на ситуацію в Імперії Великих Моголів та Перському царстві дотримання принципів віротерпимості?
6. Чому Велика Британія змогла захопити території Індії та перетворити їх на колонії?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Порівняй політику Акбара Великого та Аббаса I: визнач спільні та відмінні риси. За потреби скористайся інформацією з відкритих джерел. Результати зафіксуй у порівняльній таблиці.

Правитель	Спільне	Відмінне
Акбар Великий		
Аббас I		

Виконай усі завдання в е-додатку до § 25.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

Індія та Китай у XVI—XVIII ст.

ІНДІЯ

- Держава Великих Моголів на початку правління Акбара I (1556 р.)
- Межа тимчасових володінь Великих Моголів
- Імперія Великих Моголів наприкінці XVII ст.

Колонії європейських держав у другій половині XVII ст.:

- англійські
- португальські
- французькі
- нідерландські

КИТАЙ

- Кордони імперії Мін до 1644 р.
- Територія, охоплена селянською війною проти династії Мін у 1639—1644 рр.
- Володіння маньчжурів на початку XVII ст.
- Території, завойовані маньчжурами до 1644 р.
- Держава Великих Моголів на початку правління Акбара I (1556 р.)
- Взяття Пекіна у 1644 р. Проголошення маньчжурської династії Цін у Китаї
- Території, завойовані цінським імператором Шуньчжі (1644—1661 рр.)
- Території, завойовані цінським імператором Канді (від 1661 р. до кінця XVII ст.)
- Кордони імперії Цін наприкінці XVII ст.
- Території, завойовані впродовж XVIII ст.

Персія в XVI—XVII ст.

ПЕРСІЯ

- Володіння династії Сефевідів (1480-ті рр.)

Території, завойовані Сефевідами станом на:

- 1502 р.
- 1509 р.
- 1510 р.
- Португальські колонії, завойовані шахом Аббасом I у 1602 і 1622 рр.
- Землі, що перебували у складі Персії в 1510 — 1594, 1622—1647 рр. та після 1649 р.

§ 26. Китай і Японія в XVI–XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чому Китай та Японію називали закритими країнами Сходу? Чому європейці мали обмежені знання про життя в цих державах?

1. ЯК РОЗВИВАВСЯ КИТАЙ У РАННЬОМОДЕРНУ ДОБУ?

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте найважливіші риси розвитку Китаю та обговоріть свої висновки з однокласниками й однокласницями.

У середині XIV ст. Китай переживав складні часи. Протягом 1271–1368 рр. країною правили імператори з монгольської ***династії Юань***. Їхня політика призвела до занепаду економіки й разом зі стихійними лихами зумовила масове зубожіння населення. Через це народ Китаю повстав.

У процесі боротьби проти завойовників імператором став ***Чжу Юаньчжан*** — селянин з бідної родини, відомий як ***Хун-у***, що означає «Розлив Войовничості», засновник ***династії Мін***. Він — не перший представник нижчих верств населення, кому вдалося захопити трон. Зауважмо, що весь свій вільний час імператор присвячував самоосвіті: студіюванню класичних трактатів та історичних хронік.

Китайці зазнавали від загарбників принизливої дискримінації. Тому вони ненавиділи все монгольське. Тож Чжу Юаньчжан заходився відроджувати старі традиції. Дослідники й дослідниці стверджують, що він не любив бюрократії й не довіряв їй. Чиновники, які мали значний вплив та авторитет у суспільстві, відтепер мали сплачувати податки. Імператор запровадив суворі покарання посадовцям усіх рангів за найменшу провину.

Натомість опору держави імператор Хун-у вбачав у селянській громаді. Згідно із запровадженою ним системою управління все населення було поділено на стодворків (лі), які своєю чергою поділялися на десятидворників (цзя), при цьому всі вони були пов'язані круговою порукою (груповою відповідальністю). Важливу роль у цій системі відігравали старійшини (лаожень), яких обирали з числа місцевих жителів, віком від 50 років, відомих своєю доброчесністю. Вони мали розглядати всі скарги, доповідати про порушення, а також тлумачити селянству зміст імператорських розпоряджень.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрет імператора Чжу Юаньчжуана (Хун-у). Який образ створив невідомий художник? Чому на знак визнання його досягнень наступники дали йому посмертне ім'я Тайдзу, що означає «великий прабатько»?

Невідомий художник.
Імператор Хун-у. Бл. 1377 р.

У результаті реформ імператора Хун-у ситуація в Китаї стабілізувалася. Сільське господарство розвивалося, населення зростало, значна його частина переселилася до міст. Це дало поштовх розвитку архітектури: переважну більшість китайських архітектурних пам'яток датують саме добою Мін. Наприклад, імператор ***Юнле*** розбудував Пекін, куди в 1421 р. переніс столицю. Він наказав звести грандіозний палацовий комплекс, відомий нині як Заборонене місто. Це найбільший палацовий комплекс у світі: він налічує 980 будівель. Звідси Піднебесною, як називають Китай, правили 24 імператори династій Мін і Цін. ЮНЕСКО включила комплекс до найбільших у світі зібрань збережених стародавніх дерев'яних будівель.

Згодом імперія зміцнила й розширила свої кордони — завоювала Юньнань, підкорила В'єтнам, встановила контроль над Монголією та Тибетом, відбила спробу Японії захопити Корею, правитель якої був васалом Китаю. Була відновлена й збудована Велика китайська стіна — саме в добу Мін вона набула сучасного вигляду. Розвиток суднобудування дав змогу флотоводцю ***Чжену Хе*** протягом 1405–1433 рр. здійснити сім морських експедицій, обстежити Малаю, Суматру, Яву, Шрі-Ланку, узбережжя Індії та Перської затоки й досягти берегів Африки. В експедиціях брали участь десятки великих кораблів (найбільших у світі в той час) та понад 30 тисяч людей. Ці подорожі значно збагатили знання китайців про світ.

В останнє століття правління династії Мін відбулася перша серйозна зустріч Китаю із Заходом. До країни припливали пірати-португальці,

згодом – ще й нідерландці та англійці. Хоча китайці доволі успішно впоралися з нахабними прибульцями, та все ж таки на узбережжі Китаю з'явилася перша європейська торговельна факторія — Макао. Відтак розпочалася торгівля з Європою.

Також до імперії Мін прибули місіонери-єзуїти, які досконало вивчили китайську мову та звичаї і стали вправними посередниками між двома цивілізаціями. Єзуїти ознайомили китайців із досягненнями європейської науки й техніки, а самі дізналися більше про державний устрій Китаю та систему державних іспитів для чиновництва. Образ Китаю як втілення ідеальної держави вразив багатьох просвітників, а європейські монархи охоче запроваджували в себе елементи китайської бюрократії.

Тим часом імперія Мін, підточена корупцією та зловживанням придворних, наближалася до свого безславного кінця. Селянське повстання під проводом ***Лі Цзичена*** ослабило державу, чим у **1644** р. скористалася Маньчжурія. У результаті до влади в Китаї на довгі **276** років прийшла маньчжурська імператорська ***династія Цін***, яка правила імперією протягом 1636–1912 рр.

Маньчжурські імператори управляли країною, слідуючи стародавнім заповітам і дослухаючись до порад конфуціанських учених-чиновників. Так, було збережено традиційну китайську адміністративну систему та систему чиновницьких іспитів, упорядковано землекористування та оподаткування. Імператори контролювали становище в сільських общинах, оптимізували податкову систему.

На початку XVIII ст. влада наказала закрити християнські церкви й вислати місіонерів з Китаю. Так само вчинили з іноземними торговцями — і в середині XVIII ст. торгівля з європейцями була взагалі ліквідована, за винятком одного порту в Кантоні (Гуанчжоу). Але й там торгівлю мали вести лише за посередництва затвердженої урядом компанії китайських купців, суворо контрольованих чиновниками. Коли в 1792 р. до Китаю прибула перша європейська офіційна місія, її глава ***Джордж Маккартні*** намагався домовитися про розвиток торгівлі між Великою Британією та Китаєм. Натомість отримав імператорський едикт, де між іншим було сказано: «Як ваш посол міг сам переконатися, у нас є абсолютно все. Ми не надаємо значення вишукано зробленим предметам і не потребуємо виробів вашої країни». Проте таке рішення нашкодило економіці імперії.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту на с. 194. Визначте кордони Китаю. Поміркуйте, чому китайські правителі вирішили ізолюватися від світу. Які наслідки така політика мала для Китаю? А для інших країн?

2. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ЯПОНІЯ В РАННЬОМОДЕРНУ ДОБУ?

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте, чим японське суспільство відрізнялося від індійського, китайського, та європейського. Обговоріть свої висновки з однокласниками й однокласницями.

Японське суспільство значно відрізнялося від китайського, хоча й запозичило в сусідів певні важливі ідеї. Наприклад, конфуціанська культура сумлінної праці в Японії поєднувалася з почуттям глибокої особистої відповідальності й престижем військової справи. Японія — єдина країна Давнього Сходу, де існував благородний стан лицарів (самураїв) і князів (даймьо). Ці верстви можна вважати певним аналогом європейського дворянства. Вони як аристократи мали особливі права та привілеї. Основи ж станової честі втілилися в моральному кодексі самураїв.

Дехто з дослідників і дослідниць стверджує, що наявність дворянства, станових прав, вільних міст, торговельно-ремісничих цехів і господарсько-самостійних селян свідчила про близькість соціальних структур Японії та Західної Європи.

Ще у XII ст. в Японії почав зростати економічний і політичний вплив місцевих кланів губернаторів та намісників, які фактично здобували необмежену владу у своїх володіннях. В умовах боротьби між цими кланами в Японії встановилася нова форма правління — **сьогунат** — своєрідна феодальна військова диктатура, за якої влада як у центрі, так і певною мірою на місцях зосереджувалася в руках сьогуна — «великого полководця». Опорою сьогунату були насамперед самураї, що перетворилися на прямих або опосередкованих васалів сьогуна.

В історії японської держави виділяють періоди трьох сьогунатів.

Перший сьогунат ***Мінамото*** (1192–1333 рр.) був ослаблений спробою монголів захопити Японію. Спроба провалилася, але виснажлива боротьба зумовила роздробленість країни.

У період другого сьогунату ***Асикага***, або ***Муроматі*** (1335–1573 рр.), сьогуну довелося визнати свою васальну залежність від Китаю. Китайські імператори здобули право затверджувати японських імператорів.

Найзаможнішим феодалам центральної Японії такий стан справ, зрозуміло, не подобався, і вони почали вести боротьбу за політичне об'єднання країни. Так було засновано третій сьогунат ***Токугава Іеясу***, або сьогунат ***Едо***.

Відтоді Японія стала централізованою державою, форма правління якої була своєрідною абсолютною монархією, що встановилася у зв'язку з узурпацією влади імператора Японії «великим полководцем» — сьогуном. Основною рисою цієї феодальної монархії було двовладдя імператора і сьогуна. Режим сьогунату тримався завдяки підтримці самураїв.

У XVII ст. Японія перейшла до режиму самоізоляції (Сакоку) в контактах з європейськими державами. Проте вона зберегла дипломатичні й торговельні зв'язки зі своїми традиційними партнерами — Китаєм та Кореєю.

Японське суспільство періоду Едо складалося з чотирьох великих груп: самураїв, селян, ремісників і купців. Країною керували винятково представники першого стану.

Господарство Японії залишалося натуральним. Монети хоч і перебували в обігу, однак податки й зарплатню сплачували рисом. Зростала промисловість, але не так швидко, як у Західній Європі. Розвивалася мережа морських і сухопутних шляхів, з'явилася японська поштова служба гінців.

Міста в Японії переважно виконували роль адміністративних центрів. У столиці — місті Кіото — були резиденції імператорів, а головним містом уряду було Едо (сучасне Токіо).

Що ж до мистецтва Японії, то воно відігравало дуже важливу роль у житті країни. У XVI–XVIII ст. тут досягла розквіту ансамблева архітектура, у якій палац мав утворювати єдиний простір із розташованим навколо нього садом. Садівники так майстерно розташовували дерева, кущі, каміння та штучні струмки, що милування їхньою красою створювало відчуття спокою та відсторонення від повсякденної метушні.

Але за часів сьогунату ***Токугави*** в одній провінції могло бути не більше одного замку — так стримували сепаратизм місцевих князів. А після 1620 р. будівництво нових замків заборонили взагалі.

Японські художники розписували палаци правителів і знаті, наносили тушшю малюнки на шовкові та паперові сувої, вишукані віяла. Популярними були картини-ширми, які слугували декоративними перегородками між кімнатами. Розвивалася гравюра, популярними сюжетами якої були зображення акторів у театральних образах, японських красунь і сцени з повсякденного життя.

Зауважмо, що в Японії і жінкам подекуди вдавалося досягти визнання в мистецтві. Наприклад, у період Едо (сьогунат Токугави) уславилася ***Іке Гьокуран*** — художниця, каліграфістка й поетеса. Низка робіт Гьокуран внесена до переліку національних скарбів Японії та важливих культурних цінностей.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення пам'яток культури Японії ранньомодерного часу. Які висновки про розвиток мистецтва можна зробити на основі цих ілюстрацій?

Івасакі Оу. Реконструкція замку Адзуті. Кін. XVIII ст.

Замок Адзуті. Сучасне фото

Кано Таню. Весняний пейзаж. 1672 р.

Кано Таню. Поетеса Оно Но Коматі. 1648 р.

Іке Гьокуран. Півонія і бамбук біля скелі. 1768 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Покажи на карті на с. 194 території Японії та Китаю.
2. Назви дати панування в Китаї династії Цін і період сьогунату Токугави.
3. Поясни значення понять «політика самоізоляції» та «сьогунат».

---

4. Порівняй розвиток господарства Японії та Китаю.
5. Чому правителі Китаю та Японії вдалися до самоізоляції, «закриття» своїх країн для європейців? Які наслідки мала така політика?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Склади історичний портрет Токугави Ієясу. Оформи його в стислу презентацію (до трьох слайдів). Презентуй результати своєї роботи в класі.

Виконай усі завдання в е-додатку до § 26.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 6

Зберіть інформацію з відкритих джерел і підготуйте стислу ілюстровану розповідь про культуру Індії, Персії, Китаю та Японії XVI–XVIII ст. Представте інформацію у вигляді постера. Організуйте виставку постерів у класі.

Як створити постер

Постер — це результат вашого дослідження, презентація найважливішої інформації у вигляді плаката, стислий метод представлення результатів вашої дослідницької роботи за допомогою поєднання тексту й графіки.

Види постерів можуть суттєво різнитися за стилем, дизайном та призначенням, але їх спільна мета — привернути увагу й передати інформацію: чи то реклама, чи то мистецтво, чи то освіта або розвага.

Як створити постер і чим він відрізняється від інфографіки?

Оскільки головною метою постера є привернути увагу глядацтва до одного надважливого питання, слід використовувати під час його створення менше текстів, а більше яскравих зображень.

Для конструювання постера можна вибрати будь-яку зручну для вас платформу, або працювати просто у файлі Word чи Google-документ, або ж зробити постер вручну як аплікацію чи колаж різних матеріалів, підписів та позначок.

§ 27. Інтегроване узагальнення до курсу. Історія людства та України в контексті Раннього Нового часу

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які події із всесвітньої історії та історії України ранньомодерної доби запам'яталися вам найбільше? Заповніть таблицю. Порівняйте власні результати з висновками однокласників та однокласниць.

Століття	Події у світі	Події в Україні
XVI ст.		
XVII ст.		
XVIII ст.		

ПОМІРКУЙТЕ

Порівняйте висновки, сформульовані мовною моделлю ШІ Gemini з авторським текстом. Визначте спільні та відмінні риси. З якими твердженнями ви погоджуєтеся, а з якими – ні? Чому?

Результат роботи ШІ Gemini

Ранньомодерний час, або Ранній Новий час, був періодом значних перетворень у Європі, що тривав приблизно з XV до XVIII ст. Цей період був перехідним від середньовіччя до Нового часу й характеризувався низкою важливих змін у всіх сферах життя: політиці, економіці, культурі, релігії тощо.

Ось деякі з найважливіших рис ранньомодерного часу:

- **Великі географічні відкриття.** Ці відкриття розширили горизонти європейців, сприяли розвитку торгівлі, колонізації нових земель та формуванню світової економіки.
- **Реформація.** Релігійний рух, який призвів до розколу Католицької церкви та появи протестантизму. Реформація мала значний вплив на політику, культуру й суспільство Європи.
- **Абсолютизм.** Зміцнення централізованої влади монархів, які прагнули до абсолютного панування. Абсолютизм був характерною рисою багатьох європейських держав того часу.

- **Розвиток науки і техніки.** Поява нових наукових теорій, винаходів та технологій, таких як друкарство, компас, порох, що сприяли розвитку промисловості, торгівлі та наукових досліджень.
- **Виникнення національних держав.** Формування національних ідентичностей та централізованих держав, що замінили феодальні утворення.
- **Англійська революція.** Серія політичних і соціальних конфліктів в Англії, які призвели до зміни політичного устрою країни та становлення парламентської монархії.
- **Просвітництво.** Ідеологічний рух, який проповідував раціоналізм, свободу думки, рівність усіх людей перед законом. Просвітники мали значний вплив на розвиток суспільства і політики.
- **Розвиток капіталізму.** Поступовий перехід від феодальної економіки до капіталістичної, що характеризувався розвитком товарно-грошових відносин, підприємництва та промисловості.

Наслідки ранньомодерного часу:

Ранньомодерний час був періодом радикальних змін, які мали далекосяжні наслідки для подальшого розвитку Європи та світу в цілому. Цей період сприяв:

- **Глобалізації:** розширенню торговельних і культурних зв'язків між різними регіонами світу.
- **Індустріалізації:** переходу від ручної праці до машинної, що стало основою для подальшого розвитку промисловості.
- **Формуванню сучасного світу:** появі багатьох інститутів сучасного суспільства, таких як національні держави, ринкова економіка, науковий метод.

Авторський текст

В епоху Раннього Нового часу відбулося багато важливих змін. Поступово відродилися цінності та філософія античної епохи. Проте нові виклики, які постали перед людством, зумовили появу нових тенденцій як у науці й культурі, так і в побутовому житті. Новий час подарував світу справжніх геніїв, таких як Леонардо да Вінчі, Вільям Шекспір, Йоганн Себастьян Бах, Рене Декарт, Ісаак Ньютон та багатьох інших.

Завдяки досягненням у різних сферах суспільного життя людство вийшло на новий цивілізаційний рівень. Цьому сприяли:

1) гуманізм епохи Відродження (завдяки відходу від середньовічної схоластики відбулося новітнє переосмислення спадщини Античності та сформувалися оригінальні гуманістичні ідеї);
2) протестантська Реформація, релігійний рух, у якому лютеранство (початe Мартіном Лютером) відійшло від догм Католицької церкви і змінило підходи до християнства;

3) **Високе Відродження, яке зумовило початок переходу від церковного мистецтва до світського;**
4) **Просвітництво — інтелектуальний рух, який також називають епохою розуму. Просвітництво зумовило прогресивні зміни в політиці, економіці, науці та надихнуло багатьох людей боротися за свої права.**

Важливо пам'ятати, що без досягнень середньовіччя не було б і ключових подій Раннього Нового часу. Наприклад, із винайденням рухомого друкарського верстата значно розширилися можливості здобуття освіти та поширення наукових знань. Завдяки друкарському верстату стали популярними заклики Лютера та Мюнцера, погляди Макіавеллі. На українських землях поширення книгодрукування пришвидшило процеси розвитку літературної творчості й освіти. Недарма сам «некоронований король Русі» Василь-Костянтин Острозький запросив Івана Федоровича до своєї слов'яно-греко-латинської школи. Люди читали, обмірковували та обговорювали нові тексти, що було неможливим або дуже ускладненим раніше, коли твори поширювалися в рукописах.

У ранньомодерний час змінювалася й політична карта світу. Виникли нові держави, колоніальні імперії Іспанії та Португалії втратили свій вплив, натомість зросла могутність Великої Британії. Франція пройшла складний шлях від тривалих внутрішніх конфліктів до формування зразкової абсолютної монархії, яка наприкінці XVIII ст. втрачає першість на континенті. Важливі події відбувалися і на українських землях, де виникло та розвивалося козацтво. Козаки відігравали важливу роль не тільки в історії України, а й Речі Посполитої, Кримського ханства та Московії.

Саме у ранньомодерну добу карта Європи стала більше нагадувати сучасну, бо з'явилися нові національні держави, громадяни яких усвідомлювали себе французами, іспанцями, австрійцями, а не просто містянством чи селянством. Для керування підданими правителі створювали спеціальні установи, провадили управлінські реформи. Оскільки більшість народу бажала змінити державний устрій і своє життя, а влада зволікала, спалахнули перші революції. Так сталося в Нідерландах, Англії та на українських землях Речі Посполитої. Це теж можна вважати однією з ознак Нового часу: люди прагнули самостійно вирішувати, як вони житимуть (і на місцевому рівні, і на загальнодержавному).

Звісно, в історії людства були не тільки звершення та досягнення. Конкістадори завоювали і суттєво понищили культурну спадщину народів доколумбової Америки. Колоністи почали винищувати індіанські племена Північної Америки. Європейці нещадно експлуатували свої колонії по всьому світу й використовували працю рабів

Темп розвитку країн Заходу і Сходу суттєво різнився. На Заході формувалася нова цивілізація, яку згодом назвуть індустріальною. У країнах Сходу зберігалися традиційні суспільства. Ба більше, у XVII ст.

Китай та Японія ізолювалися від європейських країн. Якими були причини такого рішення? І влада Китаю, і сьогун Токугава остерігалися, що вплив європейців може похитнути їхню могутність. Тож політика самоізоляції була спрямована на збереження чинного режиму. Але в Китаї заборони призвели до значних економічних втрат і процвітання піратства та контрабанди.

Проблеми релігійної толерантності були актуальними не тільки для Європи. У країнах Сходу прикладом важливості релігійної політики може бути Імперія Великих Моголів. Припинення нащадками дотримування принципів Акбара I, який урівняв усіх підданих незалежно від віросповідання, спричинило негативні наслідки для розвитку країни.

На початку Раннього Нового часу більшість жителів Європи становили селяни. У 1500 р. вони жили під впливом релігійних догм, обтяжені феодальними повинностями, змушені тяжко працювати. Селяни взагалі мали обмежені знання про світ.

У 1800 р. формується капіталістичний світ, де використовують механізовану працю. Люди мали вибір, де працювати, можливість відкрити власну справу. Вони частіше замислювалися над своїми природними правами й цікавилися політикою. Люди знали про відкриття нових континентів, про досягнення науки й відчували приналежність до національної держави.

ДОСЛІДІТЬ

Ранньомодерний час в історії України називають козацькою добою. Чому Наталя Яковенко назвала козаків «християнськими лицарями в мусульманському вбранні»? Як козацтво впливало на розвиток найближчих країн Європи та Сходу? Розгляньте картину Петра Андрусіва. Який образ козаків створив художник? Чи відповідає він, на вашу думку, історичним реаліям? Чому? У відкритих джерелах знайдіть зображення, яке могло б символізувати ранньомодерну історію. Поясніть свій вибір.

Петро Андрусів. Атака козаків. 1976 р.

Виконай усі завдання в е-додатку до § 27.
https://book2.smarttextbook.com.ua/course/section.php?id=18#tab2
https://vse.ee/clph

Зміст

ВСТУП.
РАННЬОМОДЕРНА ДОБА
В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА Й УКРАЇНИ 5

1. Яке місце середньовіччя в історії людства й України..... 5
2. Періодизація нового часу (модерної доби) та особливостіраннього нового часу (ранньомодерної доби) в історії людства. Україна в контексті ранньомодерної епохи 7
3. Які джерела допомагають досліджувати історію Ранньомодерної доби 9

Розділ 1
ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ. ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН 12

§ 1. Цивілізації доколумбової Америки 12
§ 2. Великі географічні відкриття. Виникнення колоніальних імперій 10
§ 3–4. Наслідки Великих географічних відкриттів. Становлення капіталістичних відносин 30
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 1 37

Розділ 2
СВІТ ІДЕЙ. ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ. БАРОКО 39

§ 5. Гуманізм. Високе Відродження 39
§ 6. Реформація Реформація та поширення нових ідей у Європі 47
§ 7. Контрреформація. Релігійні війни 55
§ 8. Культура бароко. Народження нової європейської науки 61
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 2 68

Розділ 3
ЗАХІДНА І ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА В XVI–XVIII ст. 70

§ 9. Абсолютна монархія у Франції 70
§ 10. Габсбурги та їхні володіння. Національно-визвольна війна в Нідерландах (1568–1648 рр.) 79

§ 11–12. Англія в XVI–XVIII ст.
Англійська революція 89
§ 13. Річ Посполита в XVI — на початку XVIII ст. 97
§ 14. Тридцятилітня війна 1618–1648 рр.
Вестфальська система 106
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 3 113

Розділ 4
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVIII ст. 115

§ 15. Османська імперія в XVI–XVIII ст.
Народи Південно-Східної Європи
під владою турків-османів 115
§ 16. Кримське ханство 124
§ 17–18. Московське царство XVI–XVII ст.
Проголошення Російської імперії 132
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 4 140

Розділ 5
ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА. ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ 142

§ 19. Просвітництво 142
§ 20. Індустріальна (промислова) революція
та її вплив на суспільне життя 149
§ 21. Освічений абсолютизм. Королівство Пруссія.
Володіння австрійських Габсбургів 156
§ 22. Російська імперія в другій половині XVIII ст. 163
§ 23. Міжнародні відносини. Поділи Речі Посполитої 169
§ 24. Колонії Великої Британії в Північній Америці.
Війна за незалежність США (1775–1783 рр.) 175
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 5 185

Розділ 6
СВІТ СХІДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ У XVI–XVIII ст. (оглядово) 187

§ 25. Держава Великих Моголів в Індії. Перське царство 187
§ 26. Китай і Японія в XVI–XVIII ст. 195
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 6 201

§ 27. Інтегроване узагальнення до курсу.
Історія людства та України
в контексті Раннього Нового часу 202

РОЗГЛЯНЬ ХМАРИНИ
ЯКІ З НИХ ОПИСУЮТЬ РА
ПОЯСНИ ЇХ ЗНАЧЕННЯ. СКЛА
ЗА МАТЕРІАЛА

1

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ. ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

капіталізм
фільварок
ГОТИ
конкіста
ремесло
мануфактура
найманий
гільдія
феод
демос
буржуазія
варвари
інки
закупи

2

СВІТ ІДЕЙ. ВІ
РЕФОРМАЦ

орден
лютеранство
баро
Контррефор
релігійні
схи

4

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI–XVIII ст.

Орда
козацтво
запорозьке
гайдуки
самодержавство
курінь
собор
султан
Земський
Золота
Росія
опричнина

СЛІВ ЗА РОЗДІЛАМИ.
НЬОМОДЕРНУ ІСТОРІЮ?
АДИ ВЛАСНУ ХМАРИНУ СЛІВ
МИ РОЗДІЛУ 6.

3

ЗАХІДНА І ЦЕНТРАЛЬНА
ЄВРОПА В XVI–XVIII ст.

ДРОДЖЕННЯ.
ІЯ. БАРОКО

Відродження

ко

мація

протестантизм

изма

війни

оброк

віче

монархія

національно-визвольна

меркантилізм

еялет

республіка

половці

протекціонізм

парламентська

протекторат

шляхетська

варварство

аристократична

революція

абсолютна

анексія

війна

5

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА.
ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ

абсолютизм

масонство

революція

схоластика

готика

Просвітництво

модернізм

Ренесанс

енциклопедисти

класицизм

освічений